

પ ર ક મ્મા

ઝવેરચંદ મેઘાણી

મુખ્ય વિકેતા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ-લિ૦
પો. યો. નં. ૯૭૮ : મુંબઈ-૧
પો. યો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ-૬

આવૃત્તિ પહેલી
ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬

આસિસ્થાન
ભારતી સાહિત્ય સંઘ ફૂલછાબ કાયાલય
પો.બો. નં. ૯૭૮ રાણપુર
મુ'બઘ-૧ (B. S. Ry)

૩૧૪
ગીર્જા

૧૨, ૬૦૨

કિંમત
અઠી રૂપિયા
[૨. ખ. ૦-૩-૦]

12602

મુદ્રક અને પ્રકાશક
નાથલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

અર્પણ
મારી બાને

નિવેદન

આ પુસ્તક લખાયું તેનું શ્રેય લાઈશ્રી ઉમાશંકરને જાય છે. 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું સંપાદન પોતાને સોંપાતાં એણે મને પ્રખ્યાત કે લોકસાહિત્યના તમારા સંશોધનકાર્યમાંથી કંઈક chips from the workshop (કોઢયમાં પડેલાં છોડિયાં) વીણીને બુ. પ્ર. માં આપતા જાઓ. એ સૂચના મળતાં મેં મારી ટાંચણ-પોથીઓનાં પાનાં ઉથલાવવા માંડ્યાં. કટકા બટકા ને કરચો, છોલ અને છોડિયાં, ઝીણી મોટી ખરબર પાને પાને વણવાપર્યાં પડી રહ્યાં જોયાં. આજ સુધી જે સંગ્રહો આપી ચુક્યો છું તેના ઉપર નવું અજવાણું નાખે તેવી નાની મોટી વિગતો, વાતિકો ને ટૂંચકા જડી આવ્યા.

તદુપરાંત એક વિચાર ચમક્યો : કે મારી સંશોધન-વાટ પર, મારા રજળપાટને માર્ગે મને જે જે જીવતાં જનો વાતો કહેનારાં ભેટ્યાં, તેમની ઓળખાણને અંધસ્થ કરી તેમનું ચિરસ્મરણ પણ કાં ન સંઘરી લઉં.

પરિણામ આ લખાણ. બુ. પ્ર. માં તો એ થોડાં પાનાંનું ત્રમાસિક હોવાને કારણે ન આપી શક્યો પણ 'ઊર્મિ' માસિકમાં એની લેખમાળા 'ટાંચણપોથીનાં પાનાં'ના નામે ચાલુ કરી. 'ઊર્મિ'ના સંપાદકના સાંઠસામાં જો ન ચંપાયો હોત તો

નક્કરાઈમાં લખવાને ટેવાયો ન હોઈને આ બધો કુટારો સાત જનવારે પણ બંદા ન કરત ! આ તો તકદીર બોચી બાલીને પાણીમાં ઝીંકે છે તેને જ આભારી છે.

આનો ઘાટ એક આત્મકથા જેવો ઊતર્યો છે. પણ એ દોષકની આત્મકથા નથી (એવી કેઈ છેડતી સાંખી લેવા આત્મજીવન તૈયાર પણ નથી.) આ તો છે મારા વિષયની-લોકસાહિત્યની શોધનકથા. ‘ઊર્મિ’ ના વાચકોએ, વિદ્વાનો કે સામાન્યોના ભેદ વિના આ વાચનમાં રસ લીધો છે. જન-સામાન્યને એમાં ભરપૂર પડેલા કથાપ્રસંગો રસપ્રદ થયા છે, અને અભ્યાસીઓને એમાં પ્રકટ થતી મારી શોધન-પદ્ધતિની વિગતો થકી આનંદ ઊપજ્યો છે.

આવો દોષનપ્રકાર ખીજ કેઈ માણસે ખેડ્યો હોવાનું જાણ્યું નથી. એની અભિનવતા એ એનો ગુણ છે કે દોષ તે તો ખખર નથી. અભિનવતાનું ગુમાન આ આલેખનની પ્રેરણા રૂપ નથી, પણ પચીસેક વર્ષ સુધી જે મારાં પરિભ્રમણોનું ધામ હતું તે ગિરિશૃંગમાલાની ફરતો એક વાર માનસિક ચક્કર લગાવતો જાઉં એ એક જ તરંગને આભારી આ કાર્ય છે.

ખોટાદ

૧૨ : ૨ : '૪૬

અવેરચંદ મેઘાણી

પ્રયાણ પહેલું	૧ થી ૬૮
ટાંચણનાં પાનાં	૧
રીસાણ અને કૂલવંતી	૧૭
સજણાં	૨૮
‘ઝોળીપો’ની વાતોનાં ખીજ	૪૭
પોકારીને પાલો ભણે	૫૪
ખાંભીઓ જુકારું છું	૬૦

પ્રયાણ બીજું	૬૯ થી ૧૨૦
ગણને ગોરી પીપળિયાનાં પાંદ રે	૭૦
‘ઘોડી અને ઘોડેસ્વાર’ના શિલ્પી	૮૫
ખંદ્રકો આવી ને બહાદુરો રહ્યા	૯૯
વાતઠાહ્યાઓ વિદાય લે છે	૧૦૭

પ્રયાણ ત્રીજું	૧૨૧ થી ૨૧૧
ધર રહેશે, રહેશે ધરમ	૧૨૨
એકલિયો બહારવટિયો	૧૩૪
સંતદર્શન કરાવનારા	૧૪૩
મારી મેંદીનો રંગ ભીડી નય રે	૧૬૦
ત્રાગડે ત્રાગડ	૧૭૬
કીર્તિલેખ કેના રચાય છે ?	૧૮૩
પરક્રમ્માનો પહેલો પોરો	૨૦૦

ટાંચણનાં પાનાં

લો કસાહિત્યને ખેડતાં ખેડતાં આજ ચોવીસેક વરસની અવધ થઈ. પત્રકારત્વને ધંધાર્થી ખીલે બંધાયાં અંધાયાં, ગળે પહેલી રસીએ જેટલે કુંડાળે ભભવા દીધો તેટલો પ્રદેશ ખેડી શકાયો. એકધારું અને અર્વાચીન એ ખેડાણુ થઈ શક્યું હોત તો વધુ વાવેતર ન કરી શકાયું હોત ! લોકપ્રદેશ જેટલો જોયો તેથી દસ-વીસ ગણો જોઈ ન શકાયો હોત ! ચારણોને, આરોગોને, વાતશાસ્ત્રાં અન્ય માણુઓને, રાસડા ગાનારી ને કથાઓ કહેનારી માનાઓને, બહેનોને, તુરીઓને, લગ્નનિકાને, દરબારોને, મુસદ્દીઓને, પોલીસ નોકરીઆતોને, ધાંચીને, મેચીને, માળીને, મીરને, રખેહરને, જેટલાને મળાયું તેના કરતાં પચાસગણી વધુ સંખ્યામાં મળાયું હોત તો આજે ભરાયાં છે તેના કરતાં કેટલાં વિશેષ પાનાં, મારી ટાંચણુ-પોથી-ઓનાં ભરાયાં હોત ! પણ એ પત્રકારત્વની સ્ફૂર્તિ ન હોત તો લોક-સાહિત્યનો આ રસ છવતો રહી શક્યો હોત શું ? અધ્યાસની જગતા ન આવી જત ?

ટાંચણુની પોથીઓ આજે મારી સામે પડી છે. કેટલાં પાનાં હશે ? એ ત્રણ હજાર તો જરૂર હશે. એ પાનાં કોઈ કોઈ વાર ઉથલાયું છું, અને ચોવીસ વર્ષોના આ પ્રદેશનાં પરિવ્રમણોત્ પુનરાવર્તન અનુસવાય છે. એક દળદાર પોથીના પહેલા પાના પર—

માગશરે મારગડે રમતાં
ભેળાં બેસી ભોજનિયાં જમતાં
હરિને હવે નથી ગમતાં કે
ભરમ્યા ભૂદર શું નાંખ્યા !

એમ માગશર, પોપ, માહ, અને—

કાગણ માસે ફેર ફેર હોળી,
નારી પેર ચરણાં ને ચોળી,

કેમણે બહુ રે છાંટયાં બોળી-ભરમ્યા.

એવી લોકવિરહીની આખી બારમાસી કાણે ને ક્યારે લખાવી ?
નામ નથી, તારીખ નથી, સંશોધનની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ શી છે તે હું
જાણતો નહોતો. પણ હૈયાની કોરે ટાંકેલ છે નામ હામ ને તારીખ.
એ તો રાણપુર ગામના હરિજનવાસના ઢેઠ ધૂડાનું ગાયેલું.

ધૂડો ઢેઠ

ધૂડો અમદાવાદ રજતો. હોળીએ ને ગોદળઆડમે ઘેરે આવતો.
કાને બહેરો, બોલવે દયાના સાદવાગો, પચાસેક વર્ષનો શ્વેતવસ્ત્રો
ધૂડો, એ બેય તહેવારે ડેકવાડાનાં નરનારીએને ઘેરૂં કરતો. કડતાલ
બજતો ને છાંંગો મારતો ધૂડો, વિશાળ કુંડાળે ગવરાવતો. એના
રાસડા ગરબા ઝીંકતી સ્ત્રી-પુરુષોની મિશ્રમંડળી ધૂડાના કરતાં બેવડી
જુકાજુક મચવીને ગાતી ધૂમતી. કાષ્ટ કાર્ષ્ણ્ય વાર ધૂડો ખડીઓ લઈને
આવી ઓદિસે ઊભો રહેતો, લખનાં લખનાં માથું ઊંચું ન કરું
ત્યાંસુધી ચૂપચાપ ઊભો રહેતો, નજર કરું એટલે માગે: 'રુદનાર્ધ
આપો !' 'કાગળ આપો !'—

ક્યાં છે આજે એ ધૂડો ? છેલ્લે છેલ્લે દીડે બે ત્રણ વર્ષો વડી
ગયાં. અધાપો આવી ગયો હતો. રુદનાર્ધ માગી તે આખી હતી કે
નહિ ? 'હમણાં કામમાં છું, હમણાં જવ, પછી આવજો,' એમ
હસીને વળાગ્યો હતો શું ? પાછો આવ્યો જ નથી. ક્યાં છે ? તપાસ
પણ કરાવી નથી. છવે છે કે નહિ ? હરિજનવાસ તો પડોરામાં જ
છે, તો યે વાવડ લીધા નથી ? ધૂડે તો ગીતો ત્રણાં આપેલાં.

છછ બારે

પાનાં ફેરે છે, ધૂડે આપેલ હાલરડાં અને 'માનાનો વડો' વાળું
ગીત પાછળ જાય છે, અને એની પડખોપડખ એક ઝિંકતી જ છાન-

ગતિને યાદ કરાવતું પાતું ઊઘડી પડે છે. લખ્યું છે—‘ભૂચર મોરી.’ મારી ‘સમરાંગણ’ નામની મોટી વાર્તાના જે મધપૂડા રચાયેા તેનું પ્રથમ મધુબિન્દુ મૂકનાર એ કોણ હતું ? નામ નથી. મિતિ કે ઠામ નથી. અન્વેષક ત્યારે અડચંગ હતો ! યાદ આવે છે. યાદ આવે છે—જીજી બારોટ. એને લઈને છેક બરડા પ્રદેશથી તે કાળના અમલદાર મિત્ર ભાઈશ્રી મોહનલાલ રૂપાણી આવેલા. યાદ આવે છે મીઠું મોં, મીઠપભરી બારોટ—જમાન, હસમુખો ચહેરો. ટાંચણ આમ છે—

“જેસા વજીરની વહુઃ થાન લખડેઃ લૂગડાં ધોવામાં અડચણઃ થાન અંભે નાખેલઃ નાગડો ધાવે પાછળ ઊભો ઊભો.

“જામ :—જેસા ડાડા ! હી જોરાર કીંજે ધરજી હુંદી !

(તૂટેલ આઉવાળી ભેંસ—ગાય ‘જોરાળ’ કહેવાય.)

“જેસો :—અંજ ધા થીંદા ઈ અગીઆં ન્યારાન.”

(એના જે ધા થાય તે આગળ નિહાળજો.)

પછી તો દુહા ટાંકેલ છે. ઉપરું ટાંચણ જે માર્મિકતાથી ભરેલ છે તેને વાંચકો નહિ સમજે. પણ મારી નજરે તો એ બનાવ હજી થે બની રહેલો, ચાલુ સ્થિતિમાં, એક સોરડી નદીને આરે, દેખાયા કરે છે. મારી ‘સમરાંગણ’ની આખી ય વાર્તામાં એ એક જ પ્રસંગે બળ પૂરું. સૌરાષ્ટ્રમાં શહેનશાહ અકબરશાહની મોકલેલ સૌપહેલી ચઢાઈ; અને અમદાવાદના અકબરશાહ શાહ મુઝફ્ફર નહનુના આશ્રયદાતા સોરડી ઠાકોરો સાથે એ અકબર—ફોજના લયાનક જીતવું નામ ભૂચર મોરીની લડાઈ. ભૂચર મોરી : કોઈ મહાકાવ્ય મહાગાથાને દિપાવે તેવો મામલોઃ અને એમાં નાયકપદે મૂકી શકાય તેવો સુરાપરા લાડકપુત્ર નાગડા વજીર નામના જે જીવાન પાત્રની માવજત મેં ‘સમરાંગણ’માં ઊઘડતા પાનાથી માંડીને કરી છે, તે પાત્રનું પ્રથમ બીજારોપણ મારી કલ્પનામાં ઉપલા કચ્છી શબ્દો વડે મૂકીને જીજી બારોટ ચાલ્યા ગયા.

છછ આરોટને શામાટે આટલા જલદી વળાવી દીધા? એક તર-
ફથી અખબારના સંપાદનમાં પૂરો સમય આપવો પડતો. બીજી તર-
ફથી છાપાંકામ જેને લાગ્યે જ પુષ્ટ કરી શકે છે-જ્યકે હણી નાખે
છે-તેવો આ લોકવિદ્યાનો સર્વદેશીય રસ ફળવવાનો હતો. મારો
રસ હજુ એક જ પ્રકારની વાર્તાઓમાં નીપજ્યો હતો. ખબર નહોતી
કે આ આરોટો ચારણો જે કંઈ અગમનિગમની અડખંગ વાતું કરે તે
પણ ભાવિમાં ખપ લાગશે. છછ આરોટની વધુ વાતો નીરસ લાગી.
એમને શ્વાસ ખાવા ચે વખત આપ્યા વગર સામગ્રી નિચોવી લેવી
હતી! એની સાથે તો મહોબ્બત ફળવવી પડે એ ચાવી માલૂમ નહોતી.
આજે ઓરતો થાય છે, કે જેણે કાંઈ પણ ગ્રંથમાં કદાપિ ન મળે
એવી આ નાગડા વીરની બાહ્યાવસ્થાની વિચિત્રતાની અને રતનો
પાછળ નાખીને ધવરાવનારી જનેતાની વાન કરી, તે આરોટ એવાં બીજાં
પણ ઘણાં રહસ્યો આપી શક્યા હોત. છછ આરોટો વારંવાર ભેટતા નથી.
એકવાર ઝમૂકી ગયા પછી કેટલા ય દીવા કાયમને માટે ખુઝાઈ જાય છે.

વાર્તાકથનની તાલીમ

આગળ બીથલો પાતાં!-ને ટાંચણુ આવે છે વાર્તાકથન માટેની
તૈયારીનું. વાર્તાઓ તો હું ચે માંડતો, એની કહેણી મનમાં ગોઠવતો.
દાખલા તરીકે ‘માત્રા વડે ને જલમસંગ’ વાળી સોરઠી પ્રેમશૌર્યવંતોની
વિલક્ષણુ ભાષ્યબંધીની વાત (રસધાર ભાગ ૧) કહેવી છે. કચ્છ
દેશના એક વીરને વર્ણવવો છે-તો એમાં શરૂઆતમાં આવે એ
દેશનું કાવ્ય-વર્ણન: સંભારો કચ્છના દુહા :

ભજ નગર ને કચ્છ ધરા

ને પીવળરો પાર,

રા’ દેવળનાં રાજ છે,

આલો ભેયે ચાર. ૧

બલ ઘોઠા, કાઠી ભલા,

પેનીદંક પેરવેશ;

રાખ જાડુવંશરા,
ઓ ડોલરિયો દેશ.

બેરી, બુરી ને બાવરી
કુલ કંઠા ને કખ;
હોથલ હથો કચ્છડે
(જિતે) માડુ સવાયા લખ. ૩

વંઠા કુંવર, વિઠટ-ભડ,
વંઠા વાછડીએ વછ,
વંઠા કુંવર ત થીએ,
પાણી પીએ જ કછ. ૪

આમ દુહા કહીને વાર્તાની લીલાભૂમિતો ચિતાર ખડો કરવો. પછી એવા કચ્છની એક ઠંકરાતનો ઠંકાર ચીંથરેલાલ વેશે, અણુ-ઓળખ્યો, કાઠિયાવાડના એક ઠંકાર માત્રા વડને ડાયરે આવીને એકો છે. એ ડાયરાને ય વણુવો જોઈએ ના ! માટે ડાયરો આલે-ખના દુહા રાંકવા. પહેલાં તો કસુંબા કઢાતા હોય, અને એકેલા વીરોને અમલના કેદ ચડતા હોય—

નબારાં ત્રાંબક રડે,
હોય મરદાં હલ્લ,
શિર તૂટે ને થક લડે,
આયો શેણુ અમલ્લ.

પછી, એવા અમલનો કેદ કરીને ધીંગાણે ન ચડી શકનાર લીલાલદ આદમીની ગૃહિણીને કેવું લાગે તેનો દુહો—

જે મુખ અમલ ન આખિયો,
તુરી ન ખેંચ્યા તંગ,
ફટ અણૂણા સાચખા !
આપું તેાં કીં અંગ !

‘ અણૂણા ’ (મીકા ચિનાના !) કહીને એવા મરદને ફિટકાર દેતી

નારી કહે છે કે, કેટલાં ચક્રચૂર બની, અશ્વના તંગડા ખેંચી બુધ્ધે
ન ચડનારાને હું મારો દેહ શી રીતે રંગરાગમાં આપું ! પણ એ
તો આ જન્મ પૂરતી કઠણાઈ! આવતે ભવે ય કાંઈ નિર્વ્યસનીને
નિરાંત છે !—

પરભાતે જોણે ના પિયા
ઘાટા કસુ'બા ઘૂંટ,
તે નર સરજે ઊંટ
વેરાગીને ખારણે.

એવો જરી પરિહાસઃ ને તુરત પાછી અમલમાં છકેલા પિયુની
લાલ ચટક ચક્રચૂર આંખોને કબૂતરની રાતી આંખો જોડે સરખાવતી,
અને તીર સમી પાધરી કહી બિરદાવતી કામિનીની ઉક્તિઃ—

પારેવાં છ' રત્નીયુ'
સર છ પાંસરીયુ',
ઘાટે કસુ'બે ઘુંટીયુ'
વાલમજ અખીયુ'.

કાઠિયાવાડી ને કચ્છી, ખેઉ બોલીની ગૂંથણી કરીને એ ખેઉ પ્રદે-
શોને સાંકળતી આ વાર્તાનો ઉઠાવ કરવો. અને પછી એવા દાયરામાં
ચૂપચાપ અને ગૂમશાન ખેડેલ પેલા ચીંથરેલાલ કચ્છી પાત્રની નિંદર-
વિહોણી રાત આવેઃ સૌ ઊંઘે છે. એ જાગે છે. નોંદર કાં ન આવે ?
નીંદર કાને કાને ન આવે ? બોલો દુહો :

નીંદર ના'વે ત્રણ જાણી
કહે સખિ ! ક્યાં ?
પ્રીતવછોયાં, ખડુરણાં,
ખટકે વેર હિયાં.

તો આ પુરુષ એ ત્રણમાંનો કયો છે ? કોઈ પ્રીતવિછોયો—પ્રેમ-
ભક્ત છે ? કોઈ ખડુરણો—મોટો કરજદાર છે ? ના, ના, એ તો ત્રીજો
જાતનો છેઃ ‘ખટકે વેર હિયાં’—એને હૈયે મોટાં વેર ખટકી રહેલ છે.

પછી રાતે એ ટાંકે ધૂળતા પુરુષે ઘરની અંદર જઈને શું
જોયું ? જોઈ એક નારી-પણ કેવી ? ટાંકા મુશીકા સોરડીઆણીનું
દુહાચિત્ર-

લ'ખવેણી, લજ્જા ઘણી.
પોંચે પાતળિયાં;
આછે સાંચે નિપાવિયાં
કે કે કામણિયાં.

આછે (અમ્મ) સાંચે અર્થાત ભણા ભગવાને કોઈકે કોઈકે જ
નીપજવી છે તે પૈકીની એક કામની.

પીતળ સરખા પો'રિયું
હીંગળા સરીખા હાથ;
નવરો દિનોનાથ,
(તેદી) પંડ ખનાવી પૂતળી.

આંગળીઆં કુળીઆં જસી
દાહમ કુળીઆં દંત,
જોન એ રેખા સારખા
વીજળીઆં વળકંત.

એવી સુતેલ સુંદરીને-પોતાના આશ્રયદાતાની ઘરવાણીને 'મા-અહેન'
તુલ્ય માની, કક્કા પલ્લવ દેહની ટાંક ઉગાડવા માટે એ કંગાલ એના
ખાલી પડખામાં સૂઈ ગયો હશે, પ્રજાત સુધી ધારણુ વળી ગયું હશે,
રાતમાં પોતાની ધેનુએને પહર લઈ ગયેલો, એ દોહડીઆના ખાત્રી
પડખાને ખરો હક્કદાર ધણી પ્રજાને પાછો આપ્યો હશે, પરપુરુષને
ઘરનારી સાથે પડેલો જોઈને એને શું થયું હશે ! કેવો પ્રકાપ ?

કરકંત ભુજ, થરકંત અંગ
અરે રામરાધ ઉલટે ઉભંગ

બસ, બે જ ચરણો, કોઈકે વાતદારની વાણીમાંથી યાદ રહ્યાં છે.

પ્રવેશ પછી પ્રવેશને આવાં ભાવવ્યંજક સુસાધિતોએ સમજીને વાર્તા માંડવાની કક્ષા હું જે તે કાળમાં કેળવતો. ગુજરાતે એ વાતો ઉમંગલેર સાંભળી અને ઝીલી છે.

વાર્તા ગુમાવી

પાતું ફરે છે-શાહીના અક્ષરો તો ક્યારના અદ્ભુત બન્યા છે, પોણોસો રૂપિયાનો પગારદાર ઇન્ડોપેન ક્યાંથી વસાવી શક્યો હોય ! પેનસિટના માખ-ટાંગા જેવા અક્ષરોમાં ટાંચણ ચાલ્યું છે—

- ‘ ભોકો વાળો
- ‘ લીળના લાડા જેવા દીકરા
- ‘ વિચિત્ર મુલક, વાળાઓનો પડથો જખર
- ‘ રૂપાણી શેઠ

‘ નાગડા બાવાની જમાત. ખૂંકમાર બંદૂક. શરણાક્રાંતિ છાડા જેવી નાળી. કાંટા જેવી નાબયઃ કાં ભમગરી કાં ચક્રમચ્છી પૂટે. ગોળીને બદલે લોહાનો ખેરીચો ભરાય ખોખે ભરીને. ’

- ‘ બંદુક-ફેશી. સીસકાન-અરબી વિલાતી. મકરાણુની ખૂંકમાર.
- ‘ જંભળ-બહુ લાંબી, લાકડાની ઘોડી ઉપર મંડાય.
- ‘ ખેરીચો, દોકડા, ઢળુ વગેરે ભરાય.’

સમજે છો કંઈ? ટાંચણ કપાઈ જાય છે. આગળ કોઈ મુદ્દો નથી. તમને વાંચકાને લાગશે અગડં બગડં. પણ મને લાગે છે કે એક સારી વાર્તાને હું હારી બેઠો. ભોકો વાળો, લીળના લાડા જેવા દીકરા, રૂપાણી શેઠ, નાગડા બાવા, અને ખૂંકમાર બંદૂક : નથી લાગતું કે આટલાં પાત્રો કોઈ પણ એકાદ કથાના આલેખન માટે પૂરતાં હશે ? કાણે કરાવી આ નોંધ ? યાદ નથી. મેં વારતા ગુમાવી અને તમને તુંબડીમાં કાંકરા.

સરસ્વતીનું ચારણ-સ્તવન

પાતું ફરે છે. સ્તુતિ આવે છે. સરસ્વતીનું ચારણી ઉદ્દબોધન :

‘ચિંતા બિચન બિનાસિની
‘કમલાસની શક્ત !
વીસહથી હંસવાહની
‘માતા દેહ સમત !

‘યંદુ’ આદ્ય અનાદ્ય તુંહિ ભવાની.
‘તુંહિ ભોગમાયા, તુંહિ ખાગખાની !
‘તુંહિ ધરની આકાશ વિભુ પસારે,
‘તુંહિ મોહમાયા વિષે સૂઝ ધારે.
‘તુંહિ ચાર વેડ’, ખટ’ શાસ્ત્ર ખાની,
‘તુંહિ જ્ઞાન વિજ્ઞાન મેં સર્વ જાની.
‘તુંહિ રાગ રાગાન ભેદે પુરાની
‘તુંહિ જંતમે, મંતમે સર્વ જાની

ને પાછલે પાને વેરાયાં છે, હાડપિંજરનાં વેરવિખેર અસ્થિ
જેવાં, કેટલાક હુકાનાં તૂટક ચરણો. એક ચરણ આ રહ્યું—

‘અંતર છ તોલ્યું કંઈ’

ખાકીનાં ત્રણ ચરણો ક્યાં ? આંતરડાંનાં તંતુઓ કરીને વાદ્ય
બળવવાનું કાની તરફભાએ મન ક્યું ? ક્યાં લશે ? ક્યાં તીવ્ર કિર્મિ—
સંવેદનનો પ્રસંગ લશે ?

‘હીરના આંકેલા જેવા લાય’

કાના ? કંઈ સુંદરીના ?

પૂછો જ્ઞાને

ટાંચણમાંથી જવાબ જણતો નથી. અને આ વળી કંઈ વિન્નિગણની
હૃદય-વસમાણ્ય દાખવતું ખંડિત ચારણી ત્રોટક પદ ?

રણમે -સરને।

ગિરિસે જિરને।

અસિધાર પે સેત સદા કરને।

નભમેં ફરનો
 અગનિ ઝરનો
 એમ પાય પતંગ સિરે ધરનો;
 વખસેં મરનો
 દધિકે તરનો
 અફ કાશ કરત સિરે ધરનો,
 સખ સેલ ઘણો,
 અફ ચોક ખૂરો
 પતિસે પલ એક જુદો પરનો.

રણમાં લડવું, ગિરિથી પડવું. તલવારની ધાર પર મરવું, નભમાં ફરવું, અગ્નિ ઝરતો હોય તેમાં જવું, સાપને શિર પર મૂકવો, વિપથી મરવું, દરિયો તરી જવો, અને કાશીનું કરવત શિરે ધરવું, એ બધું સહેલ; પણ મુશ્કેલ ફક્ત એક પતિથી પલનો ય વિયોગ ! સાચું હશે ? સ્ત્રીને ખબર !

ફરી 'પાછું' 'ભૂયર મોરી' અને એજ વીરભદ્ર નાગડા વજરનો,
 એના સમર-મૃત્યુને બિરદાવતો દુહો—

ભલીયું વણુ ભલા
 નાગડા ! નર ન નીપજે.
 જોયો જોમાના,
 કાં કમ્મર કુંતા તણે.

ભલી ભોમકા વગર, કુળવાન માતાની ફૂંખ વગર સાચો નર ન નીપજે. હે નાગડા ! મેં તો એવા ખે જ જોયા. કાં એક જોમાને પેટ તું જન્મ્યો, ને કાં એક કુંતા માતાની ફૂંખે ભીમ પાક્યો.

વાહ વા ! માતાની યશોગાથા મળી. અને એ નાગડાની જનેતાનું નામ મળ્યું. જોમાળાઈ એ નામ પુસ્તક લખતી વેળા મને ન જડ્યું— સાંભળ્યું. સમરાંગણની આખી કથા એ જનેતાના નામ વગર રહી ગઈ. કેવી ગદ્ગદ ! નોંધપોથીઓ પૂરી વાંચી નહોતો ગયો.

વાર્તાનાં અસ્થિ

વળી પાછાં દુહા-ચરણો :—

‘અંદણુ પડ્યું ચોકમાં
ધંધણુ મૂલ વેચાય.’

* * *

‘ધોળી વસ્ત કર કયા કરે
ડીંગઅરને ગામ !’

આ તે કઈ કહેકાણે પડી ગયેલ વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ હશે ? વારતા
શુભાવી લાગે છે. પાછાં ખંડિત ચરણો—

‘મોતી થઈ ગ્યાં ઝર.’

* * *

‘મોતી મોઢાંનાં ગાંગડા,
‘નરસાં લાગે નીર;
‘મનહર કોઈ મળે નહિ.
‘સાંસો પડ્યો શરીર.’

જયા દો. પણ આ વળી શું ?

‘પાડાની જીભ જેવી કટાર.’

કટારીને ઉપમા કેવી દુઝડ આપી ! પણ એ કટાર ધારણ કરનારા
પાત્રનો પતો જડતો નથી. તુરત નીચે—

‘પીનરાના ઘોઘા જેવા હોદ-એવાં બીલડાં.’

એની નીચે વળી આ વિનોદાક્રિત—

‘ધંત્રેલો માળી
‘એને ને ગરિયો ને જળી.

‘મામદ વોરો
‘એને ને સો ને રોરો.

‘વધી વાંઢો

એને ને દોર ને ઢાંઢો.’

~ ~ ~

‘અમે પુળા જેવી મૂઝયુ’

~ ~ ~

‘સડડ નિસાસો નાખ્યો,’

~ ~ ~

‘પરણુ છામડા માથે આપ્યો.’

કાઈકે વારતાનાં જ વેરણુ છેરણુ હાડકાં લાગે છે. વારતાને મેં ગુમાવી છે.

દર અડવાડીએ

પાનાં ફરે છે, ગીતો વહે છે, પેનસિલનો વેગ અને અક્ષરોના મરોડ એવો ભાસ કરાવે છે કે જાણે દોડતી ટ્રેનમાં ગીતો ટપકાવ્યાં હશે. પ્રવાસે તો દર શુક્રવારે પરાદત્તી ટ્રેનમાં ચડી જતો. એવું એક પરાદ-ચાર વાગ્યાનો સમય સાંભરી આવે છે. અંધારિયું ડનું. સ્ટેશને જિભો હતો. ગાડી આવી. અને ઘેરથી પાછળ સ્વ.....દોડતી આવી. ‘આ હ્યો ધડિયાળઃ બૂઝીને આબ્યા હો !’

પૂછયું: અરે, આ ભયાનક અંધકારમાં તું છેક ઘેરથી આવી શી રીતે ? કહે, ચાલતી, દોડતી ! રાણપુરનો ધરથી સ્ટેશન મુંઘીતો મારગ, તે વેળાએ તો આવે છે તેથી જ બેંકાર હતો. ફાળ ખાનો ગાડીએ ચડ્યો હતો. તાજ પરજોતર, મુંઝવે રાદેરની મુકુમારી, એક બાળક, અન્તેને કદડતાં મૂંઝીને, નીરસ ધૂડિયા વાનાવરણમાં ધકેલી દબને, દર અડવાડીએ આવી નીકળતો.

પાંચાળનો પ્રવાસ

પાનું ફરે છે. ટપકાવ્યો છે ‘પાંચાળનો પ્રવાસ.’ પાદ છે,

કારણ ?

કારણમાં કારણતા રહી છે. ગાદીના ધણીઓને એર દેવાતાં, તે કર્પોણ કાળે, આ આજ સુધી આશ્વિ આવતા રાજવર્ણના રિવાજમાં પડ્યો છે. આજે પણ દેર દેર મેં જોયું છે, કે રાજવીને ઘેર રાજપુત જ્યારે પરાણો હોય ત્યારે યજ્ઞમાન રાજવી એ પરાણાની સાથે પોતાના જોતજોત પુત્રને જમવા બેસારે. પહેલો કાળીઓ એ યજ્ઞમાન-પુત્રને આરોગવાનો હોય.

સોરડીઆણીની કશા

મનના મધપૂડાનાં છિત્રો પછી છિત્રો આવી વિસદાણુ અસસવટો વડે પુરાતાં જાય છે, સોરડી મધ્યયુગી હવનનું જે વાતાવરણ મારે મારી કથાઓમાં સર્જવવાનું હોય તેની પરિપુષ્ટિ આમ થતી આવેલી. અને મદભરી સોરડીઆણીમાં જૂનાં પાત્રોની વર્તમાનમાં થઈ રહેલી અવસ્થાનો આવો ચિતાર પણ ગામડે ગામડે મળી રહેતો, જેના બળે હું અવાસ્તવની આસમાનીમાંથી હાગરી ગયો છું.

‘મોટા માત્રા ગામ: ૫૦ હાથ લંબો દ્વા: તળીએ વીરડા જોડું પાણી: કંઈયે રાંડવું બાંધીને કાંઈયે એક નાની છોકરી અંદર જતરી છે: એ ત્યાં તળીએ જાંબી જાંબી રોલ ભરે છે. આ રોલ કપડથી સિંચાય છે, કાંડે પની-હારીનાં બેડાં એ રોલે રોલે ભરાય છે. દ્વાને કાંડો નથી.’

આજ એ વાતને અડારેક વર્ષ થયાં હશે. આવું આજુપાતળું ટાંચણુ પણ એ કાંડા વગરના એકાદી દ્વાને તળીએ તબક્કા આંદરડા જેટલા એ પાણીને તળીએ જાંબી જાંબી રોલો ભરી દેતી એ છોકરીને અને વેદનામૂર્તિ, મૂંગી, ગંભીર કાડીઆણીઓને મનના વેરાન વચ્ચે તાદરસ કરી આપે છે અને—

કાડીઆણી દરમ પાતળી

હસકે માથે દેશ;

મને યાદ છે. માર્ગે દોડી જતી અમારી મોટરમાં સ્વ. કાંચડ-ભાઈએ અને અમૃતલાલભાઈએ મોં મઝકાવીને મને પૂછ્યું હતું, 'ભુઓ તો ખરા, તમને અહીં આસપાસ કંઈ રહસ્ય દેખાય છે?' બેઉ હસે, મને ગતાગમ ન પડે, પછી અમૃતલાલભાઈ કહે, તારી રસધારની કથામાં તેં જ લખ્યું છે તે બૂઝી ગયો? રાજાને તુરંત શિવલ્લભા આ પોડીઆ નથી જોતો!- એમ કહેતે કહેતે એ ધાર બતાવી.

પાછળ જોતો નહિ !

આકારે પોડીઆ નથી, ધારની ટોચે ટોચે કુદરતે સીધી કાળી શિલાઓ ખોડી દીધી છે. લોકકલ્પનાએ એ પથ્થરની લંગારમાં અન્ન લાદેલ પોડીઆની વણઝાર કરી. શંભુની આ અન્નપોઠ ક્યાં ચાલી જાય છે? કાળાસર ગામમાં. ગામ ક્ષુધાર્ત હતું. ખાર વરસતો દુકાળ પડેલો. ગામવાણીએ પોતાના ક્રોધાર ખોલી છેલ્લા દાણા સુધી વસતીને નભાવી. લંગાર ખૂટી ગયા. પ્રજાનો પ્રતિપાલ લાજી બિઠયો. 'મોં શું બતાવ્યું !' બીજે માર્ગે હતો પછુ ક્યાં? આત્મવિલોપન એજ એતો આખરી રાજધર્મ હતો. એણે મહાદેવ સન્મુખ જઈને ખડ્ગ ખેંચ્યું. 'હું નાથ ! આ લે આ મસ્તક-કમળ.' શંભુએ માકાર કર્યો. 'જા આપ ! થોડો ગામ ભણી વહેતો મૂક. પાછળ જોતો નહિ.' લોક-પાસનાથોડાની પાછળ અન્નની પોઠ ચાલી. અનંત લંગાર ચાલી આવે છે. ગામકું અનાજે ધ્રુપધ્રુપી બેઠે છે. બહુ થયું. લોકપાલે પાછળ જોયું. બાકીના પોડીઆ પાખાણુ બન્યા. બિલા છે હલ્લુ-થંભીને બિલા છે. 'પાછળ જોતો નહિ !' એ બોલના પડધા પડે છે. પાછળ જોતો નહિ ! શ્રદ્ધા-આત્મશ્રદ્ધા હારતો નહિ હે મર્ત્યલોકના માનવી ! પાછળ જોતો નહિ. દષ્ટિ માંડજે ભાવિના ધ્રુવતારક.

લોકવાર્તાની રચના શું આ પ્રાકૃતિક પાપાણુ-દશ્ય ઉપરથી થઈ હશે? લોકમાનસ કેવા પ્રકારનું વાર્તાકાર છે? જે કંઈ નિહાળે છે તેને કેવી રીતે જીવનમાં ઘટાવી કાઢે છે ! લોકકલ્પાણુનાં સ્તોત્રો કેવી

ચોટવાર કલામાં ઉતારી આપે છે. અત્યાદે, લેક્ટિના ચોટવા પર આવી રહેલી રાજસત્તાઓની જંટાજંટને ટાળે, પાંચાળના ટાંગનાથ મદદેવની પાપાણુ-ધાર પરનું આ પથ્થરકાચ વિશિષ્ટ અર્થ ધરે છે.

રીસાણુ ને ફૂલવંતી

ઝંધડા પાનાં, અને ચોખારીનાં ખંડિયેરાં પરનું ટાંચણુ ઉકાસવો—

‘ચોખારી-મૂળ કુપદ મહેર.

૧-પરભુખી તાવ-ચરકુંડ જેડી. પાણુ ખોટી: ખજ પર ખજ ચડાનીને રોયરાણીની મૂર્તિ.

૨-ખેડેશવાવ. ખેડેશની ઝાંખી મૂર્તિઓ બે: દનુમાન.

૩-કુવો બોંચરાવાળો: બોંચરાનો સ્તંભ આમમાં: બોંચર દશાદ્ર અર્થ છે.

૪-તળાવ-દિનાદે બે દેરાં: તળાવ પર પૂલ: પૂલ પરથી જતાં અંદર દેરં. રોય-શાથી ભગવાન: એની દેડ સુધી પાણી આવે એટલે તળાવની એગન (Water-outlet) ઝંધડી નય. અસલી દેરં રાંચી ધારનું.

૫-આમમાં એકલદંડીઆ મહેલનો અવરોધ: પડખેના જ ધરમાં, કળીમાં કાઠ દ્યારાણુ સુવતી ઓઢેલી: ફૂલવંતીનું સ્મરણ.

ફૂલવંતી-અનંત આવરાની દીકરી. શાલિવાહનનો ‘રીસાણુ’ કુમાર રિસાઈને જંગલમાં આવ્યો. અનંત આવરાએ એને કન્યા ફૂલવંતી પરણાવી. પાણુ ફૂલવંતી આદે-નવ જ વર્ષની. કુંવર એને બેલાડે (પોતાના ઘોડા પર પોતાની પાછળ) બેસાડીને લઈ આવ્યો. એકલદંડીઆ મહેલમાં રાખીને પાળે પોળે-દુધ દેાવે ને ઉછેરે: વૌવનકાળે પરાગીશ: સુવતી બની: વિકાર: કચ્છનો દહીંઓ વાણુ-ઝારો ઘોરેસ્વાર થઈને નીકળ્યો. બોલાવ્યો. પ્રેમ થયો: દહીંડાળે દહીંચક્ર: દહીંચક્રનાં દહીંચક્રનાં દહીંએ તાંબુલની પિચકારી લગાવેલ: પિચકારી ધુમ્મસમાં પડી. સાંજ પર એટલે દહીંઓ પાછો આવ્યો નય પોતાના રેશ લતા ત્યાં. સાંજે રીસાણુ કુંવર ઘેર આવ્યો. ઘોડાએ પરાયા ઘોડાની લાફ દેખી ડાણુ દીધી: પિચકારીના છાંશ લેયા. પ્રજ્ઞ-કાળે તાંબુલની પિચકારી ટેક ધુમ્મસે છાંડી ?

ફૂલવંતી:—મેં.

રીસાણુ:—કરી બતાવ.

ન કરી શકી (હીંડોળે હીંચકતી હીંચકતી પાનની પિચકારી ધુમ્મટ પર ન પહોંચાડી શકી.)

ખીન્ને દિવસે ઘોડાના તાબ સગડ લેયા. રીસાણુએ જઇને હડીઆને માર્યા: એનું 'લેલું' લાવી રધાબુધ: પોતે કોળીઆ બરાબ્યા: પૂછ્યું, 'કેવું મીઠું !'

'બહુ જ.'

'જીવતા મીઠું તે મર્યા પછી એ મીઠું લાગે હો !'

ફૂલવંતી ચાલી ગઇ.

ખંડેર પરથી વાર્તાસર્જન ?

ટૂંકા ટાંચણુમાંથી એ આખી કરુણ કથા ઊપસી આવે છે. એક-લહંડીઆનાં બધાડાં મેં નોટમાં તાણેલાં છે તે મોબૂદ છે. એટલો જ ને એ એકલહંડીઓ હોય તો તો એમાં નથી કાંઈ હિંડોળો બાંધવાની જગ્યા, કે નથી હડીઆ-ફૂલવંતીની પ્રેમલીલાને પ્રકટવાનું ઠેકાણું. કદાચ એ તો મૂળ મહાલયનો અવશેષ માત્ર હશે. રૂઢમહાલયનું એક તોરણ આજે જેમ છે તેમ જ. સંલવ છે કે મૂળ પ્રેમાલય નષ્ટ થયું છે. એથી વધુ સંલવ છે કે કોઈક લોકવાર્તાકારે ત્યાં બેઠાં બેઠાં વાર્તા કહી કાઢી છે ને સ્થાન તો ઘણું કરીને ઓઠું જ બન્યું છે.

આમ આ પાપાણી અવશેષો પર તો બુદ્ધિ માત્ર એક હાસ્ય વેરીને પાછી વળી જાય છે. પણ એવું હાસ્ય આ ટાંચણુ કરેલી વાર્તાના અવશેષો પર વેરી શકાતું નથી. રીસાણુ, ફૂલવંતી અને હડીઓ વણુઝારો, એ ત્રણ પાત્રો આ પૃથ્વી પર કદી હોવા ન હો, માફ મન તો એમનું સનાતન અસ્તિત્વ સ્વીકારી બેઠું છે. નાની એવી બાલિકાનું કળી-જીવન એના પરણ્યા પતિના કોઈક એકલ ગૃહમંદિરમાં પુરાયું હશે, દિનો પછી દિનોનાં વહાણું વાતાં હશે, કળીને ખીલવતાં ખીલવતાં વર્ષો વિદાય લેતાં હશે, પરણ્યા એની પરિપૂર્ણ પુષ્પિતા-વસ્થાની વાટ જોતો હશે.

એની સખૂરીને કલ્પનામાં ખડી કરું છું. કાચી કળીને અંતરની

ધીરીધીરી હાથા આપતો એ વિદ્યા ખેડતો દશે. તો શું એને ખબર નહિ ગઈ હોય કે જેનું કૂલવંતીમાં સમાવળી કાઢ્યું દશે ! એકલવાસી યૌવના પિયુને પોતાના ઉરની વાત મુખેથી શું કહી નહિ શકી હોય ? કે શું એ આઠ વરંના વચ્ચાળામાં રીંતતા હૃદયલાવ લુટે રહેને વળો દશે ? પોતાના પાલક પાલક પ્રણે વચ્ચબની નહિ પણ વડીલની સાગળી પાપામે ગઈ દશે ? એ સાગળીને વણ ખેડતું કન્યા-હૃદય, પોતાનો જેનનમદાર એક પછી એ ટોંકાર નહિ કરી શકતું હોય તેથી જ શું રીસાળુએ 'વાર છે ! વરુ વાર છે !' એવી કમણા સંજે રાખી દશે ?

ખન્ને નિર્દોષ

ખન્ને અસદાય દશે : ખન્ને નિરપરાધી દશે. તું મારી પરજોતર છે : હું તારો કંથ છું : તારા જેનનના પ્રથમ મહાર-સ્વરની જ વાટ જેહું છું : એવી ચોખવટ નહિ કરનારો રીસાળુ કાર્મિક સુદાગી પક્ષ પર પોહંગીને નિજ સુંદરીને વિશ્વમયના પ્રેમ-પંજરામાં લપેટી લેવાની ધીરગંબીર પ્રતીક્ષા કરતો દશે. અને ખીજ બાલુએ ધનપક્ષવ અટવીની નિતાંત એકલતા વચ્ચે કાજરની કિશોરી, પોતાને રાજ પ્રભાતે એકલદંડીઆમાં મૂકીને સંસારની ગડમથલમાં આડ્યા જતા આ એકાકી માનવીનું આકર્ષણ હારી બેસી દશે. યૌવન છાનું માનું આવીને રામેરામે લપાઈ ગયું દશે—અને એકલદંડીઆની નીચે થઈને નીકળ્યો દશે હસીઓ વણકારો.

વણકારાનું આકર્ષણ

'વણકારો' શબ્દ જેવો લાગે છે તેવો સાદો ને નીરસ નથી. એકલ-દંડીઆને જરૂમે બેઠેલી કૂલવંતીના પ્રથમ યૌવનને જેણે મધમધાવી દીધું, તે હસીઆની પોતાની જીવાની કૃતી દશે ! મારા ટાંચણની અંદર જ એની સાહેદી પડી છે. તાંબુલ : તાંબુલની પિચકારી : લીડાળાખાટેથી મારી તે છેક ધુમ્મટને રંગી રહેલી પિચકારી : એ થાણું લાખી આપે

છે. વનમાં એની પોડોના પડાવઃ કસ્તુરી, તેજના અને અત્તરો મોતીડાંના એના વણઝાર-ભારઃ

ને આખરે એનું કલેજું ! રીસાળુએ ઠાર મારીને કાઢી આણેલું એ કલેજું ફૂલવંતીના પેટમાં પહોંચ્યું.

પ્રેમ જે વેર વાળે છે, તેનો છે કાઈ જોડો આ જગત પર ?

પ્રીતમના કલેજનું રાંધણું

આ કલેજું રાંધીને ખવરાવવાની વાત લોકસાહિત્યમાં એકથી વધુ ઠેકાણે કેમ આવતી હશે ? એક લોકગીત છે. રાણી પાણી ભરવા સંચરેલી છે. નવાણુકાંઠે મોરલો બેઠો છે—

‘ પાણીડાં ભરે ને મોર
ઢોળી ઢોળી નાખે રે. ’

રાણીને મોરલાની માયા લાગે છે. રાજાને જાણ થાય છે. પ્રણયી પંખી પ્રત્યે દ્રેષ જન્મે છે. રાજા શિકારે ચડે છે. રાણી વીનવે છે—

‘ મારજો તે મારજો રાજ !

‘ હરણુ ને હળીઆરાં રાજ !

‘ એક નો મારજો રે વનનો મોરલો.

પણ રાજા તો મોરલાને જ મારે છે. એનું માંસ લાવે છે. રાણી પાસે રધાવે છે. રોનાં ને રહકતાં રાણી રાંધે છે. પણ જન્મતી નથી.

જીવનમાં નીરસ બનેલી રાણીને પછી રાજા બહુ બહુ મનાવે છે, કે ‘ રાણીજી ! જમો. હું ટોડલે મોરલો કોતરાવું, તમારા અલંકારો પર મોરલો આલેખાવું : પણ, ના, ના, બિડી ગયેલો જીવન-રસ પાછો વળતો નથી. નર્મદ લખે છે કે એમના સમયમાં આ ગીત સુરતની સુંદરીઓ ટીપના તીણા સ્વરે ગાતી ત્યારે સુરત ડોલી હાલતું.

આ મોરલો તે પંખી સમજવો ? કે કોઈ પ્રણયી માનવ-મધૂર ?

ચાલો કલમ ! આમ થોભતી રહીશ તો પાનાં ક્યારે પૂરાં થશે ?

ફૂલવંતી તો ચાલી ગઈ. રીસાણુ કુમારે એને જીવતી જવા દીધી !
ક્યાં ગઈ ? ક્યાં રજાણી હશે ? જોખનના એ નિયોડ કઈ ભૂમિમાં
છંટાયા હશે ?

બેઠી હતી—એક રથારણુ યુવતી. મારે મન તો એ ફૂલવંતી જ
બેઠી હતી. એકઝઢંડીઆની છાયામાં એ બેઠી હતી. એનું મોં આજે
યાદ નથી. રથારણુનાં દુધમલ રૂપ આજે રાજાતાં રાજાતાં પણ
કાઠિયાવાડને ભીંજવે છે.

ઘોડાં

જેવી ફૂલવંતી, તેવી જ ફૂલમાળ : ફૂલમાળ એ તો પાંચાળની
કાઠી ઘોડી. એ પાંચાળ—પુત્રીઓની પિછાન વગર લોકસાહિત્યનો પટ
ખેડાય નહિ. ટાંચણનું નવું પાનું એના ટૂંકા કીર્તિલેખે અંકિત છે—

‘કાંચરભાઇના પિતા દાદાભાઇની લખી જાતની ઘોડી : ગામતરામાં દરબારને
વાય આવે : દુરત લખી બેસી જાય : દરબારને ભોંય પર સુવાડી દે :
આસપાસ કુંડાણું ફર્યા જ કરે.’

‘ચાંગી ચોટીલાની. ફૂલમાળ રાતડકાની. લખી ને કેસર ભીમોરાની.’

‘નાન ખાચર : ચોટીલાના અને ચોરવાણુના હુંગર વચ્ચે જામની સાથે
લડાઈ કરી. ઘોડી ગાળીએ વિંધાણી. આંતરડાં લખડતાં આવે. કુંડાના વોંકળા
સુધી લઈ આવી. નીચે જિતર્યા ત્યારે પડી.’

પ્રતાપ રાણાનો ચિતોડીઓ ચેતક ઇતિહાસ—પાને ઉજ્જવળ છે.
સોરઠમાં વોંકળ વોંકળે ચેતક—જનેતાઓના આવા મૂંગા કીર્તિલેખ
લોકમુખે જિભા છે. ભીમોરાની લડાઈની વાર્તા તો મેં લખ્યાને પણ
એ વખતે ચાર વર્ષ થયાં હતાં. આ પ્રવાસમાં એનો એક બાકી
રહી ગયેલો સોનાનો ટુકડો સાંપડ્યો. ટાંચણ ખોલે છે કે—

‘ભીમોરાની લડાઈ વખતે જસદણનો શેલો ખાચર મરાઠા બાબારાવની
ફોજને લઈને આવેલ છે. નાલો ખાચર ભીમોરાના ગઢની અંદર આઠ દિવસ
અન્નજળ વગરના ખેંચ્યા પછી, કેસરીઆની છેલ્લી પળે-પોતાની કેસર જાતની

ઘોડીઓને ગૂઢવાનો હુકમ આપે છે. આઠને ગૂંથી નાખી. એક નવમી વધ કરવા ઠાણે હણહણે છે. નાભ ખાચરે કુંઠું કે બસ, કાળા ખુમાણ ! એનો જીવ મોજો પડ્યો છે. દુશ્મન પાસે જવા એ રાજ છે. સરક કોટિયું ગળે વીટીને છોડી દો.’

ફેડાંમાંથી કાઢયો

મારો ય નાનકડો અનુભવ કહું. ૧૯૨૮ના રેલસંકટમાં સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિ તરફથી મદદ વહેંચવા મને આ પાંચાણ સોંપાયો. કામ પૂરું કરીને રેશમીએથી સ્વ. કાંચડલાઈની ઘોડી લઈ ચોટીલે ટ્રેન પકડવા આવ્યા. ખચર હતી, ને પ્રવાસમાં અનુભવો પણ થયા હતા, કે ચોમાસે પાંચાળની ભોંયમાં ‘ફેડાં’ પડી જાય છે. આ ‘ફેડાં’ દગલખાજ હોય છે. ઉપરથી ધરતી સૂકી હોય છે, પણ અંદર પગ દીધે પૃથ્વીમાં ગારદ બનાય છે. ચેતજો ! પણ રાંગમાં જ્યારે તેજલી ઘોડી હોય છે ત્યારે માણસની-તેમાં ય પાછી જીવાન માણસની આંખ્યું ઝોડે જાય છે. પાંચાળના રેલમહેલા લીલા કુંગરા, રાંગમાં પહાડ જેવડી કદાવર અને પાણીના રેલા જેવી તરવરતી ઘોડી, જીવાનીનો મદ, મીડી ફેરમ છાંટતી ધરતી, અને રંગે રમાડતું આકાશઃ એમાં ભાન ન રહ્યું. ઘોડીને પણ મારગ સોપારી રડતી જાય તેવો ટાકરીઓ લાગતો હતો. એકાએક એક ઠેકાણે ઘોડીને જાણે ધરતીએ ગળવા માંડી. ભાન આવે તે પૂર્વે તો ઘોડી સાથળ સુધી ભોંમાં ઊતરી ગઈ. મેં પાછળ આવતા ઘોડેસવાર સાથીને ખૂમ પાડી, ‘હરિભાઈ, મૂવા ! તમે દૂર રહેજો ! ફેડું !’

સાંભળેલું કે આ ફેડાં એકાદ પલ્લઘડીમાં જ માણસને ગળી જાય છે, ને માથે ઘોડી વાર ફક્ત બડબડીઆં જ બોલીને ખેડ ખસાસ થાય છે, કાઈ નિશાની પણ રહેતી નથી. મેં મારો ખેડ ખસાસ માન્યો. પણ એ તો પાંચાળી કાડીધોડલીનું જ ગળું કે સાથળ લગી ખૂટ્યા પછી ય પાછી બહાર નીકળે ! મને નવો અવતાર આપનાર એ પાંચાળી ઘોડી હતી. ને એને

ગળે પડતી મારા પંજની થપ્પડાટીતો પોતાની બંકી ગરદન વડે જ મુગો પ્રત્યુપકારભાવ પ્રકટ કરતી, કાનસોરીના ડાબાજમણા ધૂમટા કાઢ્યે જતી એ ઘોડી પણ આજ હૃદયને ખીસે બાંધેલ છે.

માનવીનાં શીલ

ઘોડાનાં ચે શીલ હતાં. ઓલાદનું ઓઢણું હતું. એની વચ્ચે જીવનારા માનવીને ચે શીલ પ્રાણુ સાટે હતાં. એ માનવી નહોતાં પ્રાચીન, નહોતાં પ્રાગૈતિહાસિક, નહોતાં મધ્યયુગી. એ તો જીવતાં અર્વાચીનતાને ટીબે. પાતું ફરે છે, ને પાંચાળના એક 'લખમણુ જતિ'ના બિરદ-દુહા ટપકાવેલા જોઈ છું. ભીમોરાનો ઓઢો ખાચર. નાડીતો સાખૂત આદમી: નાડહં જાનામિ કેયુરં, નાડહં જાનામિ કંકણં, નૂપુરં ચૈવ જાનામિ નિત્યં પદામિવંદનાત્ ॥ એવો ભોળાઈ જનકીના પગ સિવાયના કાષ્ઠ અંગને ન ઓળખનારો લક્ષમણુ સંસારી. છતાંયે લોકજીભે જતિ વદાયો, ને એ જતિબિરદ સાચા શીલવંતાઓને ચડતાં આવ્યાં છે. 'એની તો નાડી ધોચે આડાં ભાંગે' એ લોક-કહેણી એવા શીલવંતાઓ માટે થોળાય છે. ઓઢા ખાચરની નાડી ધોધને સગભાને પવાતાં આડા ગર્ભ સવળા બનતા તેની બિરદાવળના ટપકાવેલા દુહા છે.

‘હે નાડી હમીરશ !
વૈદક , હોડ વદાં,
‘પીધે પાવરશ !
આડાં ભાંગે ઓઢીઆ !

(હે હમીરના પુત્ર ! તારી તો નાડી એવી છે કે હું વૈદક સામે હોડ વદી શકું. વૈદકની દવા પીધે જે આડા ગર્ભ સવળા ન થાય તે તારી નાડીને પલાળીને પીવાથી થાય.)

‘સુ’દરને બાળક સમે,
કસર દિયે કરતાર !
‘એનો લે ઉગાર,
આવત નાડી ઓઢીઆ.

(સુંદરીને પ્રસૂતિની પીરા યાગે તારી નાડી જ ઉગાર લઇને આવે છે.)

‘તરિયા અન્ન નીંદર તજણ,
જગભલ જે ખટ ભુગ;
ભમરો વિધણ ભૂપ !
તોં ઓળખાઓ ઓઢીઆ !

(હિ ઓઢા ! તને મેં ઓળખ્યો. તું તો ત્રિયા, અન્ન અને નિદ્રા ત્યજનાર છે. રાવણ ભમરો થઇને ઈંદ્રના વિમાનમાં સંતાયો તેને પોતાના અણિશુદ્ધ શીક્રને કારણે જ વીંધી શકનાર લક્ષ્મણ તુરંદ તું છે.)

ખટ જતિ ભાંખે ખલક,
નવળંગ નાજહરા !
ઓમા ગોરખ ગરદેરા !
તું આડીદર ઓઢીઆ !

ભાષાભાન વિના સંશોધન

કાઠી ગામધણીને ‘ગરદેરા’ કહેવાય છે. મેટ્રીકના અભ્યાસક્રમમાં મારી વારતાઓ મુકાય છે. તેની ઉપર નોટ—ગાઇડો પ્રકટ કરનારાઓ સોરઠી તળપદા પ્રયોગોની સમજણ વગર ‘ગરદેરા’ને ‘ધરડા’ તરીકે વ્યસ્યક ગણાવે છે. આ બાપડાઓનો શો દોષ કાઢું ! અમારા ખુદ સંશોધકો જ સોરઠી ભાષાને ઓળખતા નથી. ‘નાજહરા’ એટલે નાજનો પૌત્ર થાય. ‘હરા’ પ્રત્યય ખૂબ પ્રચલિત, એ જ રીતે ‘નાજહિત’ એટલે નાજનો સૂત (દીકરો): એ ‘હિત’ પણ ચાલુ વપરાશમાં છે. છતાં એની ગતાગમ નથી હોતી. માત્ર શબ્દોપ્રત્યયોના પરિચયથી પણ લોકસાહિત્યનું સંશોધન શુદ્ધ બનતું નથી. લોકજીવનનો ઝીણો પરિચય ન હોય તો નીચલો દુહો તૂંબડીમાં કાંકરા જેવો—

‘એળાને બેસારે ખલક,
એપત ? ઓળામાંય;
‘ખંડપત ખુશી થાય,
અણસારેથી ઓઢીઆ !

ખેળો એટલે ભવાયો. સ્ત્રીનો વેશ લઈને આ ભવાયો મરદ ઈનામ ખેળવવા માટે પ્રેક્ષકો પૈકીના સારા સારા પુરુષોના ખેળામાં ખેસી પ્રણય-એષ્ટા કરે, અને એથી દ્વિદા થતા મેપતો (મહીપતિઓ-દર-બારો) ઉલટમાં આવે છે. એ દસ્ય મેં નાનપણમાં ભવાઈમાં જોયું છે. ભુંડાભૂખ પુરુષના સ્ત્રીવેશની આવી એષ્ટાઓ પર પણ ખીજન દરબારો લટુ બની જાય છે, તેવા કળિકાળમાં હે ઓઠા !—

પદ્મભૂષીએ પાવરના ધણી !

(૬) રીજયો નહિ કળરૂપ !

ભાળવાઈ ગ્યો'તો, ભૂપ !

એકલર્શીંગી ઓઠીઆ !

(૬) તો સાક્ષાત પદ્મભૂષીનાં રૂપ પર પણ ન મોહાયો. નહિતર એકલ-ર્શીંગી ઋષિ જેવા પણ લટુ બની ગયા હતા.)

‘પાવરના ધણી’—ન સમજતા કે પાવર નામનો કોઈ પ્રદેશ કાઠિયાવાડમાં છે. ના, પાવર તો પુરાતન કાળમાં માળવા તરફનો કોઈ પ્રદેશ હતો, અસલ કાઠીઓના પૂર્વજો એ પાવરમાં રાજ કરતા. એટલે આજે પણ એ સંબોધન સર્વકોઈ કાઠીઓ માટે પ્રચલિત છે.

એમ ટીપે ટીપે, ટુકડે ટુકડે, સમસ્ત જીવન, ભાષા, વાણી, કવિતા, રીતો રસમો, પશુઓ, પરંપરાઓ, પહેરવેશો, સંસ્કારો, ભૌગોલિક અવ-સ્થાનતરો ઇત્યાદિનું સમગ્રતાએ ખેડાણ કરતો કરતો હું લોકસાહિત્યમાં પલોટાયો છું. અને લોકસાહિત્ય કે અન્ય સાહિત્ય, સર્વકોઈ સાહિ-ત્યમાં પલોટાવાની રીત એ એક જ છે. બિન્દુએ બિન્દુએ મધુસંત્યય વગર અને પોતાની અંદરના ડૂસ વડે એ વનમધુનું વૃત્તન રસાયન નીપજગ્યા વગર મધપ્રૂડો બનતો નથી.

જીવતાં પાત્રો જઠયાં છે.

પાતું ફરે છે—મીંચાણા બહારવટીઆ વાલા નામોરીની મેં ‘ચોરડી બહારવટીઆ’ ભાગ ૧ માં લખેલી કથાના કિસ્સા પૂરા પાડનાર માણસનો

પતો મળે છે. એ આદમી આ પ્રવાસમાં ભેટયો હતો. સ્વ. દરબાર કાંચડ ખાયરની રાજપરાની ખળાવાડમાં એ હવાલદાર હતો. પડછંદ, સીધો સોટા સરીખો, ઘાટી સફેદ દાઢી, જખાને મૂગો, કરડી પણ ગંભીર આંખો: ઓળખાવ્યો ત્યારે જ ખખર પડી, કે વાલા નામેરી અને મોવર સંઘવાણીના બહારવટામાં જાતે જોડાનાર એ મિયાણો હતો. એણે મને પેટ દીધું, સમસ્ત બહારવટાની કથા કહી, પોતે એ પ્રત્યેક કિસ્સાનો સાક્ષી જ માત્ર નાહ પણ સક્રિય પાત્ર હતો. ચારણ, ભાટો અને કથાકારો જ મને ઉટાંગ વાતો કહી ગયા છે એ માન્યતા ખોટી છે. ઘટનાનાં જીવતાં પાત્રો મને સાંપડ્યાં છે. તેમની વિશ્વસનીયતાને મેં ચકાસી જોઈ છે. તેમણે સાઈં યુરું બેઉ દિવ ખોલીને સંભળાવ્યું છે. તેમણે તો પોતાને વિશે પ્રચલિત કેટલીક અતિ શોભારૂપદ અને ભલકલરી વાતોનો પણ સરસ ભાવે ઈન્કાર કર્યો છે.

એ વૃદ્ધ મિયાણાના છેલ્લા શબ્દો—કલ્યાણકારી શબ્દો—ટાંચણુમાંથી આહી ઉતારીને હું તેને સલામો દઉં છું—

‘વાલો મોરઃ ઘઉંલો વાનઃ સામાન્ય કદનો:

શરીરે મજબૂતઃ સ્વભાવ બહુ સાદો શાંતઃ કોઈ ગાળ દે તો પણ બાલે નહિઃ કોઈ દી’ હસે નહિઃ કોઈ દસ વેણ બાલે ‘ત્યારે પોતે એક બાલેઃ સાજ પડયે બંદુકને લોખાન કરેઃ એની હાજરીમાં ભૂંડ’ બોલાય નહિ.’

આ બહારવટીઓ ! આ મિયાણો ! આવા શીલવંતા કેવે કમેાતે ગયા ! આમ કેમ થયું ? પરચક્રને પ્રતાપે જ તો. બહાદુરોને બદમાસો કરી ટાળ્યા.

સંતોનાં જીવનરહસ્ય

ખેર ! સલામો દઈને જ આગળ ચાલું છું. પાંચાળનાં બહારવટીઆની પડખોપડખ મારી નોંધપોથીમાં પાંચાળના પીરાણાં—સંતજનોની શ્રેણી બેઠી છે—

“ આપો રતો—નાની મોલકી

“ આપો બદરો—સોનગઢ

“ આપો મેપો—થાન

“ આપો ઝાલો રખારી—મેસરીયું વાંકાનેર તામે

આપો ગોરખો—બદરનો પુત્ર : આપો વણવીર વંથળી પાસે વર્ધા ગામનો કાઠી : આપો—ઢાંગો દલડી પાસેનો કુંભાર.”

ખીજનાં ચરિત્રો તો ‘સોરડી સંતો’માં આપ્યાં છે. પણ ઢાંગા—વણવીરને મેં ગુમાવ્યા છે. એનું ટાંચણ મારે હૈયે, સ્વ. ચારણ મિત્ર ગણુભાઈ નીલા સનાળીવાળાએ જે બૂજ કરાવેલું તે યાદ કરું છું.—

‘એહ લોકસંતો એકખીજને મળ્યા નથી. એક દિવસ કુંભાર ભક્ત ઢાંગો ગધાડાંના લગડાં પર ચક્ક્રો ભરીને વેચતા વેચતા વણુથળી પંથકમાં જાય છે પણ વણુવીર ભગતને ઘેર પહોંચે તો ભગત નથી. ઘરની કાઠીઆણી પરાણાને કુંભાર જાણી કરે. આદરસત્કાર કરતી નથી. સંત પાછા વળે છે. વણુવીરને સંદેશો કહેવરાવતા જાય છે કે ‘ભગત ! ખોરડું તો મોટું, પણ થાંભલી બહલ !’ વણુવીર એ સંદેશાનો ભેદ પામી જઈને સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે. ખીજ લાવે છે. ઢાંગાને કહેવરાવે છે કે ‘થાંભલી બદલાવી છે. ઘર જોઈ જાણે’.

ઢાંગા ભગત ફરીવાર આવે છે. નવાં કાઠીઆણીનો સત્કાર પામે છે. વણુવીર તો ઘેર નથી. રાતે મહેમાનનો ને પોતાનો, એહ ખાટલા ભક્ત—પત્ની પડખોપડખ બળાવે છે. મોડી રાત સુધી જ્ઞાનભક્તિની ગોષ્ઠિ કરીને એહ જાંઘી જાય છે. જાંઘમાંથી ઢાંગા ભક્ત એકાએક ઝબકી ઊઠે છે. જુએ છે તો પોતાનો હાથ યજમાન—પત્નીની છાતી પર પડેલો ! હાથનો પંજે કાપીને, ત્યાં મૂકી પોતે રાતોરાત છાનામાના જતા રહે છે. સંદેશો મૂકતા જાય છે. કે ‘તારા ચોરને સોંપતો આવ્યો છું.’

આવી નાનકડી હૈયા—નોંધ મને આ લોકસંતોની આંતર્ગત, અરસપરસના આચારવિચારની એક નિગૂંઢ પરંપરા તરફ લઈ જાય

છે. હું આ દિવસોમાં સમસ્ત ભજનસાહિત્યમાં ને ભક્તપ્રણાલિકામાં
ઊંડો ઊતરી રહ્યો છું. આ મહેમાન-યજમાનની, પુરુષ ને સ્ત્રીની,
પાસે પાસે પથારી શું ! પરોણાગતની આવી પ્રણાલિકાનું રહસ્ય
શું ! એ પછીથી ચર્ચશું.

સજણાં

અત્યારે તો ઊઘડો ‘સાજણ’નાં ટાંચણ-પાનાં ! સજણને
(સ્વજનને) સાચાં ખોટાં પરખી કાઢો-કાઢી ‘ચૂડ વિન્નેગણ’ નામની
શ્રીકવિતાં આ ખંડિત છતાં પૂર્ણ અર્થવાહક પ્રેમપદોમાંથી:—

(હુહા-છકડીઆ)

૧

સજણ એવાં કીજિયેં જેવી લટિયર કેળ;
દૂધમાં સાકર ભેળિયેં કેવોક લિયે મેળ.

કેવોક લિયે મેળ તે સળી ભરી ચાખિયેં,
વાલાં સજણાંને પાડોશમાં રાખિયેં.

ચાંચે તે મરવે વિંટાણી નાગરવેલ.

ચૂડ કે’ સજણ એવાં કીજિયેં જેવી લટિયર કેળ.

સ્વજનની શોધ કરનાર સંસારી ! તને ચૂડ વિન્નેગણ નામની
કોઈકે જખ્ખી, કોઈકે દાઝેલી, કોઈકે સ્વાનુભવી લોકનારી પ્રણય
કરવાની ભુક્તિ ખતાવે છે. સ્વજન એવું શોધજે, કે જે કુકડી
ભુંબળુંબ કેળ જેવું હોય. દૂધમાં જેવી સાકરની મિઝાવટ થાય, તેવી તારા
ને એના બેઠિના પ્રેમની મિઝાવટ કરજે ને પછી, પ્રથમ તો જરાક,
લગરીક, સળી ખોળીને જ ચાખી જોજે કે બેઠિએ કેવોક મેળ
લીધો છે. ઘૂંટડો કે કંટોરા ગટગટાવવાની ઉતાવળ કરીશ ના પ્રેમી !
સળી ભરીને જ પરીક્ષા કરજે એના સ્વાદની. ને પછી :

૨

સજણ એવાં કીજિયેં જેના તબોળવરણા હોઠ;
છેટેથી લાગે સોયામણાં, જાણે માઠા ઘઉંનેા લોટ.

કાઠા ઘઉંનો હોટ તે ચાળણીએ ચાળિયે
તેમાં દૂધ સાકર લે લાડવા વળાવિયે.
કરવી લડાઈ ને પાડવો કોટ,
ચૂડ કે' સજણ એવાં કીનિયે' જેના ત'બોળવરણ હોડ.
અને સ્વજન કેવાં ન કરવાં ?—

૩

બે બે બોલાં સજણાં નવ કીનિયે' જેનો સો ઠેકાણે હોય સાસ,
ખૂટલ સજણાંને કાંઈ ખવરાવિયે', જેના પ'ડમાં પીતળનો પાસ.
પ'ડમાં પીતળનો પાસ
તે સોનીએ લે મુલાવિયે'
ભારણ હૈયે ને હળવાં થાયે'

*

*

*

ચૂડ કે' બેબેબોલાં સાજણાં નવ કીનિયે'
જેના સો સો ઠેકાણે હોય સાસ

બેબેબોલાં સજણાં, જેનો સો સો ઠેકાણે શ્વાસ'—અનિશ્ચય,
ચંચળ, બેવફા, એકને છતરી અનેક સાથે પ્રીતિ કરનાર, એવાં
પ્રેમિકને માટે તો આ લોકવાણીના પ્રયોગ—‘જેના સો સો ઠેકાણે
શ્વાસ’—તમને તાકતદાર નથી દેખાતો ? આપણી ભાષાને ચોટદાર
ખતાવતો નથી દેખાતો ? અરે હલુ વિશેષ સાંભળો જુદાં
પ્રેમીજનની પિઠાન—

૪

પતળેલ સજણાંની-પ્રીતું ન કરિયે' જેનો ખદલેલ હોય ખાપ;
ચેરે થાય આપણી નાતમાં અને ઉલટો કરે સંતાપ.

ઉલટો કરે સંતાપ તે સહિયે'
ને રાજ જે દંડ લ્યે તે દશએ
પિવાડુ' દુધ ને ઉમેરવો સાપ

જેઠો ગિરનારમાં દાતારને કુંગરે કાઢનો રોગ હરનારા પીર જમિયલને શરણે જાય છે. લોકકવિ જેઠાને કામ-ધર્મના ભેદ નથી.

ગરવે જ્યાં તો ગણુ થાય, ભાગે જમની ભે;
હિન્દુ મુસલમાન હાલી નીકળ્યાં, દાતાર દર્શન દે.
દાતાર દર્શન દે તે વડી,
હિલોળા દધ્યે ગરવે ચડી.

જાંચી સખર દાતારની, નીચે ગૌમુખી ગંગા બે,
જેઠો રામનો કે' ગરવે જ્યાં તો ગણુ થાય, ભાગે જમની ભે.

દાતારની ટેકરીનું ઇસ્લામ-શિખર : અતે ગૌમુખી ગંગાનું હિન્દુ તીર્થદેક : એ વચ્ચે કવિ જેઠો મુમેળ જુએ છે.

કાઠ માટે કવિ જેઠાએ પ્રથમ તો વિધાતાને ખખડાવી—
વિધાતા વેરી થઈ, મારા ચાવળા લખ્યા ભેખ;
સરા ન માની સંસારની, ને ઊલટા કીધા અલેખ.
ઊલટા કીધા અલેખ તે લેવા,
ભવેસરની ખજરે હાલોળા દેવા
.....મનની મનમાં રૈ.
જેઠો રામનો કે' વિધાતા વેરી ધૈ.

પણ જેઠો તો દાર્શનિક છે ! સમાધાનમાર્ગો છે. તુરત ખીજે વિચારે—

વિધાતા ખચાડી ક્યા કરે, જેવાં તમારાં કરમ,
કાં તો માર્યા મોરલા, કાં તો હેર્યાં હરણ.
હરણ હેર્યાં તે હરોહરિ
ગૌહત્યા બ્રાહ્મણની નડી.

કીધીયું કમાણીયું, રિયા સેવો !
જેઠો રામનો કે' વિધાતાને દોષ શેનો દેવો !

હે જીવ ! તમે જ કુકર્મ કીધાં છે. મોરલા માર્યા એ મોટું કુકર્મ : સ્ત્રીઓનાં હેરણું હેરવાં—હરણ કરી જવાં—એ પણ ઘોર પાતક : એ કરેલી કમાણીને હવે તો રહ્યા રહ્યા સેવી લ્યો, હે જીવ !

આ બધા છકડિયા એક જ માણસે ઉતરાવ્યા લાગે છે. શાહી કલમ ને લખાવટ એકધારી છે, લખાવનાર યાદ આવતો નથી.

નથુ તૂરી

યાદદારત પણ અવળચડી જ છે ના ! જોખરી એવી ‘સુંદરી’— (સારંગી)ને જોખામાં લઇને અંત્યજ નથુ તૂરી બેસતો, અને બે રાહડાં છોકરાંમાંથી એકને ધવરાવતી ધવરાવતી નથુની ચૂંચી આંખોવાળી લઘરવધર વહુ બેસતી. બેય જણાં ખરજ અને પંચમ. સૂરવાળાં ગળાં મેળવીને કાર્યાલયના નાનકડા ચાકની હરિયાળી પર—

આવો આવો રે બાહૂરખાં મિયાં હિંદવાણી
એને આવતાં મેં તે જણી લાલ હિંદવાણી

એવું કાઈ મુસ્લિમ દરબારને રીઝવવાને માટેનું ગીત પણ ગાતાં, (જે ગીતે મને ‘આવો આવો રે બહાદુર આ બહેન હિંદવાણી’ એવા ‘વેણીનાં ફૂલ’વાળા રાષ્ટ્રગીતનો ઝૂલતો—મલપતો ઢાળ આપ્યો) અને ખીજે છેડે ‘સંત દાસી જીવણ’નાં લજનો પણ ગાતાં. આ રહ્યું નથુએ ગાયેલું એ લજન—

મુંને માર્યા નેણાંનાં બાણુ રે,
વાલ્યમની વાતુંમાં.
વાલ્યમ ! તારી વાતુંમાં
હાંકી મેલ્યાં દૂંડી વા’ણુ રે,
શામળા ! તારી શોભાતાં.

૧

‘જીવણુ કે’ પાંચ તતવ ને મણુ ગુણતું
તેતું હરિએ બનાવ્યું વા’ણુ;
મરજવા થીને માથે બેઠા,
એવાં હરિએ હોકાર્યાં દૂંડી વા’ણુ રે
વાલ્યમની વાતુંમાં.

૨

જીવણ કે' શઠ થહાવી કર્યું સામદું
 મુને આવી મળ્યા સરાણ;
 વાણું કરીને વા'લે ઘા કર્યો
 મારે લજાહજા ભિગ્યા રવિભાણુ રે
 વાલ્યમની વાતુંમાં.

૩

જીવણ કે' ગુરુ કાયામાં ગોતળે
 મારા વાલ્યમનાં શાં કરું વખાણુ !
 દસમે દરવાજે ડેરી ખિરાળે
 રાખો ઘોળી ધળનાં પરમાણુ રે
 વાલ્યમની વાતુંમાં.

૪

જીવણ કે' ગુરુ મળ્યા ને ગુરુગમ જહયો
 મુને મરી ગઈ તાણાવાણ્ય;
 દાસી જીવણ સંત ભીમનાં ચરણાં
 પ્યાલા પાયાનાં પરમાણુ રે
 વાલ્યમની વાતુંમાં.

ને પછી નથુનાં ગાયેલ ખીજાં લજનોનો આખો ચોસર માંડેલો
 છે. ત્યારે પડેલાં ખીજમાંથી અદાર-વીસ વર્ષે આજ આખો ફાલે
 છે. લોકસાહિત્યનો સંસ્કાર એકત્રી શૌર્યની વાતોએ, એકતા દૃઢાએ,
 એકતા પ્રેમશૃંગારના છકડિયાએ નહિ પણ લજનો વડે ય સર્વ-
 દેશીય વારિસિંચનથી પોષાતો હતો. આજે કળ ખેલાં છે. લજન-
 વાણીની ઘડ મગજમાં ખેડી છે.

નથુ અને એની ચૂંચી આંખોવાળી વહુ, ખે છોડરાં, ખોખરી
 મુંદરી, ખરજ અને પચમ સ્વરોની એ વંતડી અત્યારે ક્યાં છે. ?
 જીવતાં છે કે મૃત્યાં? (આ કામ્યા પછી જાણ્યું કે નથુ ગયો છે,
 વહુ ખેડી છે.)

એ તો હતો ભટકતો પરિવાર. નાના નાના હંદિરાની ડેલીઓ પર એ કુટુંબ નભતું હતું. વર્ષોથી એ વધેલી હનનમતવાળો નથુ નગરે નથી પડ્યો. એની ‘મુંદરી’ કાઈને વારસામાં દઈ ગયો નહિ હોય ? પરંપરાઓ આમ જ તૂટે છે, એક બધ છે, તેની જગ્યા લેવા ખીજે આવતો નથી. ઊંઘડો નવાં પાનાં !

મહારાષ્ટ્રી કવડો

તેતર-‘ઓતરાતી દીવાલો’માં હોવાની વાત છે. એને મળતી સોરઠમાં તેતરની વાત છે :

એન ઊઠ ! એન ઊઠ !

તલ તેતલા ! તલ તેતલા !

ત લ તે ત લા !

રાંચણ આટલું જ છે. છતાં આખો પ્રસંગ યાદ છે : કાઈ કાઈ સ્મૃતિને એક પાતળું ટેકણુ પણ અસ થઈ રહે છે, જ્યારે ખીજાં કાઈક સ્મરણોને સ્થિર રાખવા માટે મોટો થાંભલો પણ નિરર્થક બને છે. દ. બા. કાલેશકરની કારાવાસની આત્મકથા ‘ઓતરાતી દીવાલો’ વાંચતો હઈશ. ‘કવડા’ની મહાપ્રતી લોકકથા આવી. કવડો એકું હતો. સીના નામે બહેન હતી. બહેનને કવડાની બાયડી બહુ સતાવતી. એક દિવસ કવડો તાજ પાકના થોડા પોહે (પાવા) થ્રેર લાવ્યો. બાયડીને કહે કે સાફ કરીને રાખ, ખાવા છે. પછી ખાવા આવ્યો ત્યારે ‘પોહે’ લાવેલો તેના કરતાં ઘણા ઓછા બેયા. ખિન્નયો. પૂછ્યું : કોણે ઓછા કર્યા ? બાયડી કહે કે તમારી બેન સીતાએ ખાંડ્યા છે, તે ખાઈ ગઈ લાગે છે. ભાઈ સીના પર ખિન્નયો. સીના હેબતાઈ ગઈ, ખોલી શકી નહિ, એટલે વિશેષ ખીજેલા એકું બહેનને ખેડતું ઓળતર ફટકારી મારી નાખી. પછી ‘પોહે’ ખાવા બેંડા. બહુ મીઠા લાગ્યા. ભાન આવ્યું કે સીતાએ તો ‘પોહે’ પ્રેમથી ભાઈને ખાતર ખૂંચ સાફ કર્યા હતા. પરતાયેલો ભાઈ બહેનના પ્રાણહીન શરીર પાસે જઈ બેસવા લાગ્યો—

ઊઠ સીતે !

ઊઠ સીતે !

પોહે ગોડ ગોડ

કવડા પોર પોર !

અર્થ—ઊઠ સીતા ! ઊઠ ખેન સીતા ! આ પૈઆ તો ગળ્યા ગળ્યા છે, ને આ તારો ભાઈ કવડો જ બાળક છે—ખેવડું છે. તે આવી છોકરવાદી કરી બેઠો છે. ઊઠ સીતા ! ઊઠ સીતા ! ઊઠ સીતા !

પણ સીતા તો શેની ઊઠે ? મરી ગઈ હતી. પછી ભાઈ કવડો પણ મરી ગયો. મરીને કવડો (કપોત) પક્ષી સરખયો. આજે પણ કપોત જે સ્વશેષ્યાર કરે છે તેમાં લોકકલ્પના આ શબ્દો સાંભળે છે:

ઊઠ સીતે !

ઊઠ સીતે !

પોહે ગોડ ગોડ

કવડા પોર પોર.

‘ઓતરાતી દીવાલો’માંથી આ કિસ્સો વાંચીને હું જાણી પડ્યો હતો. કાઠિયાવાડી લોકસાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિને મળતી આવતી અન્ય પ્રદેશોની નાનીમોટી કોઈ પણ વસ્તુ મળતાં, ન વર્ણવી શકાય તેવો આનંદ થતો. પોતાના પ્રિયજનની અણસાર અળણ્યા ચહેરાઓ પર એકાએક પકડી પાડતાં જે ગુપ્ત માર્મિક આનંદ આજે પણ અનુભવાય છે, તેવા જ પ્રકારનો આ સામ્યદર્શનનો આનંદ મને લોકસાહિત્યના ઈતરપ્રાંતીય પરિચયમાંથી સતત મળતો રહે છે. અમારા રૂઢાં પર ભાઈ હરજોવિંદ પંડ્યાની જીભને ટેરવે, ગંભીર પ્રસંગને હળવો બનાવી દેનારી લોકકથા, ટુચકો, કહેની, કે ઉખાણું હમેશાં હાજર હોય. એમણે આ મહારાષ્ટ્રી હોલાના ધૂધવાટ સાથે સંકળાયેલી કવડા-સીતાની વાત સાંભળતાંની વાર જ કાઠિયાવાડી તેતર-બેલીમાંથી ઉદ્ભવેલ લોકકથા કહી સંભળાવેલી—

સૌરાષ્ટ્રી તેતર

ખેડુત હતો. નવા પાકના તલ લાગ્યો. વડુને કહે કે સોઈ રાખો, આજ તો તલ ખાવા છે. રાતે ઘેર જઈ ખાવા બેસતાં તલ ઓછા થયા દીઠા. વડુ કહે, તમારી બેન ખાંડતાં ખાંડતાં બૂકડાવી ગઈ. બગર વિચાર્યો બહેનને મારી નાખી. પછી તલ ભરી બેચા તો બરાબર થયા. બહેનના શબ પાસે બેસી ભાઈ દંદોળવા લાગ્યો—

ઊઠ બેન ! ઊઠ બેન !

તલ તેતલા

તલ તેતલા

તલ તેતલા

ઊઠ બેન, તલ તો તેટલા ને તેટલા જ છે. બહેન ન ઊઠી. ભાઈ મરીને તેતર સરળયો. તેનરના અવતારમાં પણ વણજખો એ બોલ્યા જ કરે છે—

તલ તે ત લા !

તલ તે ત લા !

તલ તે ત લા !

મારાં સભાજનોની સામે હું આ બેડે દુચકા ટાંકી બતાવતાં થાકતો નથી. એવા સામ્ય ધરાવતા દુચકાઓએ મારી રસેન્દ્રિયને હમેશાં પુષ્ટ કર્યા કરી છે.

લાંબી લોકવાર્તાના સ્તંભો

રાજા રાજ ને પરજા સુખી
ખાતો ખાય ને બરતો ભરે
જાણુને લાખ
ને અજાણુને સવાલાખ.
સિતેર ખાન ને બોંતેર ઉમરાવ
ખખા દોલિયા
મેતા મસુદી
કારભારી ચોપદાર

}

રાજાના
રાજ્યનું
વાર્ણન

}

રાજસભાનું
વાર્ણન

વાત મૂળ એમ હશે. કુંભારના ઘર પાસેથી દાયરો નીકળ્યો હશે, ચાકડા પરથી ચલમ ઊતરતી જોઈ કાળુભા નામના ઠાકારે સોળતી-ઓને કહ્યું, કે કોઈ શીઘરચના કરી આપે આ વિષય પર ?—પાદપૂર્તિ-રૂપે અને મુશાયરાઓમાં ગજલ-રચનારૂપે કરી રહ્યા છીએ તે આ ગ્રામ-દાયરામાં પણ સમસ્યારૂપે થયું હતું ને થાય છે. આ કૃતિ જૂની નથી.

વાર્તા ગોતું છું

હમણાં હમણાં એક બાળતનું રટણ ઊપડ્યું છે—

‘ચાલો પૂતળી ! ઘરે જાયે’

‘તમે રાંધો અમે ખાયે.’

રાજ અને પૂતળીની વાર્તા ગોતું છું. જે મળે તેને પૂછું છું—
-રાજ અને પૂતળીની વાર્તા આવડે છે ? એમાં આવું આવું આવે છે—

‘ચાલો પૂતળી ! ઘરે જાયે’

‘તમે રાંધો અમે ખાયે.’

મેં એ વાર્તા ગુમાવી છે : જોડા રાવળ પાસેથી કરેલા ટાંચણમાં તૂટક ફક્ત આટલું જ છે—

‘હિલ પડતું મેલ્યું’

‘ચાલો પૂતળી ઘરે જાયે’

‘તમે રાંધો અમે ખાયે.’

‘પદમ શેઠની દીકરી હંસાવળી. એની પાની જોઈને પૂતળી ધડી—

‘મારો રાજ ત્રંધાણો છે.

નાગતું માથું પરજો પરજો.

‘મણિ ધોવા વાવમાં ચાલ્યા. ત્યાં તો પાણી ઊતર્યું.’

જોડા જોડા લણકારા વાગે છે. રાજપુત જંગલમાં કોઈ વાવની અંદર પાણી પીવા જતાં, ત્યાં ગોખમાં કંડારેલી એક પૂતળી પર થેલો ખનીને ખૂરતો હતો. પૂતળીનું સૌંદર્ય મોહક હતું; કારણકે પદમ શેઠની પરદેશીન પુત્રી હંસાવળીના પગની ફક્ત પાની જોઈને તે

પરથી શિલ્પીએ પૂતળી સરખવી હતી. પૂતળી-થેલા રાગને મનાવવામાં નિષ્ફળ ગયેલો મિત્ર મનસાગરો એ પૂતળીની માનવપ્રતિકૃતિની શોધે ચડે છે. મણિધર સાપને મારી મણિ સ્પર્શવાયમાં જિતરે છે. ત્યાં તો વાવનાં નીર મણિને પ્રતાપે ઊંડા ને ઊંડાં જિતરે છે.

પણ પછી શું ?

પછી એ વાવને તળિયે શું કોઈ મહેલાન આવતી હશે ? ત્યાં કોઈ સુંદરી સાંપડી હશે ? વાતો ગુમાવી !

‘ઝોળીપો’ની વાર્તાનાં બીજ

મેરેનું બાપોદર ગામ.

બાપ કયરો મેર. દીકરો નથુ ને એની રૂપાળી શબ્દિયલ વડુ.

વડુ માર-ગોરમરી બહુ સારી કરે.

પાટોશીને મુખ્યા આવે.

પાટોશીઓએ પિયરિયે જઈને મરાવ્યું કે તમારી દીકરીને તો બહુ કામ કરાવે છે !

સાંતમઆઠમ-વડુ પિયર જાય.

પેતાની સાસુને કહે : ‘પૂછ, નથુને મારે પિયર જરૂર મોકલજો હો. નીકર મારી સાતમ ને સંધરે.’

સાસરાને : ‘મામા, નથુને મોકલજો હો !’

પિયરે ગઈ-માવતરે ના પાડી [પાછી મોકલવાની].

સાસરાને ઝોલાવી લખણું કરાવી કીધું.

કહે કે બીજે પરણાવીએ.

દીકરી કહે કે ન પરણું.

નદીએ વોવા ગઈ, દૂખી મૂઠ.

રસધારના વાચકોને યાદ આવી જશે ‘ઝોળીપો’-એથા ખંડમાંની વાર્તા. એ વાર્તાનાં આટલાં જ અસ્થિ મારી ટાંચણપોથીમાંથી મળે છે. પણ એ અસ્થિ કેવળ એકલી ‘ઝોળીપો’ની વાર્તાનાં નથી, એ તો મારા છ-સાત વર્ષના શૈશવથી માંડીને ૨૮-૩૦ ના યૌવન સુધીના, રાજકોટથી ગોધરા સુધીના જીવન-પટને અજગળત્વ એક ટાંચણ છે.

ગોધરા-હજીરખાપાએ જેસાવાડા ગામે બીલોને માટે રામછમંદિર ચણાવ્યું તેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા હતી. મને તેડાવેલો. જેસાવાડાથી વળતાં ગોધરે મને ત્યાંની સાહિત્યસભા તરફથી ઉતારવામાં આવ્યો. ગોધરાની સાહિત્યસભા એટલે તો ખીયારા એક લાઈ-‘બાળક’ નામના માસિકના તંત્રી. (નામ બૂલી ગયો છું) સ્થાયિત સમયે મને ટ્રેનમાંથી ઉતારી, એક ગાડીમાં બેસારી, કહે કે તમારો ઉતારો ઉપ્પુટી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને ઘેર છે. હેખતાયો-મનમાં એક એવો સંસ્કાર પડી ગયેલો કે નિમંત્રણ ભલે સંસ્થાનું હોય, જિતરું હમેશાં નોતરનાર વ્યક્તિને ઘેર-ગરીબ શ્રીમંત ગમે તે હોઃ ભૂખ કેવળ એના ધરનો પડોણો થઇને એના કુટુંબપરિવારનો આત્મીય બનીને રહેવાની. એને બદલે આ પોલીસના સાહેબને ઘેર ! હશે જીવ ! ખીજે સગવડ નહિ હોય, ને કાં પોલીસના સાહેબે જાપ્તો રાખવાની ખીજ કરી પંચાત ન પડે તે સારુ પોતાની નજર સામે રાખવા ધારેલ હશે !

સાહેબને બગલે પહોંચું ત્યાં તો આનંદ અને આશ્ચર્ય રાહ જોતાં હતાં. એ ઘર પોલીસના સાહેબનું હતું તે કરતાં વધુ તો મારાં વર્ષોનાં આત્મજનોનું હતું. મારા જમાદાર પિતાના મોટાભાઈ જેવા ઉપરી ફોજદાર ભટ્ટ સાહેબ ત્રિપુરાશંકર, એમનાં પત્ની મણિબા, વઢવાણ ક્રેમ્પની સડક પર એપ્રિલના ધોમ બપોરટાણે નિશાળેથી કળિયો કરતાં કરતાં પાછા ફરતાં જેના ગોઠણની નીચે દબાઈને ભોંય પર પડ્યાં પડ્યાં જેનાં મેં બાબરકાં ખેંચી તોખા પોકરઃવેલી તે મારો સમવસ્ત્રક બાળગોઠિયો બાલુભાઈ (આજે કરાચીમાં ડૉ. કેપ્ટન સી. પી. ભટ્ટ છે તે જ)- એ બધાં મને ચકિત કરીને ભેટી પડ્યાં જિભાં હતા. એમની અંદર હતાં વિધવા કુમુદબહેન.

યાદદારન આગળ ને આગળ જાય છે-

રાજકોટની પોલીસ-લાઈનની એક એરડીઃ ત્યાં એક માંદા મહેમાનઃ ડૉડલિવરની એક બાટલીઃ મહેમાનની ચાકરી કરતાં કુમુદબહેનઃ સાતેક વર્ષની મારી વયનું આ

સ્મરણ છે. મહેમાન ગુજરી ગયા. જમાદાર ત્રિપુરાશંકર ભટ્ટની મોટી, રૂપાળી, મર્માળી, મીઠામોલી, જ્યેષ્ઠવંતી પુત્રી કુમુદ્યહેન રંડાણી. તે દિવસનાં જે કુમુદ્યહેન હતાં તે જ હતાં બગસરા-ફાજદાર ત્રિપુરાશંકરને પિતા-ધેર રહેતાં કુમુદ્યહેન, ને તે જ હતાં ગોધરાના પોલીસ-ઉપરી સાહેબનો બંગલો અજવાળતાં કુમુદ્યહેન. ત્રેવીસ-ચોવીસ વર્ષનો આખો સ્મરણપ્રદેશ એ એકનાં એક ગરવાં, હેતાળવાં, હસમુખાં, વાતડાણાં, પ્રસન્ન અને પ્રશાંત કુમુદ્યહેનના લાવણ્યે લળકી રહ્યો છે.

ઘણાં વર્ષે મળ્યાં. એ સૌની જીભે ‘ઝવેરચંદ’ નહિ પણ ‘ઝવે’ સંબોધન જ અણબદ્ધ્યું રહ્યું હતું. (આજે પણ કરાચીથી કુપ્ટન ડૉ. સી. પી. ભટ્ટના કાગળો ‘વહાલા ઝવે !’ થી શરૂ થાય છે.)

સાહિત્યસભાનો મારો સમારંભ પતી ગયો. મોડી રાતે સૌ ઘેર આવ્યાં, પણ જાંઘ કોને આવે? મેં ઘણું ઘણું ગાઢ સંભળાવ્યું, અને રાણાવાવમાં વર્ષો સુધી કાકાને ઘેર રહેલાં કુમુદ્યહેને મને ઉપર જે ટાંચણ ક્યું છે તે ન્યુની વહુની વાત કહી. એમના સ્વાનુભવની એ વાત. વાર્તા નહિ, પણ બનેલો કિસ્સો. એમણે મારી કલ્પનાને ન્યુની વહુ આપી. ફક્ત એતું નામ ‘રૂપી’ મેં પાડ્યું. ‘ઓળીપો’ મારી એક સારી કૃતિ ગણાય છે. એ જો સારી બની શકી હોય તો તેતું કારણ એની પાર્શ્વભૂ છે. એ પાર્શ્વભૂ છે કુમુદ્યહેન. કુમુદ્યહેનને બદલે કાઈ ચારણે-રાવળે કહી હોત તો એને મારામાંથી આવું શિલ્પવિધાન નયે મળ્યું હોત. ટૂંકી ને ટચ વાતમાં કુમુદ્યહેને પોતાનું વૈધવ્યકરુણ માધુર્ય મૂકી આપ્યું. રાતના ત્રણેક વાગે હું કુમુદ્યહેને કહ્યા તે ‘ઓળીપો’ના બોલ લખતે સૂતો. ને હવે તો કુમુદ્યહેન આ સંસાર છોડી ગયાં છે, પણ રસધાર ભાગ ચોથાની વાર્તા ‘ઓળીપો’ અને ટાંચણ પોથીતું આ કાળી શાહીએ લખેલ ટૂંકું પાતું પરલોકવાસી કુમુદ્યહેનની ને મારી વચ્ચેની સ્મરણ-કહી બની રહેશે.

પકડનારનો પ્રણય સ્વીકારતાં દેખું છું. ગ્રીસ દેશની સૌંદર્યદેવી જેવી કાઈ દેવસુંદરી હશે ? કે ઓઠાને પરણનાર હોયજ નેવી અપ્સરા હશે ? નાનાં બાળ સાથેનાં ક્રમ, એ પણ આગમવાણીના વિખ્યાત સોરઠી સંત દેવાઈતે પંડિતની વાતમાં નિહાળેજ છે.

ગોખેથી હાથ લાંબાવી હાથીની ઝપટમાંથી કુંવરને જાણ્યા, તે તો જાણા વંશની આદિજનની, હરપાળ મકવાણાની ધરવાળી ‘શક્તિ’ની લોકકથામાં આવે છે.

માનવી શા માટે ગમે

ગોધરાની વાતમાં અધિકતા તો એક : કે દેવીઓ પણ માનવીસું પ્રણય, જોડે એની કાવ્યકલ્પના આ દેવીલક્ષ્મી દેશનાં માનવીને પણ આવતી અને ગમતી. એય આખરે તો સ્ત્રીઓ છે. પ્રણયની જખતના એમની પ્રકૃતિમાં હોવી જોઈએ. સ્વર્ગના ઊર્મિવિહીન અને કેવળ એકલા અવિરામ આનંદ જ કરી જાણતા જડસુ દેવતા પુરુષોત્તમ દેવીઓને કંટાળો આવે, દેવીઓને વિધવિધ ઊર્મિઆવેશોથી ધબકારા મારતું, પ્રણયપ્રાપ્તિ માટે તકસી શકતું, અને તે કાળે મરવાય તત્પર થતું, વિરહમાં જૂરતું અને સંયોગમાં રસોર્મિથી લિખતું એવું મરતલોડતું માનવી ગમે, એ સ્વાભાવિક છે.

કુંવારી ધરતી પર ઝાપટાં

ગોધરાની માનસપાત્રાની વિદાય લેતો, આજે વેરવિખેર પહેલાં એ ભટ્ટ સાહેબનાં પુત્રપુત્રીઓને સ્મરણમાં એકઠાં કરતો, અને તેમાંનાં જગત છોડી ગયેલાંઓમાંથી રૂપી મેરાણીનું કથાનક તેમ જ એની આકૃતિનું ‘મોડેલ’ પૂરું પાડતાં કુમુદગૃહને અંજલિ આપતો હું પાનું ફેરવું છું ત્યાં તો કુંવારી ધરતી પર પહેલાં મેઘઝાપટાં પડે તેવી મીઠપથી તે કાળે મનોભૂ પર વરસેલા નાનકડાં બે લોકગીતો ટાંચણમાં નજરે ચડે છે—

‘આર બોલે ને દેલડ રીસાણી,
તમે શાના લીધા છે વાદ !
એકવાર બોલો ને ! દેલડ રીસાણી.

‘બુની મારી હું તો ને મરું રે વાલમા !
લીંબુડું જૂલે છે બાગમાં.
રાં મેણાંની મારી મરી જાઉં, મારા વાલમા !
લીંબુડું જૂલે છે બાગમાં.

‘ પરણેલને દૂવે પતિ ’

પાતું ફરે છે પાંચ દુહા સ્તપકાવ્યા છે—

પરણેલને દૂવે પતિ
(તેનું) ભટ્ટું નો ભણાય.
ગામે જાનિયા ગણાય,
પંચામાંય પાલો ભણે. ૧

પરણેલને મેલે પતિ
રાખે જુવને રખાત,
(તેની) ભૂંડી થીશે ભાત્ય,
પોકારીને પાલો ભણે. ૨

પાસેવાત બોલે પરી,
ધરતું એવું જ ધરમ;
ક રે ચૂડ લા—ક ર મ
પરણેલી, પાલો ભણે. ૩

રાનો મરનતાં રતીક
નોય આથે અફસોસ,
સાચનો પેરે શોગ
પરણેલી, પાલો ભણે. ૪

ગિપરવાડય થા આપીએ'

ખીર સાકર ખાવા;

એશદ્ધ કરે ખાવા

પટાવીને; પાલો ભણે. ૫

ડરશો નહિ. આ ભાષા અગુજરાતી નથી. ડિંગળનાં માતૃપય પીનાર ગઢવી પાલરવની આ ડિંગળી ગુજરાતી એ દ્રાષ્ટ ભાષા-સંશોધનનો વિષય નથી. આ તો હતી ગામડાંની જીવતી ભાષા-અને લોકહૃદયમાં રમતા ભાવો. અર્થ આપું છું—

૧ પરણેલી પત્નીને જે માણસ દૂધવશે તેનું, એા ભાષાએ, ભણું નહિ થાય. પાલો ગઢવી કહે છે કે એ તો ગામમાં પંચની વચ્ચે અન્યાય ગણાશે.

૨ પરણેલીને ત્યાગીને જે પતિ રખાત રાખશે એની તો દશા જ ખુરી થશે, એવું પોકારી પોકારીને પાલો ગઢવી કહે છે.

૩ હે માનવી ! એવા પતિના મૃત્યુ દાણે પાસવાન (રખાત) તો દૂર રહેશે, ચૂડાકર્મ તો પરણેલી જ કરશે.

૪ નાથ મરતાં અન્યને રતિમાત્ર પણ અફસોસ નહિ થાય, સાચો શોક તો પરણેલી નાર જ પહેરવાની.

૫ ધરમાંથી છાનામાના જેને દૂધસાકર ખાવા આપશું એ રખાત તો આપણને ફેસલાવીને ભાન ભુલાવીને ખાવા ખનાવશે.

‘ પોકારીને પાલો ભણે ’—

પાંચાળનો એ પાલરવ ગઢવી પરજિયો ચારણ હતો. (પરજિયા એ ચારણની શાખા છે. પશુધારી, સોદાગરી કરનાર, મોટે ભાગે અર્ધવિ, તે રાજદરબાર ન ડોકાનારા, દાન ભીખવા ન ભટકનારા, પરપ્રશંસાના ત્યાગી અજ્ઞાત ચારણ.) '૨૬ કે '૨૭માં પ્રથમ ભેટયો ત્યારે જ એ ૬૦-૬૫ વર્ષનો વૃદ્ધ હતો. દૂધળો-પાતળો, દાઢીના શ્વેત કાતરા,

ઝીણી આંખો, સફેદ કપડાં, ઝાડને ચુંદર ઝરે તેમ આંખોમાંથી ઝીણું જળ ટપકે.

કહ્યું કે ‘ પાલરવ ગઢવી ! તમે પોતે જ ‘ શામળાના દુહા ’ રચનારા પાલરવ ? ’

‘ અરે બાપા ! કહ્યા છે શામળાના દુહા. આ જોવોને બાપા ! ઇ તો એમ ભણ્યું બાપા, કે—

ભગવંત ભલા ભોગ;
(કે'નાય) ભૂંડામાં ભગવંત નૈ;
(પોતાનાં) સુ-કરતાંનો સંભોગ
પ્રાપ્તે પાલો ભણ્યું.

(અર્થ—ભગવાન તો ભલું જ કરનાર છે. કાષ્ઠનાં ખુરામો ભગવાન નથી. અને પોતપોતાનાં સુકૃત્યને યોગ્ય જ સૈાને પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ પાલો (પાલરવ) કહે છે.

એમ પ્રારંભ કરીને આ ખુદ્ધા પાલરવે, હાથમાં નાનકડી લોઢાની સૂડી હતી તે જાંચી ને નીચી, આભુ ને બાભુ ધુમાવતાં ધુમાવતાં, પાસાબંધી કેડિયાની ચૂડીદાર બાંચોમાં ચપોચપ પાતળિયા હાથે અભિનય કરતે કરતે, ઈશ્વરને સાક્ષાત્ લાડ લડાવતા હોય તેવી ચેષ્ટા કરતે કરતે, અને પોતે જે ખોલી રહેલ છે તે તો શંકારહિત ત્રિકાલાબાધિત અને પાકું પ્રમાણી જોયેલું સત્ય હોય એવી ખાતરીના તોરમાં શામળાના દુહા અર્થાત્ ઇશ્વરને સંબોધેલાં કડીબંધ દુહા—સુભાષિતો ચાલુ કર્યા—

વાગ્યાની તમને વગત
ઝાંઝર ઝીડીનાં જે;
દૈવ ! ધાઉં દેતે
સુણતા નથી શામળા !

પછી અર્થ કરે—કહ્યું એમ બાપુ, કે હે દૈવ ! હે શામળા !

તમને તો કીડીના પગનાં ઝાંઝર વગડે તેની પણ ખબર પડે છે,
તો પછી મારા પોકારને શું તમે સાંભળી શકતા નથી ? શું પોકાર !
તો એમાં એમ છે બાપુ ! કે શામળા ! અરે શામળા !

મોયે ન કીધી માધા !
કાંઈયે મેં કમાઈ;
ભલો થઈને ભાઈ !
સાચું જોને શામળા !

કે હે શામળા ! મેં તો અગાઉ કાંઈયે કમાઈ કીધી નથી, માટે
ભાઈ ! તું ભલો થઈને મારી સામે જો !

ભગવાનને ‘ભાઈ’ કહ્યો એક ગામડિયા ગઢવીએ : God not
the Father, God not the Son, God not the
Holy Ghost, but God our brother-man: એ ક્રાઈક
આધુનિક જ્ઞાનીએ કહ્યું. પાસરવ ગઢવી જ્ઞાની હતો. મને હરીન
ચટ્ટોપાધ્યાયનું પદ યાદ આવે છે—

‘ બિન ભોજનકે ભગવાન કહાં ! ’

કારણ કે મારી હસ્તપ્રતમાં એ જ ભાવનો પાસરવનો દુહો દેખું છું—

હ ડ સે લા હ જ ર
પેટ સારુ ખાવા પડે;
દિયો તો અન્નદાતાર,
સૂઝે ભગતી શામળા !

અને પાસરવ જેવો એક કંગાલ, નિર્ધન, નિરાધાર વૃદ્ધ, ક્રાઈક
ઠાકાર કે ગરદેરાની થોડીએક પ્રશસ્તિ શિષ્ટાચાર સાર કરવી પડી
હશે તેની પણ ઇશ્વર સમક્ષ તોબાહ પુકારે છે—

મોઢે માનવીયું તણા
ગાયા મેં તો ગણ;

પરભુ ! કરશે પણ
શી ગત મારી શામળા !

માનવ-સ્તુતિથી શરમિદો બનનાર લોકકવિ પૈસેટકે લિંસાયો હશે
એટલું તો એના શામળાના દુહા જ બતાવે છે—

કરજે મન કોળે નહિ
નેણે ના'વે નીંદ;
ગળકાંસાં ગોવિંદ !
શેકુંજીમાં શામળા.'

હે શામળા ! કરજ છે તેને લીધે દિલ ખીણતું નથી. નેણે નીંદ
નથી. કરજની નદીમાં ગળકાં ખાઈ રહ્યો છું.

પ્રભુના પોતે કેવા ગુના કર્યા હશે—

અ ની તિ અ ત પા ત
અવડી શું કીધેલ અમે ?
(કે) મટે ને માખાપ !
સંતાપ દલનો શામળા !'

એવી ક્ષમ બેહદ (ઉત્પાત) અનીતિ અમે કરી છે કે આ
દિલનો સંતાપ મટતો નથી ?—પછી પોતે જ કબૂલે છે—

મેં મેલેલ મસમાં
(તું)ને પરમેસર પાણો,
તે દુ નો ટાણો
નથી વીસરતો વીકલા !

હે પ્રભુ ! તને મેં તે દિવસ તારી છાતી (મસ)માં પથ્થર
મૂકેલો તે ટાણું નથી વીસરતું. (ચારણી બોલીમાં નાન્યંતર બલિ
નથી મારે 'ટાણું' નહિ, 'ટાણો'.)

કર્યા હોય (તો) કે'ને
ગા પી વ ર ગ ના;

મા રી હે મા ધા !

સો સો જૂતી શામળા.'

મારા જે કાંઈ ગુના હોય તે માટે સો સો જૂતિઓ મને મારી લે, ને પછી હે શામળા !—

ભીલડીનાં જમ્યા ભાળ્યું

જૂ ઠાં . ખોર જકે;

ઈ લટકું આ જુએ

સેવક માથે શામળા !'

શખરીનાં ખોર જમવા—ટાણે જેવું પ્રેમતું લટકું ક્યું હતું તેવું લટકું—તેવું હેત મારા પર હવે આણો શામળા !'

ઠપકાનાં, મહેણાંના, કાકલૂદીના, લાડના, ફેસલામણીના, એવા કેટલાય 'શામળાના હુહા' કહી જનાર પાલરવ આ જન્મની કાંઈ મુસીબતના ઉકેલનો ઉલ્લેખ તો કરતો નથી, ફક્ત મૃત્યુની પળની માવજત માગે છે—

ગાતા આવે માંધરવ

ટપ્પા અપસરનાં તાન;

(એવું). વીશ ધનતું વેમાન

સાચું મૂઠા શામળા.'

હે શામળા ! મારી સામે વિમાન તો મોકલો, પણ અંદર ગંધર્વોનાં ગાન અને અપ્સરાઓના નાટારંભ થતા આવવા નોંધ્યો.

ખુદ્દો પાલરવ અતિ ખૂઠાપે ઘેરાઈને છેવટે શું વિમાને ચડીને આપ્યો ગયો હશે ?

છેલ્લા ભેટેલા '૩૯-૪૦માં. માળખું જ રહ્યું હતું હાડકાંતું. આવીને લજવાતા ખેડા હતા ખાંકડા ઉપર. જઈને ઊમળકાથી મળ્યો ત્યાં તો એક જ પલકમાં હાડકાંના માળખામાં ટાણુ જાણે ક્યાંયે લપાઈ રહેલો જીવ જાણે કે પોતાના જ કલેવરનું વર્ણન ટહુકી બિંધ્યો—

એ ત્રે વીસું બરહવાં
(માંય) સો-બસો સાંધા;
માંહે પોલ માધા !
એમાં સાસ કયાં રે' શામળા !

અર્થ—હે માધવ ! આ શરીરમાં ચાલીસ કે સાઠ નકૂચા છે. સો-બસો સાંધા છે. અંદર સર્વત્ર પોલું છે. તો એમાં શ્વાસ કયાં રહેતો હશે ?

હાડકાનું માળખું

આવું એ પોલું માળખું પોતાની અંદર છુપાઈ રહેલા શ્વાસનો પરિચય આર પાંચ વાર કરાવી ગયું. એ તો મૂંગા દુઃખની ગૌરવભરી મૂર્તિ હતો. એણે કાઈ દિવસ પોતાના સંતાપની વાતો કરી નથી. એક વાર એનાં કુટુંબીજનો વિષે પૂછતાં જવાબ મળેલો કે ‘ધણાંય હતાં બાપા ! પણ આજ હું વિના કાઈ ન મળે. આ હાથે તો બાપા ! મેં તેર તેર મડદાં બાળ્યાં છે.’

વધુ પ્રશ્ન કરવાની હિંમત નહોતી. દુઃખોનાં કૂંડાં ને કૂંડાં (કંટારા નહિ-કૂંડાં) પી જઈને પાંદરવ કવિતાના ઓડકાર કાઢતો હતો એટલું જ યાદ છે. દૂખળડે હાથે નાનકડી મૂડી ઉઘાળતો ઉઘાળતો લહેકાદાર વાતો કરતો એનું ચિત્ર હલુચે દિલ પર અણીશુદ્ધ છે. અરે મારી કને આવેલા એકાદ વાર્તા વિષે એને પૂછતાં એણે જે બે-ત્રણ નવાં વાક્યોની નકસી કરી આપી તે પણ મારી વાર્તામાં મેં ગોઠવી દીધી છે. રસધાર ભા. ૪ માં ‘અણુનમ માથાંની વાર્તા છે. અગિયાર મિત્રો પોતાના ગામ-ગૌરવ માટે ચ્લેચ્છોની મોટી ફાજ સામે લડતાં લડતાં, શાહી સૈન્યની અંદક-ગોળીઓ વડે વિંધાઈને કેવા બની ગયા ? —‘નવરાતના ગરબા જેવા !’ એ ઉપમા પાંદરવે પૂરી પાડેલ. આરમો તેજસ્વ, ગામતરે ગયેલ ત્યાંથી મોડો આવ્યો અને અગિયારે ભાઈ બંધોની ચિતામાં ઝંપલાવવા દોડ્યો. માણસોએ એને રોક્યો ત્યારે

એણે શો જવાબ દીધો ? બારેએ સાથે જ જીવવા-મરવાનાં લીધેલ વ્રતને યાદ આપીને એણે માણસોને કહ્યું કે, ‘એ ભાઈ! તે દિ’ છોડીયું’ છમે નો’તી રમી, પણ મરદુએ મોતનાં કાંડાં બાંધ્યા’તાં ?’ એ પાત્ર-રવનો વાક્ય-પ્રયોગ.

પાંચેક વર્ષથી ડોકાયા નથી. હવે તો આશા પણ નથી. છેલ્લા મેળાપને દાણે જ શ્વાસ કેવળ છાતીને વળગી રહ્યો હતો.

ખાંભીએ જીહારું છું

આ ટાંચણુ-પોથીમાંથી આવાં મારાં સ્વજનોની સમાધાને ખોળતો ખોળતો તેમની ખાંભીએને જીહારતો જઈ છું. પોતાનાં મૃતપિતૃએ પ્રિય-જનોની કબરો પર સંજવારી કાઢવાના ચીનીજનોના પવિત્ર પ્રિય કાય જેવું જ આજે કરી રહ્યો છું. કબરો વાળું છું. વાળતાં વાળતાં જે કાંઈ સાહિત્યસામગ્રી હાથ આવે છે, તે આજ પર્યંત અપ્રકટ રહેલી સાહિત્યસંપત્તિ છે. અપ્રકટ છે તેને પહેલી જ વાર પ્રકટ કરું છું. ખીજ કાંઈ રીતે વાપરી નથી શક્યો, સંકલનામાં મૂકી નથી શક્યો, મૂકી હોત તો વાંચકોને રસ ન પડત. આજે રસ પડે છે કારણ કે વાચકોના મનોજગતમાં હું આટલાં વર્ષોથી ભૂમિકા બાંધતો આવું છું. આજે એ ખેડાયેલ, બીની બનેલ ભોંય પર આ ખીયાં પડે છે. એટલે જ ઉગાવો થાય છે, નહિ તો શો રસ પડત આ ભેંસના ચારણી કાવ્ય-વર્ણનમાં ?—

પાતાળની પદમણી

ધડલ એક ટપલા તણી અંજો નમણી ઘણી,
સધર ધૂત માદજામાંય સેલી;
ચડાવલ ખાખ ગોરખનાથવાળી છટા
શૌર પર ચાલી અખપત—ચેલી.

કાંટ એક વાકને તોળ મેંગળ ફરે,
જમીં પર પોતરી નાળ જણી;

પતાળની પદમણી કરણુ ગ્યલ પરણવા,
અમલ એરાગ ધન મેખ આણી.

કરણની આણુલ બલી નવસાર તોય કને
મેખી, મોતીઆં કેરી માણા;
અહણાઈ કબ્યાંની તું થકી આળસે
ખળકે દૂધનાં સમદ-પાણા.

સુવાડીયું સમયે તું જ મેળગસતન !
શુન્નતી તાંબડી ચડે ચૂડે;
પટાળા હીપસંગ તણો ઝાલ્યો પટો;
અસતતું પાંદડું પડે ઊડે.

ચારણોતો શિષ્ટાચાર છે કે પોતાને ભેંસ કે ઘોડું દાનમાં
દેનાર દાતાને, આવી રીતે, દાન કરેલ પશુના કાગ્ય-વર્ણનથી
ખિરદાવે. આવી ખિરદાવણુ-રીતિમાંથી જ પશુ-વર્ણનનાં
સેંકડો છટાદાર કવિતો-ગીતો ચારણી સાહિત્યને સાંપડ્યાં છે.
ઉપર ટપકાવેલું તો કૃતિ તરીકે ફિક્કું ને પિંગળ-માપથી દૂષિત છે.
પ્રારંભમાં ભેંસને એક ટપકા અથાંત કુંભાર (બ્રહ્મા)ની ઘડેલી નમણી
કૃતિ કરે છે. કાદવમાં પડીને ખૂબ ખરડાઈ ભભૂતીમય બનનાર
અબધૂત કોઈ ખાખી નાથ બાવાની ચેલી તરીકે વર્ણવે છે, એક ફાંટ
જેટલું આઊ બિચકીને હાથી સમી પૃથ્વી પર ધૂમતી વર્ણવે છે. પણ
મારો રસ તેમાં નથી, મેં આ કૃતિને ચકડી તેતું કારણુ એ છે કે
ભેંસને તો પાતાળની પદમણીને પરણવા ગયેલ કરણુ મહાભારતિયા
સાથે સાંકળી છે. ‘આ શું કથા છે ?’ મેં ચારણને પ્રશ્ન કર્યો હતો:
જવાબમાં મને જે કહેવાયું તે મારું ટાંચણુ બોલે છે—

પાતાળની પદમણી કરણુ પરણી આવ્યો. પણ બહુ ખૂબસૂરત એટલે
કરણુ નજર નહોતો ઝાલો રાકતો. વીર્ય ચળી જતું. બાહ આણું વળીને પાતા-
ળમાં માવતરે (નાગને ઘેર) ગઈ.

(મા પૂછે છે) ‘તારે કીલે તેજ કો નહિ ?’ પુત્રીનો જવાબ : ‘ઘણીબધી
વાતે પૂરો, પણ બરદ ખડી નય છે.’

(નાગણ્યે જઈ શેષનાગ પતિને પુત્રીના જાંઠા મૂંગા દુઃખની વાત કહી.)

શેષનાગ કહે ‘હું નિદ્રા કરું ત્યારે મારા મોં માથે બે શીશુ વળે છે તે લઈ લ્યો, એની ગાળીયું વાળો, ને એક ભેંસ લેળી આપો. (જમાઈ રોજ ગાળી ખાય ને માથે ભેંસનું દુધ પીએ.)

(એ રીતે શેષનાગ (અહિ) ના મોંનાં શીશુની ગાળીઓ અને ભેંસ આપીને પુત્રીને પતિથર પૃથ્વી પર મોકલા.

સાથે ઢોલિયો આપ્યો. ઘઉં દીધા.

આજે પણ નાગ (સાપ) કદી ઢોલિયા પર ન ચડે, કારણ કે ઢોલિયો તેો દીકરીનો કહેવાય.

ઉપલા ટિપ્પણમાંથી આટલી બાબતો સારવીએ કે પૃથ્વી પર ભેંસ નહોતી તે નાગલોકમાંથી કોઈક આર્યપુત્રની પરણેલી નાગકન્યા લઈ આવી. અશીશુ પણ એ સાથે લાવી. (અશીશુ=અહિ+શીશુ. અહિ કહેતાં સર્પ, તેનાં શીશુ.)

વણુજરાની દુનિયા

ફરી પાછાં ગીતોના સરવડાં—

અમે પાણીડાં ગ્યાં'તાં રે ભોળન માળીડા !

x x x

રાજલ રે આવી વણુજરાની પોઠ
આ વી ને આ રે જી ત રિ ચા વણુજરા હો છ

રાજલ રે મુંજલ પાણીડાંની હાર
નણુંદ-ભોળઈ પાણી સાંચર્યા વણુજરા હો છ

ભોળઈ મુંજલ પાણી ભરીને ચાલી ગઈ હશે. પાછળ રહેલી નવભોળનવંતી નણુંદ રાજલ પાળે જિભેલ વણુજરાને વીનવતી હશે—

નાયક રે અમને બેટલાં ચડાવ્ય,
છેટાં પડ્યાં રે સૈયરૂંનાં, વણુજરા હો છ

રાજલ રે અરધાંઢોળી ઢોળી નાખ,

અરધાં ભરાતું ખારક-ટોપરાં વણુનરા હો છ

કેવી પ્રણય-વેદના !—

માતા રે અમને બેહલીયાં હિતરાવ !

માથું કાટયું ને હિંદું ઊમટયું વણુનરા હો છ

આ રાજલ વણુનરા-નાયકની સાથે રાતમાં નાસી છૂટી, એક વાર માવતરને મળવા મન થયું. પોતે પાછી ન વળી, રાજલે વખડાં થોડ્યાં. એ રીતે ગીત પૂરું થાય છે.

વણુનરાની દુનિયા ફરી એકવાર 'આ ગીત વડે મનને ચક્કર ચડાવે છે. પરિવ્રમણશીલ ગ્રાણુ પૃથ્વીઓંધ્યા કલેવરને કહે છે કે 'હેંધ્ય બૂંડા ! જાકડી જ રાખવો છે ને ?' પેલા 'ફર્ક પાખી : એ પંખી'વાળા ટાંગોરના ગીત જેવી રમૂજ અંદરખાતે મચી જાય છે. અંદર બેઠાં બેઠાં એ ગ્રાણુપંખી બોલે છે. એક કહે છે, ચાકને નિઃસીમ આકાશને ઉડાણે ! ખીલું બોલે છે, આવને રૂપાળા આ સંસારી સુવર્ણપિંજરમાં !

જાન સારે પ્રણય

ત્યાં તો હુરી-રાયમલ નામનાં બે ભાગેડુ પ્રેમીઓનો રાસ આવે છે.

હુરી પાણીહાં હાલી રાયમલ !

હુરી પાણીહાં હાલી.

વાંદે રાયમલ તા'વા હાલ્યો રે તું ચારણિયો.

સંવનન ક્યું—

વેળુમાં વીરહા ગાળ્યા રાયમલ !

વેળુમાં વીરહા ગાળ્યા

તેં તો મુંને પહલીએ પાણી પાયાં રે તું ચારણિયો.

નદીની રેતીમાં પાણીના વીરહા ગાળી, તેમાંથી પ્રેમિક પ્રેયસીને

પોતાની અંબડીઓ ભરી ભરી પિવરાવ્યું. આધુનિક પ્રેમિકાની સંવનન-સૃષ્ટિમાં આ ગ્રામીણોની સંવનન-ક્રિયા નવી એક દરપના-લહર લાવે છે. દુરી-રાયગણની વાત પૂરી કરું. એકે લાગ્યાં. પાછળ ભરી બંદે મૂછાળા ચડ્યા. પણ પ્રેમિકે મરી જાણ્યું—

તરવારૂંનાં તોરણ રાયમલ
તરવારૂંના તોરણ
બંધૂનું તા ચંભા રે તું ચારણિયો
ચેલી બંધૂકે માર્યો રાયમલ
ચેલી બંધૂકે માર્યો.
ટપકતી ઝાળીએ આવ્યો રે તું ચારણિયો.

ચાલો છવ ! અમર થાય છે. સૂતેલી યાદોને સળવળાવતા શબ્દો ને મૂરો ઊપડે છે—

પોપટ જુરે મારા મૈયરનો
નજીલ જુરે નેવાં હેઠ મારી સૈયફ !
પોપટ જુરે મારા મૈયરનો.

ભોંભાંથી નીકળ્યો ડોલરિયો રેડકો
તારે મારે ને બને ડોલરિયા રેડકો !

ધગધગતી ધરા

એ મુકોમળ શબ્દ-બાગમાંથી પાર થાઉં છું અને ધગધગતી ધરા આવે છે બહારવટિયા-ગીતોની—

ન જડિયાં હથિયાર
અલાલા પાંજે માણેજો હકડી વાર

એ શબ્દોની અગન-ઝાળો લાગી છે એક પાને. બીજે પાને—

ડુંગરે ડુંગરે, કાકુડાના દાયરા
દાયરામાં તો ઊડે દારૂડાની ફેર

નહિ નહિ બોલ બદલી ગયા લાગે છે. કાઠુ દારૂ પીતો નહિ,
દાયરાને પીવા દે નહિ. સાચા બોલ તો આ છે—

‘દારૂ-ગોળાની ઊંઠે ઠારમઠાર રે મંકરાણી કાઠુ !

કાઠુ પીતો, પણ મોતના દારૂ : શરાબ નહિ પણ સીમું પીતો.

કાંસીએ ચડતાં કંથડછ બોલિયા,
આમાંથી મને ચાર ઘડી છટો મેલ્ય
બાલુભા ભુજના રાખ !
છેતરીને છેલને નોતો મારવો.

આ શૌર્યના સ્વરો-શબ્દો મેં ક્યાંથી પકડ્યા ? નામ
ઠામ કે તિથિ વાર નથી. પણ એક પુરાવો છે. ભાઈ રામુ
હજીરના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલું દસ પંક્તિનું બહારવટિયા-ગીત
મારી પોથીમાં છે—

રામાવાળા ઠારેર, રામવાળા કાઠી, રામવાળા દરખાર
ડુંગરડા તારે દોયલા થિયા.

એટલે યાદ આવે છે. ભાવનગરમાં મારા મિત્ર કપિલ હજીરને
વોશિંગ-ઘાટ સામેને ઘેર નાથ બાવાઓ આવ્યા હતા. તેમની પાસેથી
ગવરાવી ગવરાવી લખતો હતો. જમવા બેઠો, રામુભાઈને તેટલો સમય
લખવા કહ્યું હતું. આવો રાવણહથ્થા પર ઘૂઘરિયાળી કામડી નચાવતો
આધુનિક સંગ્રામ-યુદ્ધોને પુરાતનના પેટાળમાંથી ઉઠાવીને સનાતનની
જગ્યાન પર ધરતો હતો—

ના છલિયાં તલવાર
અલાલા હણે મરદુમાં લખી લીએ નામ
દેવાભા કે
મુર માણેકજે, મ છલિયાંવ તલવાર.
ભુવાનો હણે મશ્લેએ હકડી વાર
દેવાભા કે
મુરભા વઠડા ! મ છલિયાંવ હથિયાર.

સો છ ર ની ત મે શે ર ડી કી ધી
 વા ઘે ર ભ ર ડે વા ડ,
 દેવોભા 'કે'
 મુરૂભા વંકડા ! મ છડિયાંવ તલવાર.

ગોરા સોજીદોને શેરડી બનાવી યુદ્ધ રૂપી વાડમાં વાધેરો ભરડી રહ્યા છે. ઉપમા તોંધી લેજો જરી !

પુરાતન, નૂતન અને સનાતનના સહિયારા સૂર છે આમાં. ૧૯૨૫-૨૬માં એ મને લાઘ્યું. વીશ વર્ષે પશુ શ્રોતાઓને કાને એની નવીનતા શમી નથી. સૌરાષ્ટ્રની પાસે સંગ્રામ-ગીતો હતાં.

મન પર મોરલી વરસી

આગળ વધુ છું ત્યાં મને એક ગીત રોકે છે—

જેમ સુકાય તારી જૂથનાં ફુલ
 મારા વાણા છ રે !
 તેમ તારી ગોરાંદે કરમાય
 જઈને કે'જો મારા વાલાને રે !

લોકગીતોમાં જેને હું ઉત્કૃષ્ટ ઊર્મિગીતો ગણું છું તેમાંનું આ એક મને કોણે આપ્યું ? ભાવનગરનાં બહેનોએ; મારા મિત્ર કપિલ હંઝરના કુટુંબનાં બહેનો. મારે માટે એ ભાવનગરની ખવાસણોને પોતાને ઘેર તેડાવી રાસણ લેવડાવતાં.

‘જઈને કે'જો મારા વા'લાને રે !’

એ ગીત એ બહેનોના કામળ કંઈથી પ્રથમ વાર જન્યું ત્યારે મન પર મોરલી વરસી. ખવાસણોનાં નાનકડાં નારીવૃંદે એરપમાં ફૂલ-ક્યારી જેવડે ફુંડાળે ગાયું કે -

શેના લીધા મારા શ્યામ !
 અમોલકા શેના લીધા રે !
 હંધામાં રે જશે હામ !
 અમોલકા શેના લીધા રે !

લોકગીતોની નવી લગની લઈને મને આવતો જોયો, લોકગીતોની
મેલછામાં પડેલો જોયો ત્યારનું મારા પ્રત્યેનું એ કુટુંબીજનોનું વિનોદ-
મધુર હાસ્ય હજી પણ મને શ્રવણગોચર થાય છે. એમને, ઘરનાં
જીવંત, લોકગીતો એ તો જે ઘરનો શોખ હતો તે ઘરનાં આખાસ-
વૃદ્ધ તમામને, મેઘાણી લોકગીતોની કતે ગદે એ એક કૌતુક
ખ્યું. લોકગીતો મારે માટે તેઓ પૂંમડે પૂંમડે વીણી આપતાં.

દેવપૂજામાં હાલરકું

ઘરમાં પ્રસાદ પડે છે, બીજે માળે ટોકરી વાગે છે, કાંઈક ગાય છે-

‘તમે મારાં દેવનાં લીધેલ છે

‘તમે મારાં માગી લીધેલ છે

‘આવ્યાં ત્યારે અમર થીને રા !

કુરુણતાધેરે કંઠે ટાણુ ગાય છે ? કપિવ્રજાઈ-કંચનબહેનનાં બા ગાય
છે. પુષ્પો ને ધૂપદીપના મંગલ વાતાવરણ વચ્ચે મઢાયેલું એ લોક-
હાલરકું મને દેવની વૃદ્ધ પૂજારિણી મોઢીયા પાસેથી મળ્યું હતું.
આજે આગણીસ વર્ષોથી ગુજરાતને હૃદયે રમતું મૂકેલું એ
હાલરકું સ્વ. મોઢીયાનું પૂજન-સ્તોત્ર હતું.

મોઢીયા મંદ મંદ મક્કતાં જાય અને ઘરમાં ઘુમતાં ઘુમતાં મને
ગીતો સંભળાવે. એમાંનું એક, જે ગાતાં ગાતાં એ ગદ્ગદિત બનેલાં
(કાંઈક તો પોતે પુત્રવધૂઓ પર કડક રહેતાં તેના આંતર-મંથનને
લીધે—હશે !) તે ‘ચૂડલો’ મારા ઠાંચણમાં છે-

ચૂડલો

દમાડ પછવાડે માતા દેવડી ને

સાંભળે વડુની રે વાત;

અમ રે સાંભળતાં વચાડે બોલિયાં

હવે કેની રાખશે લાજ !

તેડાવો ગામ ગરાસીઆ રે

લખાવો રે ઠાગળ !

વેગે તેડાવો વહનો ખાંધવો રે
વહને મૈયરીએ મોકલ !

રોતી રોતી વહુ કહે છે-અરેરે ! કીડી પર આટલાં કટક ધર્મને
શું ચડી આવ્યાં છો !

કીડી ઉપર શું કટકાયું કરો રે માતા !
શંક ઉપર શો દોષ.
ખાળક જાણી અમે બોલિયાં રે હવે !
દયા કરો સુજ દોષ.

બસ, સાસુને તો સંતોષ થઈ ગયો !

દયા ચડી રે માતા દેવકીને
ચાંપ્યાં છે રૂદિયાની સાથ,
જે રે જોયે તે મગાવજો રે
તમારો પિયુ તે પાટણુ જાય.

જોજન કેરી સાંઢડી રે માતા
પવન-વેગે જાય;
ઊંડણુ દાંત ન વોરજો
હું ને 'પે'રે' જમણે હાથ,

પીળા પોગરનો ચૂડલો રે
મારી ખાંવડલી ઢંકાય;
તંદ રે નારણુજીએ પાઠવ્યો રે
મૂલ કરે રે મોરાર
ત્રીકમજીએ તોળાવિયો રે
વેરાવે વૈકુંઠ જાય,
સોનાની છવીએ મદાવિયો રે
પેરણુ સાધાને હાથ.

આર્થિક હીંસમાં પણ ઊજળાં મોં ને ઊજળી રખાવટ જારી
રાખીને, ઘણાં બાળકોને, પૌત્રપૌત્રીઓને મોટાં કરી, અને એવાં 'સાણા
પેડે પકવેલાં' કટકાંયને મસાણે વળાવીને મોંઘીયા ગયાં.

પ ર કે મ્મલ

પ્રયાણ ખીજી

: ટાંચણનાં વધુ પાનાં :

‘ મણુને ગોરી પીપળિયાનાં પાંદ રે ’

લિભી લિભી લિમમણુ દરમાર રે
કાગળિયા આઘ્યા રાજના રે લોલ.
લોકો દાસી, દીવડિયા અંજવાસો રે
કાગળિયા આઘ્યા રાજના રે લોલ.

ક

ક

ક

કોરે મોરે લખિયું છે સો સો સલામું રે
વચાળે વેરલુ ચાકરી રે લોલ.

ચાકરીએ મારા સતરાળને મેલો રે
અલમેલો ને જય ચાકરી રે લોલ.

સતરા-ઘેરે દરમારી છે રાજ રે
દરમારી પૂરાં ને પડે રે લોલ.

ચાકરીએ મારા જેઠાને મેલો રે
અલમેલો ને જય ચાકરી રે લોલ.

જેઠ-ઘેરે લેહાણી તરબત રે
લિડીને જવડો માંડશે રે લોલ.

ચાકરીએ મારા દેવરાળને મેલો રે
અલમેલો ને જય ચાકરી રે લોલ.

દેવ ઘેરે લેહાણી નાતું જાગ રે
મેઘમાં એકલ ને રહે રે લોલ.

લીલી ઘોડી પિતળિયાં પલાણુ રે
અલમેલો ચાલ્યા ચાકરી રે લોલ.

ઝાલી ઝાલી ઘોડસિયાની વાધું રે
અલભેલા ક્યારે આવશે રે લોલ.
ગણને ગોરી પાપળિયાનાં પાંદ રે
એટલે તે દાંડે આવશું રે લોલ.

રાંચણ-પોથીએ સંઘરેલા ઉપલા અક્ષરો એક ઓચિંતાની ત્રિ-
વિદાય કરી ગયેલા હાથના છે, એ હાથની ઉખાને આસ્વાદી હતી
ચોવીશ વર્ષ પૂર્વેના જેઠ વડ નોમની રાત્રિયે. અલમ્

ઉતારનાર ગયું છે. ઉતારાવનાર પણ નથી. અક્ષરો સ્વચ્છ થાદ
આપે છે. જેઠ કે અપાદની સાંજ હતી. ભાદરકાંડે જેતપૂર ગામ,
ખીસાખાનો દરવારી ઉતારો. માસાણ શિવસાથ ગોસળિયા એ રજ-
વાડાના સરકાર—નીમ્યા હાકમ. હોકો પીતા પીતા, જિંચા મોટા
મેજ ઉપર રંગિયો મૂટીને કાંતના, હાકમી કરતા—રરના રાજદ્વારી
વિપ્લવયુગને ખરે મધ્યાહ્ને. ગોરા પોલીસીકલ હાકમોની મોટર-ગાડીઓ
દરવાજે બિમી રહેતી, છતાં શિવસાથ ગોસળિયાનું કાંતાણુ ચાલુ રહેતું,
ખાદીનો પોશાક અણકાંકયો ધારણ થતો. એક ચૂરી ને પહેરણબેર
બહાર જઈ ગોરા ઉપરીઓને મળતા પણ ખરા.

એ ડાંખરા આદમીનું ઘર મારી મહોળતનું ધામ ને મારાં પરિ-
વારનું આરોગ્યાલય. માસીજી સાંકળીબાઈએ કલેન્ડરની ફાર પગથી
એની ભાણી હસ્તક ઉતારાવેલું આ કચ્છુ લોકગીત છે. હતાં તો
માતૃસ્થાને, પ્રૌઢ ને પાકટ, છતાં મારી કને ન ગાયું.

કારણ છે. શિવસાથ ગોસળિયા જૂના-નવા યુગની સંક્રાંતિ-ધારે
ભિલેલા કાઠિયાવાડના રાજકોટવાસી હતા, સમકાલીનોમાં સુશિક્ષિત
હતા, કરડા હતા, ચોખ્ખિયા હતા, ને લોકગીતો જેવી અજખામણી
વાણીને તો ઘરમાં ચૂપ કરનારા હતા.

કવિતા સાથે કનિયો કરી ખેસે એવા ડરકામણા એ વડીલ એક
વાર કહે કે સંભળાવો તો ! સકેચ પામતે પામતે મેં ગાયો—
ગોખીચંદનો ગરબો:—

સોનલા વાટકડી ને રૂપલા કાંગસડી,
ગોપીચંદ રાજ બેઠો ના'વા રે ભરથરી.

હાથ પગ ચોળે એના ઘરની અસતરી
વાંસાના મોર ચોળે માતા રે ભરથરી.

મોર ચોળતાં એનું હૈયડું ભરાણું ને
નેણુલે આંસુડલાંની ધાર રે ભરથરી.

નહિ રે વાદળડી ને નહિ રે વીજળડી
આચિંતાં નીર ક્યાંથી આવ્યાં રે ભરથરી.

ટપ ! ટપ ! ટપ ? ગોપીચંદ કુંવરને નવરાવતાં જતેતાનાં નેણુ-
લેથી આંસુડાંની ધાર થઈ, પુત્ર જન્મક્રમો : જિંચે જોયું : મા, શીદને
રોવું આવ્યું ? કે બાપ—

આવી રે કાયા તારા બાપની હતી જો !
ય રે કાયાનાં મરતુક હુવાં રે ભરથરી !

સાંભળીને ગોપીચંદ ભરપૂર ભોગની વચ્ચેથી જીડીને કાયાને અમર
કરનાર ભેખ લીધા વગેરે વગેરે જેમ સાંભળતા ગયા તેમ તે જ્યાંમદ
અને કરડા ગોસળિયા રડતા ગયા. કહે કે ચૌદ વર્ષનો દીકરો સાતેક
વર્ષ પર મુએલો તે સાંભર્યો. ચક્રિત બન્યા કે 'લોકગીતોમાં શું આવું
ભેદક તત્ત્વ ભયું' છે ? મને તો આ બખર જ નહોતી.'

‘અં—હં—’ દીકરીઓ ત્યાં હતી તે હળવેથી, ભારે હૈયે બોલી
જીડી : ‘ક્રેશોદ વગેરે કેકાણે ડિસ્ટ્રીક્ટમાં બાપુ જોડે જતાં ને રાતે
ગામની બાઈઓ રાસડા લેતી તે સાંભળીને અમે ય એમાં ભળવા
તકલી જીદતાં, ત્યારે તો બાપુ અમને જવા ન દેતા, કહેતા કે એ તો
હવેકાં માણસોનું કામ !’

શરમાઇને શિવલાલભાઈએ ભૂલનો સ્વીકાર કરેલો મને તાદશ
સાંભરે છે. મેં કહેલું તેય યાદ છે, કે આ દોષ કરવામાં બાપ કંઈ

એકલા નથી ઘણા પિતાઓ એ સંક્રાંતિ-યુગની આબાહ આંપલાઈના ભોગ બન્યા હતા અને સુધારાની શિક્ષા તથા તેમની પત્નીઓ પુત્રીઓની કેકે હિંમતિઓ એપણે પણ ગઈ છે.

એપણેલી એવી ઊર્મિઓ એ ઘરમાં ફરી એકવાર મળેલી ગઈ, અને 'કાણે જાણે' કેટલાં વર્ષોના બોજ ફગાવીને મારીછ સાંકળીઆઈના ચૌવનકાળનું સંઘર્ષ આ આકરી-ગીત બહાર આપ્યું—

કારે મારે લખાયું છે સો સો સલામું રે
વચાળે વેરણ આકરી રે લોલ.

એ રાજ-આકરીને તેડે ચાલી નીકળવાનું આખા કુટુંબમાંથી એકલા એક વચેટ દીકરાને માથે જ મુકાયું. તે એ આકરીની તો જેટલાં પીપળનાં પાંદડાં તેટલી લાંબી અવધ: એ સમજનારી વચેટ વહુએ 'અલબેલા'ને ઉગારના બહુ છકર ફરી, પણ છેવટે એને જ જવું પડ્યું. ઘરના બીજા તો નાનામોટા સર્વ મરદાને માટે બહાનાં હતાં, નહોતું એક વચેટને. શું કુટુંબમાં કે શું સમાજમાં, ઘરમાં તેમજ વિશ્વમાં, વચેટને-વ્યક્તિને અને વર્ગને જ હિંમતે સંતાપો સરળવા છે.

એ સૈનિકનું ગીત છે; અને આજે જગતમાં સૌથી વધુ વેધક કરણતા લાખો સૈનિકાનાં દિલ્લદર્દની છે. વર્તમાનને કહેજે આ 'વેરણ આકરી'નું ગીત એ 'ક્રાન્ડક્રીશન'નું ગીત બને છે, રાટીને કાળે ખેતી મજૂરી છોડી લશ્કરી લસતીમાં ચાલી નીકળનારાઓનું ગીત બની રહે છે. ૯ ૭ વર્ષો સુધી જેમણે ઘરનાં દર્શન કર્યાં નથી તેવા લાખોની ગોરીઓ પીપળનાં પાંદડાં ગણતી આજ ખેડી હશે. એ પાંદડાં-ગણતરીના પાર આવનાર નથી. 'વેરણ આકરી'ને તેડે ચાલ્યા ગયેલાઓમાંથી જે અનેકની ગોરીઓ 'અલબેલા'ને બદલે મરી પરવારેલા અલબેલાઓની વીરતાના આંદર્યદ્રકોની નવાજેશ પામી રહી છે તેમનાં સર્વનાં કાળ-જ્વનની 'કારે લખાયેલું' આ લોકગીત છે.

એ ગીતનું ટાંચણુ મારી ઉમ્મરનાં અઢાર વર્ષોનો પરદો ઊંચકે છે અને મને સ્મરાવે છે: મારી લગ્નચોરીનું ધામ જેતપુર, ભેખડાળી ભાદર: મારી રસધારના વીર ચાંપરાજની બારી: દ્રેનમાંથી ઊતરી અધ રાતે જઈ ઊભો રહું ત્યારે ઉઘાડી ડેલીમાં બેઠું બેઠું ધીરા વિશ્વસ્મ-ટૌકા કરતું શિવલાલભાઈ-સાંકળીબાઈનું નિત્યનવરસવંતું પ્રૌઢ-જેડણુ: મારા મારે ટાણું કટાણું કદી ન વિચારતો એ યુગલનો સત્કાર: શરમીંદા મહેમાનની સાંપટ સમજતી ગૃહિણીએ ડેલીએ આણીને પીરસેલ બાજરાના પાતલા રોટલા પર ઘીના દડબાનું વાણુ: અને પછી તો અણખૂટ વાત-ધારા. લેણુદેવી પણ પૂરી હતી ના ! ખાદી-ધારી, રેંટિયો કાંતતા, પાકા સ્વમાની અને ડાંખરા શિવલાલ ગોસ-ળિયા વર્ષો સુધી જન્મેને કલેજે ખટકતા હતા તેમણે છેવટે એની '૩૦ વર્ષની જખખર નોકરીને એક ઝટકે ખૂંચવી લીધી-કારણ કે અમને '૩૦ના બેએક રાજકેદીઓને પોતે સાબરમતી જેલે માત્ર વ્યવહારના કામસર પાંચ મિનિટ મળવા આગ્યા હતા ! જરાક દિલગીરી દેખાડે એટલી જ હકીમોને રાહ હતી—જરાક જ દિલગીરી ! પણ આખા શરીરમાં નાક હમેશાં 'જરાક'જ હોય છે ખરું ને ! શિવલાલભાઈ નાક સથુકા જ સંસાર છોડી ગયા.

સ્વ. લાખાજીરાજ

'૨૨ થી '૩૨ લગીના એક દાયકાનાં સ્મરણોને સંધરતો એ ચાકરી-ગીત'નો ખાંભો વટાવું છું, સ્વ. રાજકોટપતિ લાખાજીરાજનાં અમરણુ-પાનાંને ઝડપે વટાવવા વિચારું છું, વિચાર અટકે છે, ને ટાંચણુ-પાનાં અથ્ર કરે છે: 'અમે પણ શું તારા સાહિત્યરસનાં છૂપાં પોપકો નથી બન્યાં ? '૨૬ કે '૨૭માં તુ રાજકોટ પ્રબ્ધપ્રતિનિધિ સભામાં તાવલયો આગ્યો હતો, ને તે ત્રણ દિવસ સુધી જે જોયું સાંભળ્યું તેમજ જાણ્યું હતું તેનું આ ટાંચણુ શું તારા સાહિત્યરસનું વિધાતક હતું ?

સો-પાંચસો વર્ષો પૂર્વેના એકાદ લોકગીત, લોકવાર્તા કે ચારણ-કાવ્યનાં ઠાંચણ પર માનસી મહેલાતો ચણનારો તું, શું એ યુગપુરુષનાં તે કાળે પામેલ પ્રાણવંત દર્શનમાં ઘડી બધડીતો અખખારી પ્રતિનિધિ જ રહી શક્યો હતો? નહીં ખેસીને તેં નિહાળ્યા હતા રાજ લાખા-છતે; લોકપ્રતિનિધિ પ્રમુખની બાબુમાં જ એક સાદી સુશોભનવીન ખુરશી ઉપર ખેડેલા : સર્વ લોકસભ્યોના સમોપડ સમા, સંયમવંત જવાબો દેતા, શિસ્તથી પ્રશ્નો સાંભળતા અને ઉગ્રઉવેગથી અલિપ્ત; પ્રશ્ને પ્રશ્ને વિચારવા થોભતા : અને વાણીની તો વિનયમૂર્તિ : હું સાહિત્યકાર ! ખે સદી પૂર્વેના ઠંકાર વળેસંગ, ચારસો સાલ આગળનો અળે જન્મ અને તારા સમરાંગણનો વીર મુગ્ધકર નહવું, એ જોટલા તારી કલ્પનામાં જીવન્ત છે તેટલા જ પ્રાણવંત આ પ્રવીણ-સાગરના સર્જક રાજવી-શાયર મહેરામણજીના ક્ષણીપક લાખાશુરાજ નહોતા શું? વાંચ-અમને ઉપર ઉપરથી તો જરા ઉંકલ !—

ઠંકાર સાહેબ પોતે બહુ જ મહત્વાભિલાષી. રાજકોટને મેદજીયમ કે સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ બનાવવું. એટલે સુધી કે અહીંથી માત્ર બનાવી પરદેશ કાં ન ચડાવાય !

વિધવાઓને માટે ગોઠવણ કરવા મ્યુનિસિપાલિટીને ખાસ સંભારી આપે. ઇન્ડસ્ટ્રી નામ પાછળ તો ઘેલા. ઠગાઇ જાય. તાતાના જેવું કારખાનું અહીં કાઢવાના કોડ.

એવી અવ્યવહાર યોજનાની પણ મૂત.....

લોભી નથી અને છે પણ.

૧. કીડર ગાર્ડનની ૪૦ શાળા કરો.

૨. ડ્રેનેજ કરો, ભલે ૩ લાખ ખર્ચે.

૩. પગારો સારા. સારી પેઠે સ્પર્ક કરતા વેદો, કરતા ન્યાયાધીશો. તળાવને બર ચોમાસામાં સમરાવવું, ભલે ખર્ચ થાય.

એમનો સિદ્ધાંત—‘ એટર રાજકોટ ’ બનાવવું.

અતિ ભલાઈ. પ્રભુના ધરનો આત્મા, જ્યને જરા રડો એટલે દયા આવી જશે. એ દયા કાયદોનો પણ ભંગ કરે.’

x . x x

‘No favouritism : કોઈ પર પક્ષપાત નહિ. કશી શંકાશીલતા નહિ.
No secrecy : ખાનગીપણું નહિ

‘ખાનગી જીવન-એકાંતમય એમનો હૂપો હૃદયાર, ‘I feel miserable: પરેશાન છું.’ દુઃખી છે, રોગી છે, ગુસ્સો ચડે છે, પણ અજબ અકુશાથી દબાવે છે. ન સમજે તેને દુઃખ લાગે.’

કાગળ પર નહિ ટપકાવેલી પણ મનમાં સંઘરેલી વધુ માહિતી ઉપલા ટાંચણને અજવાળતી રહી છે: મહોલાતનો માલિક એકાકી હતો. જૂનાં રાણીજી જોડે મેળ નહિ. પ્રેમથી પરણી આણેલી પ્રિયા કલાપી-પુત્રી પ્રભુધામમાં સિધાબ્યે વર્ષો વીત્યાં હતાં. તે ઘડીથી વળજછોટો વાળ્યો હતો. લોખંડી કાયામા પૌરુષ રૂઢાઈને પીડતું હતું. પ્રકૃતિ પોતા પરનો અત્યાચાર સહન કરતી કરતી અસહ્યતાની હદે આવી જ્યારે ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતી ચારે પછી આ પુરુષનો જાતીય દુરાવેગ રાણી પર, નોકરો પર અને ખુદ દીવાન પર પણ ફાણિક હિંસાતું સ્વરુપ ધરી ખેસતો. ફાણ પછી ફામા માટે કરગરતા

એક ડાહ્યા લોકનેતાની કને એ અંતઃકરણ બધડી પડતું. હીરાના પરખ-ણહાર વિવેકી રનેહી માર્ગ સૂચવતા, ‘બાપુ, નવાં લગ્ન કરશો ?’

જવાબ તૈયાર હતો: ‘ના રે ના, ત્રણ દીકરા તો છે, બીજાં સંતાનો હમેશાય, એટલે આ નાનકડું રાજ્ય કેટલાકને નભાવશે ?’

‘તો બાપુ, એકાંત રખાત...’

‘ખાલશો મા. મારી પ્રજા પોતાના લપટ રાજની કેવી બૂરી અસર અનુભવશે !’

‘અહીં નહિ, તો મુંબઈ નેટલે વેળળે...’

‘ના, કદી નહિ. પ્રજા બગડે અથવા શરમીંદી બને.’

આવાં આવાં અણટાંકયાં રમરણોમાં એક તાજ બાણેક વાત ઉમેરાય છે. કલાપી-પુત્રીનું પ્રથમ દર્શન અને મિલન મારા લોક-

સાહિત્યના દીક્ષા-દાતા દરબારશ્રી વાળસુરવાળાને ઘેર ગામ હડાળામાં ગોઠવાયું હતું. શિક્ષારને બદલે જીવાન લાખાજી એક બપોરે આવી ચડ્યા. કન્યાને દીડી, મળ્યા, જમ્યા, જમીને છાંયા એટલે એમની જ થાળી પર આવીને કઝાપી-પુત્રી સ્વાભાવિક અદ્વાયી જમવા બેસી ગયાં હતાં.

એ પત્નીનો ચિરવિજેગી પતિ ત્રણ દીકરાને લઈ માસિક ચાર હજાર જેટલી નાની છવાઈની મર્યાદા સ્વીકારી લઈ (ચોપાસ જે કાળે આંધળી ફનાગીરી પોતાના બંધુ-રાજવીઓમાં પ્રવર્તતી હતી ત્યારે) એક આદર્શ વિધૂરનું વ્રત પાળી રહ્યો હતો. ઠાંચણુ બોલે છે—

નવી મોટરકારો ખરીદવાના મોહ જાગ્યા નહોતા. ઈંગ્લેંડ જઈ કુંવરોને પોતાનું એકું પણ સાફ કરવાની •ફેશન પડે તેવા ધાર-ચરમાં મૂક્યા હતા, રાજકોટની કન્યા-રુકાઉટ-ગાઇડર સાથે ગયેલા પોતાના એક કુમારે એક લોક-કન્યા પ્રત્યે કઈક અવિનય કરેલો તેની ખાતર કુમારને ઘોરો કસાવી પ્રાન્ત-કન્યાને એના પર બેસારેલા ..'

ઠાંચણુ-પાનામાંથી એટલી જ બાળતોને ઉઠાવી લઈને પાનાં ફેરવું છું. પત્રકાર-જીવને મારો માનવ-સંપર્ક તેમજ માનવ-લીલાની માહિતી લીલીજમ રાખી છે. એ જીવન-સામગ્રીની વિપુલ પ્રાપ્તિ જો ન થતી રહી હોત તો એકલી વાણીનો સંગ મને કંગાલ કરી મૂકત, વેદીઓ બનાવત. જૂની અને નવી બંને વાણીમાં આજે રમણુ ફરવું ગમે છે, વાક્યો અને શબ્દો વિધવિધ ધ્વનિઓ ધારણુ કરી અંતરમાં અજવાળાં પાથરી રહે છે, કારણુ કે માનવ-સંપર્ક તૂટેલો નથી. માત્ર પાર્તાના વીરો અને નાટકાના નાયકોથી કામ ન ચાલ્યું હોત. જીવનના મૂંગા વીરો ને નાયકો જોવા સમજવાને મળ્યા છે. લાખાજીરાજ વિપેનાં ઠાંચણુ-પાનાંએ મને હાથ પકડીને રોક્યો તે બરાબર થયું છે. એ સ્મરણુ પણ સાહિત્યનાં જ છે.

શાળવીનું કામ

સરનામું છે માત્ર—

‘ કાકુરમાર સૂક્ષ્મ : શ્રી. આશુતોષ ધર, આશુતોષ લાયબ્રેરી ૭૩૯/૧ કોલેજ
સ્ક્રીટ કલકત્તા. ’

એ સરનામું મુલ્ય છે કે છેક ૧૯૨૬ ની સાલથી આપણા લોક-
સાહિત્યનો પરપ્રાંતના લોકસાહિત્યની સાથે તુલનાલક્ષી અભ્યાસ ચાલતો
હતો. પરપ્રાંતના જ નહિ, પરદેશોના પણ લોકસાહિત્યનું પરિશીલન
ચાલતું હતું તે વળી આ ટચૂકડું ટાંચણ બતાવે છે.

સરખાવો Fair annie 62-117 ‘સાયબાના લગ્ન’

તે પછી પાછું ટૂંકું ટાંચણ—

શાકુંતલ : અંક ૫ અગર ૬ : સરતને જોઈને હુષ્યંત—

ધન્યાસ્તદંગરજસા મલિનોમવન્તિ

સરખાવો-ધોયો ધફોયો મારો સાડલો

ખોળાનો ખુંદતાર ધોને રનાદે !

કાલિદાસના શાકુંતલમાંની એક વાત્સલ્યોદ્ધિતની સાથે આપણા
અધરણી-ગીતની એક ઉદ્ધિત જોડે આ સરખામણી કોણે સુઝાડી ? એ
સ્મરણ સ્પષ્ટ છે. લાઈ છેલ્લશંકર વ્યાસે. મુંબઈના આજના સફળ વકીલ,
તે પૂર્વેના અખબારનવેશ, સોનિએટપૂજક સામ્યવાદી અને તેની
પૂર્વે ‘૨૫-’૨૬ વાળા સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક પરના બંધુ-સહતંત્રી શ્રી છેલ્લ-
શંકર પ્રથમ વાર મારા લાયનગરની શામળદાસકોલેજમાંના સમારંભમાં
‘દીપ્ત્યું ને ગૃપ્ત્યું મારું આંગણુ.’ એ લોકગીત સાંભળીને આગ્યા અને
શાકુંતલનો શ્લોક મારી પાસે ધરી દીધો, પ્રસંગ કંઈ દેખાય છે તેવો
નાનો નહોતો. એક કાળના એ સમલાપી સમસવેદનશીલ સ્નેહીએ
આ નાના શા પ્રસંગને મારા મનમાં લોકસાહિત્ય તથા લોકોત્તર સાહિ-
ત્યની વચ્ચે સુવર્ણની કડી જોડી આપી. રેડિયમની કણિકા જેવી
આવી કોઈ કોઈ સૂચન-કણીઓ અણખોલવાઈ ઝળ્યા કરે છે,

પ્રકાશ આપ્યા જ કરે છે, ભમતા માણસને ચોકસ એક સૌંદર્ય-
પંથ પર ચડાવી આપે છે. નાનું થું તાપણું છે ને ગાઉ બે ગાઉ
છેટે ઝગતું હોય છતાં કાળામાં કાળી રાતના પથિકને ય સાચી
દિશામાં રાખે છે.

દિશા ખોવાઇ જત ને લોકસાહિત્યના એકાદ કાળ પ્રદેશને
નિરાળો રાખીને ભમ્યા ક્યું હોત તો. એક શાખાને પહેલાં પતાવી
ઢાંચે પછી જ બીજીને પકડશું, એવું વલણ સાહિત્યના સેવનમાં
સલામત નથી. સાહિત્યની શાખાપ્રશાખાઓ એ તો માળાની સેર્યા
છે, ચેટલાની લટો છે, પટકુળના વાણા ને તાણા છે. એ તો છે
શાળવીના જેવું, કપીરિયાના જેવું કામ. માનસ-પટનો વણાટ એ
સર્વ ધાગાઓની સામટી ચાલ ઉપર જ અવલભે છે એટલે જ મારાં
ટાંચણુ-પાનાંમાં ઘડીક અહારવટિયાનો દિસ્સો, ઘડીક ભજન, ઘડી વળી
ચારણુ પાલરવના 'શામળાના દુહા', તો પાછી ઘડીક વ્રતકથાઓ
ડોકાય છે.

બોખાં મોઢાં

વ્રતકથાઓનાં ટાંચણુનો ઘોઘ હવે આવે છે. પેન્સીલ અને શાહીની
ગંગા-જમના ગુંથાય છે. યાદ આવે છે—અમારા કમ્પોઝીટર બારોટ
હીરજીનાં બા 'ફ્રેબા', કપિલ ઠક્કરના બા મોંઘીયા, મારી માતા,
બીજાં એક બે ડોશીઓ—દાંતવાળાં ને વગરનાં પાંચ છ કરચણિયાળાં
મોઢાં તરવરે છે. વૈધવ્યના કાળા વેશ, સંસારની ધમાચકડ, પાવળે-
પાવળે કરકસર કરીને ધરવ્યવહાર ચાલતો રાખવાની ચીકણાશ, કેક
ક્ષુદ્રતા લધુતાઓ, કેક મનોવૈષમ્યો, મૂળાઈઓ ને મૂંઝવણો, તેની
વચ્ચેથી આ ડોશીઓનાં દિલ 'પ્રાસવો મૂકતાં,' વાણીની ક્ષીરધારાઓ
વર્ષતી, જેનાં દોણાં મેં 'કંકાવટી ખંડ ૧-૨' રૂપે દોણાં છે.

રસોડાં, એકઠાળિયાં અને ખીપળાને થડે આવેલાં ઓટા પરથી
આ દોણાં લઈ પાછા ફરે છે, ત્યાં તો રાજદરબારી કચેરીઓ

ગળતુનું ગલોદાન-ફાડ ચારણી સાહિત્ય તમને હિંમતમાં મળે છે. મેં તમારાથી અગાડાશે નહિ. આવડે ન આવડે, સમજ પડે કે ન પડે, છતાં ટપકાવી લ્યો. ચારણ આજ્યો છે. મારવાડથી સૌરાષ્ટ્રે કિતર્યો છે, રાજસ્થાનને કોઈક શુભ અવસરેથી શીખ કાઢીને પાછો વળી રસ્તે રાણપુરમાં કિતરી પડ્યો છે, નામ હામ કે ચહેરા મોરો આછાં આછાં પાદ નથી, માત્ર શાહીતું ટાંચણ મોલે છે—

ધોર ધોર આંખે ચંડુ ઝોર ઝોર હિમ્મત ધન,
મોર મોર શ્રવે મોર શોર પૂ મચાવે રી;
દોર દોર દામની પ્રકાશ દેત દેશન પર
કોર કોર ખાય ખાય આંન અર લાયો રી;
ઈંદ ગજરાજ પે બિરાજત મમ રાજ આજ
જાજ સોજ કામ કે સમાજ સર સ્થાયો રી;
બિરહ બ્રેહન કો ખાસો બિપરીતકો પ્રકાશો
મીન કો મેવાસો ચત્ર માસો ખત આવ્યો રી.

બધુ ચાંપાકિત

ઋતુનાં ગાન લલકારી ગયો. ઝમક હતી પણ શબ્દનાં કેકાણું નહિ. પાદશુદ્ધિની પરવા કર્યા વગર સાંભળેજ નવું પડે. ટપકાવે જ નવું પડે. અક્ષરને બે ઘડી દાખડીમાં પૂરી દેવી પડે. બુદ્ધિની ખતી જરીક વધુ તેજ કરે એટલે હાંઉ! વટકીને હિતો રહે વાર્તાકાર ને આ સંશોધનના માર્ગમાં તો ‘અસ ત્યારે, આવજો! સાહેબજી!’ એમ કહી માણસને વળાવી ઝોરીસનાં બારણાં ખીડી દેવાં થોડાં પાલવશે? એમ ક્યું હોત તો નીચેનું ટાંચણ શે સાંપડ્યું હત એ જ અડખંગની પાસેથી?—

આજવા ગમતો બધુ ચાંપાકિત : દેવપુર મહારાજની જરોબર થોડેસ્વારી કરતો : છાટી મૂક્યો. હરેપુર ગયો. ત્યાં એણે સિંહને વણ્ણયિયારે માર્યા. (પણ કઈક અટપટ થઈ.) બહુ દિલ્લી ચાલ્યો ગયો.

‘અહો હરેપુરના રાણાએ થોડો પાણીને વૈયાર કર્યો: હન, મોરા, હુમચી,

લગામ, પેછન, હેકલ, બધા રાણગાર સનવ્યા. પછી રાણાએ પૂછ્યું: ‘આ ઘોડા પર અસ્વાર કોણ સારો લાગે ?’

દરબારીઓ કહે કે ‘બહુ.’

દુરત રાણાએ ઘોડો સાજ સાથે દિલ્લી બહુ ચાંપાણતને મોકલી આપ્યો.

બહુએ કહાવ્યું: ‘આ ઘોડાનો બદલો હું દેવારીના ધાટમાં ચૂકવીશ, જીવીશ તો પણ ને મરીશ તો પણ.’

[પણ બહુનો દેહ પડી ગયો. પાછળથી રાણાજીને દેવારીના ધાટમાં બેઠાણનાથે ઉતારેલ શાહી ફોજ સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું.]

બહુ સુરાપરમાંથી આવ્યો. રાણાની ક્તેહ વર્તી.

એતું બિરદ—કથાગીત એ ચારણે ઉતરાવ્યું હતું તેમાં પાંડુશુદ્ધિ ન હોવા છતાં, એક અચ્છા મરોડદાર રાજરથાની મરસીઆ તરીકે હું એને પિછાની શકું છું, એમાંથી વીરતાનો તરવારો ઢોલ સંભળાય છે. પાંડુશુદ્ધિને માટે તો કાઠક ચારણ વાચક પાસેથી વાટ જોઈશ—

આગમ કથમ જેસહર આખે,
પોહ દાખે ધ્રુવ મેર પ્રમાણ;
મેંને અસ રીઝયાં મોકલીઓ
તસ બદલો દેશું દહીવાણ !

જુગ પર વચત કહે બેધપર,
પતા મૂળને ખતા પરે,
દેહેવારી હાંકળવે બગમ
ભાડો અસચો લીધ ભરે.

પ્રવાણે ગોપાળવત ઇસી પર
રણ ચઢ ઘણાં મારથી ફોધ,
ચરિજે દળ ઘાદી ચીતોહાં;
સાંકર ભર લીજે ચીતોહ.

ભિડ ખુરશાણુ રાણદળ ભાગાં,
રાત્રણાં ઘણાં બળદે શાર;
ઈતરે થકાં અરક—રથ આયો
અસ લીધો કમલજ અસવાર.

ઘાટ નઘાટ આહાડા ઘડતાં
ઝાટ ખગાં રણથાટ ઝડુ.
ભાખ્યા વચન જકા નિરભાયા
બસીઆ સુરખર પછે બડુ.

ભાવાર્થ—રીઝીને તમે મને અશ્વ મોકલ્યો. એનો બદલો, હે દેવાંશી રાણા, હું આપીશ દેવારીના કાંકળ (ઘાટ)માં. એ અશ્વનું ભાડું રાણાએ વસુલ કરી લીધું. ભેધપુરના ધણા મહારથીઓ રણે ચડ્યા, દેવારી ઘાટ ડુધ્યો; ખોરાસાની (ચહેનશાહનાં મુસ્લિમ) સૈન્યો ભેધાણુનાથ લાગ્યા તેની સાથે લડીને રાણાનાં દળકટક ભાગ્યાં, શત્રુઓ માર દેવા લાગ્યા. તેટલામાં તો અર્ધ [સૂર્ય]નો રથ ગગન-માંથી ઊતર્યો, ને લીલા અશ્વ પર દેહધારી અસ્વાર દેખાયો. રણા-ગણમાં એણે ખડ્ગની ઝીક મચાવી. વચન બોલ્યો હતો તે નિભાવ્યું. ને પછી બહુ ચાંપાહિત પાછો સુરાપરે જઈ વસ્યો.

રાજસ્થાની વાતો, ચારણ-કાવ્યો, મરોડદાર દુહા. રાજસ્થાની સ્ત્રીગીતો, એનો આજે તો પરિચય વધ્યો છે. ‘૨૬માં નજીવો હતો. એ સમરત વાણી ગંભીર છે. પાર ન આવે તેટલી છે. રાજસ્થાન એ તો ગુજરાતનું સંસ્કારપિયર છે. આપણા ને એના એક શ્વાસ છે. પણ એક હાથ બધે પહોંચી શકતો નથી. બીજા હાથ નીકળતા નથી. યુનિવર્સિટીમાં ક્રીડિયારાં ઉભરાય છે. શા ખપનાં ?

લાલજીનો દુચકો

એ મારવાડી ચારણ પરથી પાનાં ફરે છે. બહારવટિયા-ગીતો અને વ્રતકથાઓ : શ્રમણી જનતાનું સાહિત્ય સમજી ટાંકતો ગયો

ધું. એક આંખમાં આંસુ ને બીજીમાં હાસ્ય ભરતાં મેંઘીઆનું મુરેખ ચિત્ર આંકતો 'લાલજી'નો ટૂંચકો મારા આ ટાંચણમાં પડ્યો છે

એક હતી કણબણ ને એક હતી બામણી, એક પાડોશી. કણબણ વસ્તારી ને બામણી વિધવા.

કણબણના ઘરમાં—દીકરાના દીકરા, દીકરીની દીકરી, દુઝાણું ને વાઝાણું, ખેતર ને પાદર. પણ ધરમમા જીવ. સવારમાં ભીંતે નાઈ ઘોઈ હથે ને કામકાજ કરતી રામરામ કહેતી જાય.

એક દાડે બામણી આવીઁખેન, ખેન, હું જાઉં છું ગામતરે, ને મારા આ લાલજીને (બાળકૃષ્ણની મૂર્તિને) તારા ટાંકામાં ખેસારતી જાઉં છું. બધા થકેને મારા લાલજીને રોજ ધીનો દીવો કરજે, ને સાકરની કચ્છી ધરાવજે.

કણબણે તો સવાર પડયું એટલે ટાંકા આગળ જઈને લાલજીને કહ્યું કે 'લાલિયા ! ખેત્ર ! મારા જોકરા છે વડકણ, તું તારે ખાધ પીને ગોખલામાં ગરી જા. પછી કોઈ તારું નામ ન થયે ખેત્ર.'

લાલજી નાના બાળક જની નીચે ભિતરી કણબણને કહે ખાધ પી લેતા ને પછી ટાંકામાં ચડી છાનામાના ખેસી જતા.

બામણી ગામતરેથી પાછી વળી. લાલજીની મૂર્તિ પાછી લેવા આવી. પૂછ્યું 'કા ખેન, સાકર ધરાવતી'તીને ?

કણબણ કહે કે 'ખેન ! તારો લાલજી તો જાહુ ડાહ્યો. કહ્યા કેળો રોજ હેઠે ભિતરી ખાધ કરીને છાનોમાનો ગોખલામાં ખેસી રહે.

બામણી તો સાંભળીને ઝંખવાણી પડી : કે ખાધ, મારી રંડવાળની મશ્કરી કરજ ?

કે બાપુ, મશ્કરી શીની ?

કે ત્યારે શું મારી મૂર્તિ ખાતી'તી ?

કે રૂડો રૂપાળો પેટ ભરી લે'તો તો બાપુ.

લે'ખાઈ ! ખવરાવ જાઉં ?

કે લાલિયા, ખેત્ર, હેઠો ભિતર ને ખાધ લે.

મૂર્તિ ન ભિતરી.

કણબણ બોલી પડી ગઇ. અરે મને જુડી પાડી : અલ્યા મહિનો મહિનો ખાઇ પીઇ, ને આજ મા આવી છે એટલે મરણ ? ખાઇ કે નહિ ? નહિ આ તો માને ખબર શું પડે મેં 'ખવરાવ્યું'તું કે સૂખ્યો' રાખ્યો'તો ? ખાઈ લેઇ કે નીકર લાકડી લઈ ?'

ને લાલજી પ્રત્યક્ષ થયા, બાળ સગવાને ડાહ્યા ડમત્ત થઈ જમી લીધું.

નાની ને મોટી આવી કથાઓ દ્વારા એક જ સત્ય હંસાવવા આપણી સંસ્કૃતિ મથી રહી છે, કે સાચી ઇશોપાસના શ્રમજીવન છે, શ્રમીને જ દેવ ત્રૂકે છે, નર્પા દમીને નહિ. સંસારના ભાર ઉપાડવાની વૃત્તિ હમેશાં ધન્યવાદને પામી છે. દેવને ગમે છે પાર્થિવ જીવનમાં જ રમેશાં પયેશાં સરજહૃદયી શ્રદ્ધાળુ માનવોની વચ્ચે ખેસણાં.

ભાદો કેમ કુટાય છે ?

આ વિચારતું જ જાણે સમર્થન કરતું હોય તેમ એક ટાંચણ-પાતું આવી મળે છે. આજે મારા ઘર પાસેની શેરીઓમાં સાંજ પડે છે ને છોકરીઓ દેદો ફૂટવાની રમતો રમે છે. મોળાકત વ્રત (અલૂણા વ્રત) નજીક આવી રહ્યું છે. આ દેદા-ફૂટણ શું છે ? દેદાજી તો કેઈ ક્ષત્રિય વીર થઈ ગયા છે. પણ ભેળો ભાદો ભરવાડ પણ કુટાતો લાગે છે. ટાંચણ ખોલે છે કે—

ભાદો હતો ભરવાડ.

એને ઘણી ગાયો.

એક દા'દો ભાદો ચારીને આવ્યો. ગયો એકમાં. વગડામાંથી ગાયું આવીયું, ભૂરાયું થઈયું. ભાદને કચરી નાખ્યો.

જીવ ન જાય, કારણ કે કુંવારો. પરણવામાં જીવ રહી ગયો છે.

શું દરીએ ?

જા ભાદા, જીવને ગતે કરજો. જોડકી કુંવારિયું છે ઇ માતર તને ફટરો.

ભાદાએ ગત પામીને પ્રાણ છોડયા.

આજ વર્ષેવર્ષે કુંવારી કન્યાઓ વીર દેદાને અને વાંઢા ભાદાને ફટે છે.

‘લાદા દેદા ! વોય વોય વોય.
 ‘કુણુકલા લાડા ! વોય વોય વોય.
 ‘કેસરીઆ લાડા ! ” ” ”
 ‘ગલાલિયા લાડા ! ” ” ”
 ‘કુંવારા લાડા ! ” ” ”
 ‘જિપરણીની સોડે દેદા ! વોય.
 ‘કાચી કાતળિયે લાદા ! વોય.

લાદાદેદાના બારમાસી ફૂટણને તમે અશિષ્ટ કહો, જંગલી કહો, ફૂટનારીઓ પોતે પણ હસતી હસતી, રમૂજ રૂપે ફૂટતી રાએ છે; પણ આ મુખ્ય વિચાર મને છોડતો નથી, કે માનવીના જાતીય પ્રશ્નની, આપણને જેવું આવડ્યું તેવે સ્વરૂપે માવજત કરવાનું આપણે ચૂક્યા નથી. કુંવારી દશામાં યુવાનનું અવસાન, એ આપણામાં એના વાસના-જીવનની સમસ્યા મૂકી જતું. સમાજ એનો વિચાર કરતો.

‘ઘોડી અને ઘોડેસ્વાર’ના શિલ્પી

ચીતળ ગામ પાસે ચગો છે. (નાગલિયો ને ચગલિયો=પશ્ચરની દેરી)

આ ચગો પાસેથી જે છોકરાં નીકળે તે બધે કાંકરા નાખતાં જાય. એ રીતે પાણીનો ગંજ થયો છે.

એકવાર એક કંટાકટરે એ પાણી ભરાવ્યા, ને એનું ઘર બાંધ્યું. બાંધેલું ઘર થર થર થર કમ્પવા લાગ્યું.

એ રમારક વીસા ડેરનું છે. ભાવનગરના રાજા આતોભાઈ ચીતળ ઉપર કાઠીઓને જેર કરવા ચડ્યા ત્યારે ભગો ડેર નામનો આચર લડેલો.

માથું પડ્યા પછી ઘડ રાંપીથી લડ્યું. હાથની આંગળીઓ કપાઈ ગઈ, તો આંગળીયું ભડી ભડીને શત્રુઓના કપાળમાં લાગેલી.

રાંપીની પ્રાછટ બોલતી જાય—

એક ઘા ને ઢગલો.

એક ઘા ને ખીજે ન માગે.

એક ઘા ને રામ રામ !

એક ઘા ને ફારગતી.

ઉપલું ટાંચણુ, એ પણ પેલા ચીતળ પાસેના પાણુકાના ઢગલાની પેઠે, મારા ચારણુ સ્નેહી સ્વ. ગગુભાઈ નીલા સનાળીવાળાને ચગલો છે. મને ભેટયા ૧૯૨૫માં; ને તે પણ હડાળા દરબારશ્રી વાજસૂરવાળાના સૌજન્યથી. ગગુભાઈ, કાઠી દરબારોની જ કચેરીઓનું કંઠણુ, ખીજે ક્યાંય જાય નહિ. લોકો કહેતા કે મોટો માણસ છે. પણ હડાળાના દરબારગઢમાં મેં ગગુભાઈને સાચા ઓળખ્યા. એક દિવસમાં તો દિલ ઈર્ષ દીધું. એસતાં, સૂતાં, ખાતાંપીતાં, હરતાં ને ફરતાં ગગુભાઈની રસના રેલતી જ રહી. વાતો કહેતાં કહેતાં, વિરામે વિરામે, ‘પછી તો અવેરભાઈ !’ એ એમનો પ્રિય ટોંકો.

ગળું જાડું, ગાવા જોગ નહિ. જાતે કદી રચતા નહોતા. વાતું કહ્યા જ કરતા. મેઘની ધારાઓ છૂટે તેમ વાગધારા છૂટે. શૌર્યની, દાતાસ્વદીની, પ્રેમની, વૈરની, ખાનદાનીની, મારવાડથી માંડી સોરઠના કૂઆ-નેહડા લગીની વાતો કહેતા, ને કહેતા કહેતા પોતે રોમાંચિત થનતા.

દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા તો હડાપણુના દરિયાવ. કહે કે આ ભાઈમાં અને લાકીરાજ કલાખી પાસે જે એના કાકા સામત-ભાઈ ગઢવી હતા તેમનામાં મોટો તફાવત. ગગુભાઈ પોતાના કથનની વીર-કુરુણુ જિમિંઓમાં પોતે પણ ધસડાઈ જાય છે. એ કલાકારની ન્યૂનતા છે. સામતભાઈ વાતો માંડતા ત્યારે પોતાના શ્રોતાઓને વિવિધ રસે ઉલ્લસિત કરતા જતા, રણવતા, હસાવતા, શૌર્યનો પાનો ચણવતા, જનાં પોતે તો પૂર્ણ સ્વરથનાથી નિરૂપણુ કર્યે જતા. ગળામાં ક્ષદાક્ષના પારાની મોટી એક માળા પહેરતા તેને હાથમાં ઝાલી, અકેક પારો ટપ ટપ પડતો મૂકતા વ્ધ્ય ને વાર્તાને આગળ ચલાવતા આવે. એ માળાના પારાની ગતિ સિવાય અન્ય કોઈ

પણ ગતિ કે હલનચલન એ સામતભાઈના વાર્તાકથનને ટાણે, કલાક બે કલાક કે ચાર કલાક થાય તે છતાં ય એના દેડમાં, અરે આંખમાં યે ચાલતું નહોતું. એવા પૂના ને પાવરંધા કલાકાર હતા સામતભાઈ, કે જેના પરથી કલાપીએ ‘ગોલ્ડિય વીર હમીરજી’ નામના પોતાના કાવ્યમાં ‘ગઢવી’નું પાત્ર આલેખ્યું છે.

એ સામતભાઈ, આ ગગુભાઈ, સનાળી ગામનું એ સમસ્ત નીલા શાખાનું ચારણકુળ, એટલે કશીઆભાઈ નો વરતાર. કશીઆભાઈ એટલે અઝાઝૂડ ચારણ-કવિ. નાનો રઝળ બાળક હતો. ત્યારે નાથજી નામે એક સાધુએ પ્રસાદી રૂપે વિદ્યા આપી અને ઉર-કપાટ ઊઘડી ગયાં એવી એ ધરની માન્યતા છે. એ કથા ગગુભાઈ નીચે મુજબ કહેતા-

તુલશીનાથજી ત્રૂંઠયા

આશરે બસો વર્ષ ઉપર તુલશીનાથજી જેતપુરમાં આવ્યા હતા. કાનકટા નાથ નામથી ઓળખાતા પંથના એ મહાત્મા હતા. મૂળ પંજાબના રહીશ, પંજાબમાંથી જોધપૂરમાં થોડો સમય રહી ગોંડલ આવ્યા, ત્યાંથી જેતપુર આવી દરબાર કાંધડવાળાના દરબારગઢ પાસેના એક ઓટા પર રહેવા લાગ્યા. થોડે દિવસે એમની પાસે લોકો જમા થવા લાગ્યા. દરબાર કાંધડવાળા પણ સાંજરે સાંજરે આવતા. તુલશીનાથજીને વાર્તા સાંભળવાનો શોખ સારો હોવાથી આપા કાંધડવાળા પાસે રહેતા વરસોભાઈ ગઢવી ક્યારેક ક્યારેક વાર્તા પણ સંભળાવે.

વરસોભાઈ મૂળ ખુમાણ પંથકમાં રહેતા. પણ ભાઈઓની તકરાટથી જેતપુરમાં આવી વસ્યા. એને ત્રણ દીકરા હતા. પણ પૂરા તોફાની ને રણકુ. આખો દિવસ ભાદર નદીમાં રંખડયા કરે. ગળ-પણના બહુ શોખીન તેથી ભૂખ લાગે ત્યારે સ્મશાનમાંના લાડવા લઈ ખાય, એ ન મળે તોજ ઘેર આવે. રાતે પણ ઘેર આવે કે ખીજે ક્યાંઈક પડ્યા રહે. આ છોકરાઓનું શું થશે તેની બાપને દિલ્લર રહેતી હતી.

એક દિવસની સાંજે એ ઓટા પર મળેલ ડાયરામાં વરસાભાઈએ

વાર્તા માંડી. મોરલી પર નાગ ડોલે એમ નાથજી વાર્તામાં લીન થવા લાગ્યા. ખરે રસ જામ્યો ત્યારે નાથજીએ પ્રસન્ન થઈ વરસાભાઈ ચારણના વાંસા માથે હાથ મૂકી ‘જતા રહે વરસડા, જતા રહે.’ એમ કહેવા માંડ્યું. બે ત્રણ વાર આમ વાંસો થાળડયો, ત્યારે વરસાભાઈ વાત બંધ રાખીને બોલ્યા : “બાવાજી, જતા રહે, જતા રહે કરો છો, પણ કોઈ અમર છે ? બ્રહ્માનો પણ કોઈ કાળે અંત છે. તો હું અમર ક્યાંથી થાઉં ? અને આવી સ્થિતિમાં અમર થાઉં તો પણ શું ! બીજું કંઈ કહેતા નથી ને જતા રહે જતા રહે કહો છો, એમાં મારું શું વળ્યું !

‘કયું વરસડા ! તેરે કુછ ઇચ્છા હે ? હો તો કહે દે.’

વરસોભાઈ ચુંઝાણા. એને ત્રણે રખડુ ને ઉખડેલ, દીકરા યાદ આવ્યા. એણે કહ્યું. ‘મારા પર તો દરબારની કૃપા છે. મારે તો જે એક બે પછેડી ફાડવી હશે એ સુખમાં ફાડીશ પણ આ મારા છોકરાનું શું થશે ? તેનું કંઈક કરો.’

‘યું વરસડા ? તેરી ઇચ્છા એસી હે ? તો લે આવ લડકે કો.’

વરસોભાઈ તો દોડી નીકળ્યા. ઘેર તો છોકરા હોય શાના ? પૂછતાં પૂછતાં ભાદરકાંઠે હોવાના વાવડ મળ્યા. વરસોભાઈ હાંફતા હાંફતા ત્યાં પહોંચ્યા. એને જોઈ બે છોકરા તો ભાગી ગયા. સોથી મોટા લાખણુશી દૂર ઉભા રહ્યા. બાપે કહ્યું ‘આ લે, સાકર આપું.’

ગળપણનો શોખીન બાળક પાસે આવ્યો એટલે બાપે ફાળીઆને વળ દઈ ગાળીઓ કરી રાખેલ તે લાખણુશીની ડોકમાં નાખી દીધો. દીકરાએ ગાળો દેવા માંડી, પાટુઓ મારવા માંડી. અનેક તોફાનો કરવાનું આદ્યું. ગળામાં પડેલી પછેડી ફાડી નાખી, છૂટવા બહુ મથ્યો પણ ફાંચ્યો નહિ. છોકરાને ઘસડતા ઘસડતા વરસોભાઈ તુલસીનાથજી પાસે લઇ ગયા.

પોતે તૈયાર કરાવી રાખી હતી તે ભાંગની અંજલી ભરીને નાથજીએ લાખણુશી સામે જોઈ કહ્યું, ‘લે બેટા, પી જા.’

જવાબમાં લાખણુશીએ નાથજીને ગાળો સંભળાવવા માંડી.

નાથજીએ કહ્યું, ‘વરસડા, ઉસ્કા શિર પકડ કે યું ભાંગ મેં દુખે દે.’

વરસાલાઈએ લાખણુશીનું માથું પકડી પરાણે નાથજીની અંજલીમાં એતું મોહું બોલ્યું. હોઠ અડતાં ગળ્યું લાગ્યું. એથી લાખણુશી પી ગયો. ભાંગ પેટમાં જતાં જ બાળક આપોઆપ નાથજીની સામે જોઈ બોલી ઊઠ્યો:

નૌલા લાખણુસીંહને, સૂઠા તુલસીનાથ,
માને સારી મેદની, હાકમ જોડે હાથ,

નાથજીએ ભાંગની બીજી અંજલી લરી, ‘લે બચ્યા !’ કહેતા લાખણુશી પી ગયો અને આપોઆપ બોલી ઊઠ્યો.

આભ જમી વચ એક તું, સો વાતાં સમરાથ,
થલ ભુરાત ઠાકરા, નાચું તુલસીનાથ !

પછી ત્રીજી અંજલી લેતાં તો બાળક હાથ જોડીને બોલી ઊઠ્યો,

પ્રેમે ભજિયા રિયા નવે નિધ પામી,
‘ધારાવર કવલાશો ધામી
હુકમ કરો જો અંતરજામી
ગળ સૌંપત હું કરું ગુલામી

જવા સંશય મનસા જડા,
આવે મોજ ફરે કોણ આડા
લાયક વર દેતા હર લાડા
દેવાસરે દેવ જગ હાડા.

પરચા તણા વેણ સત પલશી
ચારણ લખો કહે ના ચક્કશી,
મૂળ તણે ધન માજાજ મલસી
તૂજ તણે પરતાપે તલશી !

વરસોલાઈ નાથજીના પગમાં પડી ગયા.

‘બાપુ, આ છોકરાનું તો કામ થઈ ગયું પણ જે જે નથી હાથ આવ્યા તેનું શું ?’

‘ક્યું વરસડા, તેને દેખા નહિ ત્રીન અંજલી ધનકો પિત્તાઈ છે. ફિકર ક્યું કરતા ! વો દોબી એસે હી હોગે...!

એમજ થયું. સૌથી નાના કશિયાલાઈ તો બહુ પ્રખ્યાત કવિ થઈ ગયા. ધણું માનપાન પામ્યા, લાંબું ને સુખી જીવન ગાળ્યું, અને જોરદાર દુહા ગીત રચ્યાં તે જાણીતાં છે.

ગગુલાઈનો ને મારો સંપર્ક પાંચ-સાત વર્ષ ટક્યો. રાત્રિ અને દિવસ અમે બેળા રહ્યા, બેળાં-ખાધાં ને પીધાં. રસધારની કૈક વાતો, કૈક દુચકા, બહારવટિયાના કૈક કિસ્સા એ ગગુલાઈની પ્રસાદી છે.

હું તો જોડાજોડ લોકગીતો ને જાજનો પણ બેળાં કરતો. ઝમકદાર ડિંગળ-વાણીના ઉપાસક ચારણોને સુકુમાર સ્ત્રીગીતો લોકગીતો પ્રત્યે જે હાંસીભર્યો અણુગમો હોય છે તે ગગુલાઈમાં ન મળે. હું કોઈક સ્ત્રી-ગીતને વિશે પૂછું, પોતાને આવડે નહિ, એટલે દીકરાને બોલાવે : ‘કાનજી, આમ જો, ઝવેરલાઈને ફલાણું ગીત જોવે છે. હવેથી આપણે રરતે જે કોઈ મળે તેને, દેઢ મળે તો દેઢને ય, બીભો રાખી પૂછવું કે એણે ફલાણું ગીત બોલ. એ બોલે એટલે આપણે સખી લેવું. સમજ્યો ને કાનજી ? સમજાણું કરણ ? દેઢ મળે તો દેઢને પણ પૂછવું ને આ ઝવેરલાઈને માટે ગીતો કઢાવવાં.’

શેણીના ગામમાં

==શેણી-વિન્યાણુંદની વાત મેળવવા અને એ પ્રેમકથાની લીલાભૂમિ

આ વાર્તા ‘સૈરાપટ્ટની રસધાર’ જા. ૫ માં છે : - ગોરવીઆળી. ગામના ચારણ વેદાની દીકરી શેણીને વિન્યાણુંદ નામના ચારણ જીવાન પર છુપો પ્રેમ જાન્યો. વિન્યાણુંદ જતર નામે વાઘ અત્યંત સુંદર રીતે બળવતો. જતર બળવી વેદાને પ્રસન્ન કરી એણે શેણી માગી. વેદો કહે કે એકસો એક નવ-

ગોરવીઆળી ગામ જોવા ગગુભાઈ મને સાથે લઈ ગયેલા. ત્યાં અમે ઓઝત નદીનું નાનું ઝરણુ જોયું—જે ઓઝતને શેણીએ પીનવેલી કે-

ચડ દીંબા, ચડ દીંબડી
ચડ ગુંદાળી ધાર;
ઓઝત ! ઉછાળો લઇ
વિજાણુંદ પાછો વાળ.

ગુંદાળી ધાર તો મારા બાળપણની પરિચિત. ગુંદાળી ધાર પર એક વાર નેસડું લાવું હશે. આજે એ ધારીગુંદાળી ગામડું બન્યું છે. માણીને ઘેર મહી-માખણનો ધરવ કરવા માટે કાઢેરનો છોડશે રજાએ રજાએ જતો. ગુંદાળી ધારની ઓથે લાંબો કોડો હતો યાદ છે. દીંડાં એ અર્ધાંહીન રથજો શેણી-વિજાણુંદની વાતો સાંપડ્યા પછી પ્રણયનો મર્મ ધારણ કરીને અંતરમાં ગોઠવાઈ ગયાં છે.

ગોરવીઆળીમાં જોને ઘેર ગયા હતા તે ચારણ શેણીના બાપ-ધરનો વંશ જ હતો. એના મનથી તો ‘શેણી આઈ’ એ કાઈ દેવી બની ગઈ હતી. ને દેવીસ્થાને પ્રતિષ્ઠા પામેલ ‘શેણી આઈ’ એ તે કદી પ્રણયિની હોઈ શકે ! શેણી ને વિજાણુંદની પ્રણય-ધરનાનો તો એણે મોઈ જાટકીને ઈન્કાર કર્યો. ‘આઈ’ અને પ્રણય, એ બે વચ્ચે એના મનમાં કાઈ સુસંગતિ નહોતી. એમાં એને કુળપ્રતિષ્ઠાની હાનિ લાગતી હતી.

બાજરાના પોંકનો દૂધમાં ડોથેલો બૂકા એ મારું ત્યાંની રાતનું વાળ હતું. વળતાં માર્ગે માંજેલીમાં બેઠાં બેઠાં ગગુભાઈએ એની ચિત્રાત્મક બાતીમાં, વિગતપૂર્ણ ચિતાર ખડો કરીને, અંતર પર સદાને

ચઢરી બેસો લઈ આવ તો શેણી પરણાવું. વિજાણુંદ એ શર્ત પૂરી કરવા માટે લપડી નય છે. પણ મુદતસર ન આવતાં શેણી હિમાલયમાં ગળવા ચાલી નય છે. હિમાલયમાં એ ચરધી ગળી ગઈ ત્યારે વિજાણુંદ ત્યા પહોંચે છે. એનું જતર સલાળતી સાંભળતી શેણી પ્રાણ ત્યજે છે. વિજાણુંદનું જતર વૂટે છે. એકલો પાછો વળીને એ પામર જોયો છવન પૂરું કરે છે.

માટે છાપી નાખે તેવી શૈલીમાં, જે એક કિસ્સો કહ્યો તે 'ઘોડી અને ઘોડેસ્વાર' નામની વાર્તારૂપે 'રસધાર' ખંડ ત્રીજામાં અગ્રપદે છે ને મારી યાદદાસ્તમાં સાંગોપાંગ સમાધ બેઠેલ છે. મેં જાણે નજરોનજર, સગી આંખે નિહાળેલ હોય તેવું છે એ શેત્રુજીના આરા પરતું દ્રશ્ય : એ પૂરના ઘૂઘવાટ, એ ઘોડીનો યુવાન અસ્વાર, એ માફાળા ગાડામાંથી બાળક સોતી ઊતરતી, વાયે લહેરાતાં મક્કીરે શોભતી કાઠીઆણી, એ ત્રાપો, ત્રાપા પર કાઠીઆણીનું બેસવું, ત્રાપાનું નદી-પુરમાં ખેંચાવું, મધવહેને એ ત્રાપાની રસો પર ચડી ચાલ્યો આવતો નાગ, નિરાધાર ત્રાપાનું પૂરમાં ધસડાવું, ઘોડીના અસ્વારનું પૂરમાં ઘોડી સહિત ખાબકવું, બાધ-બાળકને બેસાડે લઈ લેવાની બહાદૂરી, અને છેલ્લે ત્રીજી તળેપે કાંઠા પર ચડી ગયેલી ઘોડીનું ક્રમોત્તર રડતા અસ્વારે ઘોડીના શય ઉપર પોતાનો રેડો ઢાંક્યો હશે તે પણ નજરે તરવરે છે. ગગુભાઈની કથનશૈલીનો એ પ્રભાવ હતો.

સૂથો વાળંદ

સાચા અને જૂઠા શાયરને સાથે વણીને ગગુભાઈ જે બનેલા બનાવો વર્ણવતા એ પણ લાક્ષણિક હતા. ટાંચણુ-પાતું એવો એક કિસ્સો સંઘરી રહ્યું છે :—

ચીતળની ગોહિલો-કાઠીઓ વચ્ચેની લડાઈ વખતે એક કાઠીનો વાળંદ હતો. નામ સૂથો જામ. યુદ્ધની આગલી રાતે કાઠીઓ પંગતમાં વાણુ કરવા બેઠા. સૂથો વાળંદ તબડી ફેરવતો દૂધ પીરસે છે. કાઠીઓ એને કહે છે કે 'ભણે' રેડયને ! રેડયને દૂધ ! લાલાંછમ માથાં લઈને આદા છયે, ખબર છે ને ?' (લાલા માથા લઈને મરવા આવ્યા છીએ.)

'હા બાપ ! હ્યો દૂધ. હ્યો વધુ.' એમ કહેતો સૂથો ખૂળ દૂધ પીરસે છે. પણ પછી લડાઈ થઈ તેમાં—

‘તગડ ઘોડે રોઝ નાડા
‘કુ’પડો કે’ જુઓ કાઠા
‘નોખ નોખા જાય નાડા.’

(કાઠીઓએ ઘોડાં ધરમણી એવાં તગડાની મૂક્યાં કે રોઝડાં જેવા અભુધ પ્રાણી પણ બીને ભાગ્યાં. કાઠીઓનો આગેવાન કૃપાવાળો કહે છે કે જોઈ લેજો આ કાઠીઓ ! ચેરવિખેર નાહા છે.)

નાસતા કાઠીઓની આડે સૂથો વાળંદ તાંબડી લઈને ઊભો રહ્યો, કહે છે કે હ્યો આપ, પીતા નવ દૂધ ! લીધુડાં માયાં લઈને આદા'તા !

ખિભયેલા કાઠીઓ કહે કે 'એલા તું' શી કિશિયારી મારછ ! તું શું મરવાનો છા !'

કહે કે 'હા, હા, હું કાઠીયો વાળંદ છું. હું કપાઈ મરીશ.'

એમ કહી તરવાર ખેંચી, જીલ્દમાં ઝિંકાણો. ચીતળની બનરમાં લડયો ને મુઓ.

ભાપાનો ભંડાર

ગગુભાઈ વિધવિધ સરદારોના દાયરામાં એસનાર, અને સ્વભાવે સારથાહી, એટલે કૈક તુક્કા કિસ્સા ભેગા કરે. કાઠુ મકરાણીના બહાર-વટામાં શામિત્ર ચૌદ વર્ષના છોકરા ગુલમહમદ જમાદારની ભાળ એમણે મને આપેલી. કહેતા કે 'ઝવેરભાઈ ! ગુલાબના ગોટા જેવો છે હો !' ને નીકળ્યું પણ ગુલાબ જ. વાઘેરોના બહારવટામાં 'હમ નૈ હટેગા !' એવી હાકલ કરીને ઊભા રહેનાર આરબ જીવાનની વાત પણ એણે કરેલી. (જુઓ 'સોરડી બહારવટીઆ : ભા-૨)

વર્ણનો પણ એના લાક્ષણિક હતાં. સિંહને આમ વર્ણવે :—

'ભૂહરી લથળો, પોણા પોણા હાથની ઝાડું, થાળી થાળી જેવડા પંખ, સાડા અગિયાર હાથ લાંબો, ગોળા જેવડું માથું, ગેંડાની ઢાલ જેવડી છાતી, કોળીમા આવે એવડી કડ. હોઠ વાલનું પૂંછડું, એનો ઝંડો માથે લઈને આવે ત્યારે વીશેક ભેંસુની છાશ ફરતી હોય તેવી છાતી પોણા ગાઉ માથેથી વગડતી આવે છે, ગળું હુમવડા ખાંતું આવે છે. પોણા પોણા શેરનો પાણો મોઢા આગળ ત્રણ ત્રણ નાડાવા ચણેણાટ કરતો આવે છે, ને જેની ધડીએ પગની ખડતાલ મારે છે તેની ધડીએ ત્રણક ગાડાં ધૂડ જીડે છે. ઘે ! ઘે ! ઘે ! કરતો ધખીને આવ્યો. એક લા નાખી, બીજી લા, ને ત્રીજી લાએ તો ભુક્કા !

સાંઢિયાને ગગુભાઈ વર્ણવે ત્યારે—

‘જમીં પર લા બળતી જતી હોય એવા છપ્પા ન છપ્પા પગ માડતો, ડીલને નિંડોળીને પંદરેક હાથ માથે ઝડ કરતો, ડોક અસ્વારના ઓળામા નાખી દેતા, ત્રણેક ગાઉ માથે બતો ને કણકે. તાળવું કાઢતો આવે.....’

એક વાર આ વર્ણન મેં એક બહારવટિયાની વાર્તામાં ઉત્સાહ-ભેર વાપર્યું. વાત લઈ ગયો દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા પાસે વંચાવવા. વાંચીને એ કહે કે ‘ભાઈ, બહારવટિયાનો સાંઢિયો કણકે નહિ. એ બે અવાજ કરે તો તો થઈ રહ્યું ના ! મોત જ આવે ના !

ભારી સાન ઠેકાણે આવી. ભલકદાર વર્ણનને તો એના યથા-સ્થાને જ મૂકી શકાય એ ભાન થયું.

ગુણભાઈની વાતચીતમાં થોડાઅંધ ભાવપ્રતીકાવાળાં વાક્યો આવતાં તેનું હું ભણતર ભણતો. કાંઈ અનુચિત કર્મ કરનારને માટે—

‘અરે ભાઈ, કબરમાં કાંટા શું કામ નાખજ ?’ એટલે કે મૃત્યુને અગાઉથી શીઠ બગાડે છે ? એની સમજાવટ કરતા પાછા કિસ્સો કહે કે ‘જુનાગઢના નવાખ મોહખ્યતખાનજી રોજ પોતાની પોતાને માટે તૈયાર રખાયેલી કબર પાસે જઈ ને કહેતા કે ‘માઈ ! મેં જખ આહિં તખ મેરી નજર રખનાં હો !’

એકલિયા બહારવટિયા માટે કહે કે ‘એકલિયો તો કાઢેલી તરવાર હતો.’

કાંઈક વાર્તા-પાત્ર વિશે કહે કે—

‘મારા ધણીના મારનારનું માથું ન મળે ત્યાં સુધી મારે અગન્યની આંધોળી છે.’ અર્થાત ત્યાં સુધી હું અસિનાં જ આંધોળ [સ્નાન] કરતી હોઈ તેવી યાતના ભોગવીશ.

‘આંહીં તો ભાઈ ! રામનો કણુ સરખો છે.’ એટલે કે અહીં તો આપણે સૌ સરખા છીએ, કાંઈ નાનું કે મોટું નથી.

કેક ચારણો મારાથી દિવ ચોરતા ને એવી શંકા સેવતા કે આ તો આપણી વાતું લઈ જઈ આપણો ધંધો લાંગી નાખે છે, ત્યારે

ગગુભાઈ કહેતા કે ‘આમણે તો રમશાનો સજીવન કર્યો છે. જેમનો પતો ન જડ્યો હોત તેવા નાના વીરનરાને પુનઃજીવન આપ્યું છે, ને ઉત્તરાની આપણને ય ખબર નહોતી એવી વાતો લાવીને રજૂ કરી છે, વાતો માંડ્યા જ કરીએ, કદી ખૂટે નહિ.’

મારા ભોગ લાગ્યા તે એક વાર આ મુદ્દાયમ માનવીને એક શ્રીમંત રનેહીની જનમાં તેડી ગયો. એ શિક્ષિત અમીર-પુત્રે પોતે જ કહ્યું હતું કે કોઈક ચારણને લાવળે, પણ લગ્નની ધમાકા એવી રહી કે ગગુભાઈ ખીલ્યા નહિ. ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં છડ્યા જામી નહિ અને ખાસ નિમંત્રાવીને તેડાવેલા આ મોભાદાર ચારણને કંઈ પુરસ્કાર આપવો તો દૂર રહ્યો, એનું રેલસાડું ચે અપાયું નહિ. હું લાજ મર્યો. ગગુભાઈ કહે ‘અરે ઝવેરભાઈ, કંઈ નહિ. એ તો થયા કરે.’

તે દિવસથી ચારણ રનેહીએને હું બહાર લઈ જઈ શ્રીમંતોને આશરે રજૂ કરતો અટક્યો છું.

ગગુભાઈને છેલ્લા દીકરા જેતપુરની એક દરબાર-ડેકીએ. મોંમાં દાંતણ હતું, મળવા નકકી કર્યું પણ ડોકાયા નહિ. મને ઘણીઘણી વિમાસણ થઈ, કે શું કારણ હતું ! પણ ખરી ખબર ઘણા વર્ષો પછી પડી. ૧૯૩૩ માં મુંબઈ હતો ત્યાં એમના મૃત્યુની જાણ થઈ. પાછો કાઠિયાવાડ આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે એમને કંઈક વિચારવાયું થયો હતો, ને શંકા ઊપડેલી કે ‘મને કોઈક જન્મવામાં ઝેર દ્રવ્ય રહેલ છે !’

ગગુભાઈને વિશે મારાથી સંકેત પામતે પામતે પણ ટીકાર કરનારા ટેટલાક રનેહીએ મન્યા હતા : કાકી દરબારોના કેદ નશાખોરી પર ગગુભાઈની છાપ સારી નથી, દાઝમાં ચકચુર બનતા નપાવટ દરબારોનું રંજન કરીને એ પોતે વસતીને પીડનકર્તા થઈ પડે તેવાં ધનામો મેળવે છે. કૂંડાણા દરબારનું નિકંદન નીકળી ગયું, કૂંડાણાને પણ સારી સલાહ ન મળી વગેરે.

હું જાણું છું કે આ સંન્યાશ્રિત ચારણોમાંના કેટલાકની કથા ટપકાને પાત્ર છે. મારા વળના ખીજા કેટલાક ચારણો વિશે પણ નખળી વાતો સાંભળું છું. વ્યસનીઓ અને મૂર્ખોના આશ્રયે આ ચારણો એક નાનકડી દુનિયામાં પુરાધ જાય છે ને અહોરાતના રાજ-સંગને પરિણામે વિશાળ લોકજીવનનો સંપર્ક તો ગુમાવે છે પણ સાથે મુલ્યાંકનશક્તિ યે ખૂએ છે. રાજાઓ પાસે બેસીને લોકોને ભોગે સુગલ કરાવતા ચારણોની પણ મને જાણ છે. વિદ્યા કેવલ વિલાસની બાંદી બની રહે છે. અધિકારશાહીની સૃષ્ટિની જેમને બહુ મધલાળ લાગેલી છે તેમનું પણ એમ છે, અને આ નવા જમાનાએ નવા સરજવેલા દરબાર-વર્ગનો, એટલે કે મિલપતિ પૂંજપતિ શેડીઆઓનો આશરો પણ તે ચારણ ભાઈઓની મૂળ દશાનું પુનરાવર્તન જ કરાવી રહ્યો છે.

હાજી શું ?

વિદ્યાપોષક સંસ્થાઓ ને વ્યક્તિઓ તેમને સંઘરી શકે તેમ છે ? નહિ.

કાં તો ચારણો ચારણો જ રહે ને કાં ધંધાધાપામાં પડી જાય. ચારણો રહેશે તો મૂળ જે સંજોગોમાં ખીલતા તેને મળતા સંજોગોમાં જ, રૂપાન્તરે, તેઓને રહેવું ફાવશે.

આ ગંભીર અને જ્ઞાનિકર વિચાર સાથે મારી પહેલી ટાંચણુ-પોથી પૂરી કરું છું અને ગણભાઈએ કહેલ એક હાસ્યરસિક દુયકાનું ટાંચણુ ટપકાવી તેમની રમૂતિને, મારી જોડેના તેમના પૂર્ણ નિઃસ્વાર્થી, પૂર્ણ સંસ્કારશીલ, શુદ્ધ સાહિત્યલક્ષી, મનની માયામહોખ્યતે અંકિત સમાગમની રમૂતિને જીહારું છું—

નવે નાકે દીવાળી

વાણિયો હતો અને પદમિયો વાળંદ હતો. બેયની બાઈડિયું પાણી-શેરડે મળી.

વાળંદની બાયડીના પાણીના છાંટા વાણિયાણને ખેડે બિડ્યા. વાણિયાણ દ્રાવવાણી. જે શબ્દ સંભળાવ્યા.

સામે પદમિયાની વાળંદીઆણીએ પચાસ સંભળાવ્યા. કારણ કે પદમિયો તો દરબારી વાળંદ હતો.

વાણિયાણે આવી વાણિયાને વાત કરી. વાણિયો કહે કે ‘ફર્યા નહિ. આપણે તો વાણિયા. વાળંદ કરતાં સાડી સાત વાર નીચા.’ પણ વાણિયે વેર મનમાં સંધ્યું. દીવાળી ક્ષણી વાટ બેઠ.

દીવાળી આવી, દીવાળીની સાંજે વાણિયો વાળંદ પાસે જઈને કહે: ‘પદમાભાઈ, બાપા, એક સંજેયો (અસ્તરો) દેશો ? રાતની રાત જ કામ છે.

વાળંદને કુતૂહલ પ્રગટ્યું. વાણિયાએ વિશેષ કહ્યું: ‘પણ એવો દેળો કે એક જ લગરકે કારગતી થઈ જાય.’

પદમિયો ન રહી શક્યો. અસ્તરો દીધો, પણ વાંસે વાંસે વાણિયાને હાટે ગયો, ‘શેઠ, પેટની વાત કહો. અસ્તરાની આજ રાતે શી જરૂર પડી ?’

દીકરાને વાણિયો કહે, ‘કપુરચંદ, તું આથો ખસી જા. વાઘ સાંભળે, વાઘનો કાંટો સાંભળે.’

પછી વાણિયો વાળંદને કહે ‘પદમાભાઈ, તમને જ કહું છું. આ જ રાતે અમે ઘરમાં ખેસી, અમારાં સૌનાં નાક કાપશું.’

વાળંદ તો ધ્રુજી બેઠો: ‘કાં ?’

કે ‘લાઈ, દર દીવાળીએ કાપીએ જશે.’

‘હું !’

‘હા. રાતે કાપીને હડકામાં મેલી દેશે, તે સવારે નવાં નાક પાછાં આવે. પણ નવાં ફેવાં આવે પદમાભાઈ ! કે કોઈનું નાક અખડાખખડ

હોય, કાઠતું બેઠલ હોય, કાઠતું ગોળી જેવું હોય, તો સવારે દીવાની રાગ્ય જેવું થઈ જાય. ને ઓલ્યાં જૂનાં નાક જે કાપીને હડકમાં મેલ્યાં હોય તે તમામ સોનાનાં થઈ ગયાં હોય.’

હાંઉ, પછી કાંઈ પદમિયો મણા રાખે ! દીવાળીની રાતે, પોતાનું ને આયડીનું, જોયનાં નાક કાપ્યાં. વધુ સોનાની લાલચે ઠેક કપાજેથી અસ્તરે ચઢાવ્યો, ને પછી આખી રાત જાગતાં બેઠાં. નવા વરસનું પરાડ થયું. સવાર પડ્યું. પણ ન તો નવાં નાક આવે, કે ન જૂનાં કાપેલ સોનાનાં બને !

મેં માથે લૂગડું વીંટીને પદ્મો લપાતો લપાતો વાણિયા પાસે ગયો. ‘શેઠ, ઓરા આવજો તો ! આ અમારાં નાક તો નવાં ન આવ્યાં.’

‘અરર ! પદમાલાઈ ! તમે મને પૂછતા’તા તમે’ શી ખબર કે તમારે પણ નવે નાકે દીવાળી કરવી હશે ! મને કહેવું’તું તો ખરું ! કાપતી વખત મંતર ભણવાના હોય છે ! મને પૂછવું તો હતું ! હવે શું થાય !’

પછી વાણિયે વાણિયાણને કહ્યું : ‘હવે ફૂવાકાંડે પદમાલાઈ વાળંદની વહુ તને છાંટા નહિ ઉડાડે. બાકી આપણે તો વાળંદથી ઊતરતાં, અરે ઢેઢથી યે ઊતરતાં. ગમે તેમ તોય ઈ દરબારી વાળંદ ! ને આપણે વાણિયાં.’

• બંદૂકો આવી ને બહાદુરો રડયા.

ખીલ પોથી ઉઘાડું છું અને ચક્ષુ સમીપ ખડો થાય છે એક કદાવર આદમીઃ વાને નાગર જેવો ઊજળો, ભરાવદાર કાળી મૂછ દાઢી, અંબાઈ ક્ષીલા રંગની સુરવાળ અને પહેરણુ. મુખમુદ્રા પર કુમાર છતાં ધંધો કરડાઇનો, વ્યવસાય નેતાં ગણું ત્રાડો પાડતું હોતું નેમ્મએ; છતાં મારી યાદદારતમાં એક મુલાયમ કંઠે સંધરાયો છે.

રાણા આલા મલેક

એનું નામ રાણા આલા મલેક. '૨૬ ની સાલ હશે. બહારવટિયાનું સંશોધન ચાલતું હોતું નેમ્મએ. એક દિવસ જામનગર રાજ્યના મહાલ લાલપુરથી પતું આવ્યુંઃ 'અમારી પાસે બહારવટાની, વાંધેરાની, રાયદે બૂચડની ઘણી ઘણી પાયાદાર વાતો છે. કહો તો મોકલી આપું. હું પોતે એજન્સી પોલીસની ઘણાં વર્ષ નોકરી કરી આવ્યો છું. ઘણા બહારવટિયાનાં ધીંગાણાંમાં કામ કર્યું છે. હાલમાં એજન્સીનું પેન્શન લઈ આંહીં રાજ્યમાં ફોજદાર છું. લી. તાબેદાર જત રાણા આલા મલેક.

સૂમને સોનાના ચરુની ખચર મળે જેને ઝડપે દોટ કાઢે તે ઝડપે હું ફ્રેન પકડી લાલપુર પહોંચ્યો. કડકડતા શિયાળાની સવારે, ગર્જના-ભેર વહેતી નદીની બેખડ પર આવેલા એ પોલીસથાણામાં જઈ ને એ કદાવર આદમીને મળ્યો. પહેલી જ વાત એ કરી કે 'તમે મારા 'તાબેદાર રાણા આલા' નહિ પણ કાકા થાઓ. શે સગપણે ? એજન્સી પોલીસને સંબંધે. મારા પિતા ને તમે, એકે એજન્સી પોલીસની સ્થાપના પછી પહેલી ભરતીના સંબંધ-લાભર્યો.

‘અરે! કાલિદાસભાઈના ડીકરા!’ એવડા આનંદે રાણાભાઈની જખાન વહેતી થઈ. ટાંચણ કે કાગળની એને જરૂર નહોતી. એને મન તો બહારવટિયાનો ઇતિહાસ એ એક જીવતું જગત હતું, એ જગતનું તો પોતે એક પાત્ર હતા. એક પણ ફેંકાણે અટક્યા કે યાદદારતને તાજી કર્યા વગર, રાણાભાઈએ કડકડાટ વાતો કહેવા માંડી ને મેં ટપકાવવા માંડી. જાણે કે કોઈ છાપેલ ચોપડી વાંચતા વાંચતા પોતે લખાવે જતા હતા! નિરક્ષરનાની દુનિયામાંથી ખડો થયેલો એ જત જીવાન, એજન્સીની નોકરીમાં સોળ શેરની બંદૂકને ખમે લઈ ફ્રાન્સે-બલની છેલ્લી પાયરીથી પ્રારંભ કરી છેવટે ફ્રેન્ચદારી સુધી પહોંચેલ તે કલમના બળથી નહિ, જવાંમર્દોના જોરથી. લખતાં તો એને શીખવું પડ્યું હતું. ગામડાંના પોલીસ-પટેલ કરતાં વધુ વાક્યરચના આવડતી નહિ. પણ વાચા એના કંઠમાં હતી. સવાર અને સાંજની બે બેઠકામાં એણે મારાં પાનાં ને પાનાં ભરાવી આપ્યાં.

એ પાનાંમાંથી આગલાં ઘણાં પાનાં મારી પોથીમાંથી ખર્ચી ગયાં છે. બાકી વીસેક વળગી રહ્યાં છે. ગયેલાં પાનાંમાંથી મેં ઘણાખરો સંભાર તો બહારવટિયાનાં વૃત્તાંતોના ત્રણે ભાગમાં ભરી લીધેલ છે, છતાં કેટલીક લાક્ષણિક વાતો ગુમાવી છે એવું લાગ્યા કરે છે. આ જતો, સંધીઓ અને ત્રાંચેરોનાં કથાનકો તો હીક, પણ એમની પ્રણાલિકાઓ, પરંપરાઓ અને આચારવિચારો, જેને હું વધુ મહત્ત્વ આપું છું, જેની પાશ્વંભૂ પૂર્યા વગર નરી વાર્તાઓના ખુદા નિસ્તેજ લાગે, ને જેની પ્રાપ્તિ રાણાભાઈ જેવા માણસો જ આપણને કરાવી શકે, તેના પર જ મારું ધ્યાન હતું. દાખલા તરીકે ભીમા જતની હકીકતમાં એક પ્રસંગ છે.

નામદોની અદ્યક્ષ શી !

‘ઇસવરીઆ ગામના જીવાન સંધી-હાસમ બાવા ઝુંજેનને ભીમા બહારવટિયાના માણસોએ પકડીને મારી નાખ્યો. એના જ ગામને ઝાંચે એને મરેલો ખીલા માથે બેસાર્યો. કારણને દિવસે સવારે સંધીઓ ભેળા થયા. ડાયસે બેઠો

છે. તે વખતે મરનાર હાસમની વડુ માયા પરતું ઓઢણું ખંભે નાખીને ત્યાંથી નીકળી. મુરખીઓની મરજદ લોપનાર આ બાઈને દેખી સંઘી ડાયરો તાનુબ બન્યો. કોઈએ બાઈને એની બેચદખી માટે કપડો આપ્યો. બાઈ બોલી કે ‘હું’ સીમા સિવાય કોઈ બીજાની લાજ કાઢીશ નહિ.’ એટલા જ શબ્દોએ સંઘીઓને ચાનક ચડાવી ખડા કર્યા.

પોતાના ધણીને મારનાર પર કિન્નો લેવા માટે ઉચ્છેરવા કોઈને નામદોઈ, હિચકારાઓ કે એવું કશું કહેવાને બદલે એક રાંડેલી જુવાન ઓરતે ઓઢણું ખંભે નાખીને જ કાતિલ સફેત કર્યો, એ મારા આજ સુધીના સંશોધનમાં એક નવીન બાબત છે. રાણાભાઈએ તો ઉપરાઉપર સંઘીઓ જતોના જૂતા કિસ્સા રેલાવવા માંડ્યા.

એક આ વાત ટાંચણમાં અણુપરણેલી છે—

‘ગુરગઠ ગામના મલેક રાણો તથા સધર તથા જીવણ ને ડોસલ, ચારે જણા જામનગરને રાણપર ગામે જતા હતા. રાણપરમાં બે હજાર જતો રહેતા. ચાર મુખીઓ જામ સાહેબના અમીર હતા. રણારી શિયો, રૂડો ગામેની, હાથ મંગરીઓ સંઘી, ફકીરો હજમ વગેરે મળી જામના રાણપરતું રક્ષણ કરતા હતા. પોરબંદરથી રાણા સતાજીએ રાણપર જતી લેવા પોતાના બે હજાર મેર, ટુંબેર, સૈયદ, મોક્ષ વગેરે મળી સાત હજારતું કડક વહેતું કરેલું. એવી રીતિમાં રાણપર જતા આ ચારે ગુરગઠવાળાઓને રસ્તામાં ભોગાટ ગામ આવ્યું ત્યાં બહેન મલ્લખાઈએ કહ્યું કે ‘રાણપુર જવ નહિ તો સાડું, કેમકે વાઘેરો ભમીને હાલારમાં પ્રવેશ કરી ગામ લાંચરો.’ એટલે તેઓ પાછા મરડાયા ને ગાગ્રે આવ્યા. ગાગ્રા ગામવાળાઓએ કહ્યું કે ‘મલેક, ન જવ તો સાડું’. વાઘેરોએ ઓઢા બાંધ્યા છે.’ એટલે સધર મલેકે જવાબ દીધો : ‘તમે ન બોલ્યા હોત તો અમે રોજાત. પશુ હવે તો જતું જ બેરો.’ ગયા. વાઘેરો ત્રીસ હતા. તેમણે તારોરો કર્યો. આ ચારેમાંથી દરેકને ચાર ચાર ગોળી લાગી. ચારે જણુ ઘોડેથી ઊતરી ગયા. તરવારોની રમત ચલાવી ખપી ગયા. ત્રણેયો ઘેર ગુરગઠ ગયું. લારો રણમાં પડેલી. ગુરગઠવાળાઓએ જઈને રણમાં વાઘેરો સાથે ધોંગાણું ક્યું. આ પ્રસંગનો ફુલો છે—

અગલા દીઠા ચાર

કાં ઠે કિ લોધ ને;

લીઆરેા ભાલ ગુલાલ

તે' રંગ્યો સધર સુજતાનીઆ !

(કિલોઈ નદીને કાંઠે મેં ચાર પાળિયા દીઠા. હે સધર મલેક ! તે લાઆરા હુંગરને રુધિરે લાલ રંગ્યો.)

‘તમે ન કહ્યું હોત તો અમે રોકાત.’ એ mottoiff આ સોરડી જીવનમાં ખૂબ ખેલ ભજવી ગયો છે. જે ન કરવાનું કહેવાય તે જ કરવાની હડીલાઈ આ દિશામાં જઈશ ના ! આ ઓરડો ઉઘાડીશ ના ! આ વાવનું પાણી પીશ ના !—ના પાડવામાં આવે તેટલા માટે એ જ કરવામાં આવે, લોકકથાઓનાં કલ્પિત વસ્તુને આગળ ધપાવવા માટે ‘મોટીફ’ની આ કરામત કિસ્મત રૂપી વાર્તાકારે જીવનમાં પણ આમ જ વાપરી છે અને કેટલીય કુણુતાઓ નિપજવી છે.

ખીજી એક બાબત, જે અગાઉ કદી કોઈની પાસેથી મળી નહોતી તે રાણા ભાઈએ કહી. દાદિયાવાડની દાદિમી કરવા સંખ્યાબંધ ગોરા આબ્યા પણ તેમની નૈતિક ચાલચલન વિશે ઇતિહાસ ચૂપ રહ્યો છે. માળીઆના મિંચાણા બહારવટિયા વાક્તા નામેરી અને મામદ જામની જે વાત રાણાભાઈએ કહી તેનું મારું ટાંચણુ ખેલે છે—

‘મામદ જામ ને અલાણો જામ ખેડ વિચાર કરે છે. અલાણો પહે કે નારી વહુ સાથે ફિજરલાડ ચાલે છે. (ફિજરલાડ તે વખતના એન્ટ દુ ધી ગવર્નર હતા.) એટલે મામદ જામને જઈ પોતાની વહુને અરીજુ પાવું.’

છેક ૧૯૨૬માં દૂર દૂર લાલપુર મુકામે લાધેલો આ અંશ ૧૯૩૬માં મેં આલેખેલી ‘સોરઠ નાશ વહેતાં પાણી’ની વાર્તામાં કામ કરી ગયો છે. એમાં જે બે ગોરાં પાત્રો આવે છે, તેમાંથી એકમાં મેં આ ગેરચલન મૂકી છે.

નજરોનજરનું ધીંગાણું

રાણાભાઈએ રાયદે ખૂચડ નામના બહારવટિયાની વાત કરી. બારડી પ્રદેશનો આ ભયંકર ચારણ બહારવટિયો કોરુમિઅલ વૈરના

પ્રસંગમાંથી જીભો થયો હતો. સંધીઓની ટોળી આંધી હતી. તેની સામે દરબારી પોલીસે કરેલા ચેકના હુંગરાળા ધીંગાણાનું યંચણ રાણાભાઈએ કરાવ્યું છે—

‘બાબુ સાહેબ ને નરસી શુક્લ અને જમાદાર નથુ આલા—

ચેકના હુંગર પર સામસામા ચડી ગયા. હંપર હુપાયેલ બહારવટિયાને થેરી લઈને સાદ કર્યો—

‘રાયદે ! હાલ હવે કચ્છો પીવા.’

‘હવે તો કાકા ! સરદાપરમાં (સ્વર્ગમાં) કચ્છો પીશું.’

આખો દિ’ ધીંગાણું કરીને રાયદે સલામત છીતરી ગયો.

રાયદેનો જીવમ બહુ વધી પડ્યો.

હંકી સાહેબ નિમાણા તેના બે આસીરૂટ સોટર અને પેલી સાહેબ હતા.

હંકી હજારો થેપડામાં પડેલા.

રાણા આલાને હુકમ કર્યો કે કોળી કચરા બનણાવાળાને તમારી પાસે રાખો.

કચરાને પકડી રાખ્યો. તે વખતે કચરે કહ્યું કે તમને ફાયદો થાય તો બાતમી આપું. સાહેબ પાસે લઈ આવે. રાણા આલા એને સાહેબ પાસે લઈ ગયા. એની પાસેથી બાતમી મેળી.

ગણા ને લીંડોરાની હુકમાં સોટર સાહેબ રોટલા લઈને આવ્યા. રાણા આલા વગેરે ત્યા હતા. સગર લઈને આશ્ચર્ય.

એક પટેલ : માથે મોરીઓ લઈને આવ્યો આવે.

અમે પૂછ્યું, ‘એમાં શું છે ?’

‘પાણી ભરવા નહીં છું.’

‘ક્યાં રેવાં ?’

‘વેકરી.’

વેકરી તો ત્રણ ગાઉં આશું—ને આંહી પાણી લેવા !’ એમ કહીને મોરી-આમાં બંદુકનો કંદો માર્યો. અદરથી દારૂગોળો પરચો.’

(બહારવટિયા મોટે જ એ લઈ જતો હતો.)

‘ ક્યાં છે હરામખોરો ? બતાવ, નહિતર મારી નાખશું. ’

‘ હાલો બતાવું. ’

કંટયમાં લઇ ગયો.

હાથી ટેકરી પર ચાલીકો ઊભેલો એને અમે બંદૂકે માર્યો. બધા બારવટિયા ભાગ્યા, પણ પાછા આવી એ મુએલ જીવાનની લારા લઇને જ ગયા.

પાછળ અમારી ધસત યઇ.

બદારવટિયા ગામમાં દ્રાખલ થવા આબ્યા. લોકો આડા પડી કહે કે ‘સાહેબ અમારું ગામ બાળી નાખે. ’

બદારવટિયાએ એમાના ત્રાજનાં માથાં કાપ્યાં. ગાડાં લઇને ગઇ કપેલ.

અમે આબ્યા. માથાં વાતો કરવા નય ! ’

(બદારવટિયાએ કાપેલ લોકોનાં માથાં વાતો કરવાં મથતાં દતાં !)

અમે ગાડાં પર ગોળી મારી, ગાડું લૂટ્યું. કોઠા પર જે જીવાનો ઊભા દતા, તેમના પર અમે ગોળીઓ ચલાવી. તેઓ ઘોડસાર ઉપર ખાબક્યા. ગાડું મૂકીને બાર જણા ચડી ગયા ત્યારી તેઓ ધીંગાણું કરવા લાગ્યા. અમે રજાનીને ઘેર આડા લઇ ગયા ત્યારી અમે ગોળી આંટી. મુંઝરીઆ જીવાને માર્યો.

દતાં બદારવટિયા કોઠા ઉપર બેઠા બેઠા પાવા વગાડે, કારીયું ગાય.

જેવટે બદારવટિયા નીચે ઊતર્યા. મુએલ મુંઝરીઆ જીવાની લારા લઈ લીધી. કિનખાપના રેશ આઠાડયા, લોખાન કપેલ. દફનાવીને ભાગી ગયા.

પાંચ દબર માણસ બેળા થઈ ગયા. આલા જમાનરે કોઠા ઉપર ચડી સજાતો પૂજો કરી અમને સમજાવ્યું કે દરે બકાકા કરો મા.

સાચા વૃત્તાંતો દેનાર

કહેનાર પોતે જેમાં સામેલ દતા તે ધીંગાણાનું આ ઝેરો શબ્દશઃ કહેલું વર્ણન છે. રાણાભાઈની કાન્ય કે અલકાદર, વર્ણન કે ભસક વિદેહી, એક પોલીસ ડાયરી જેવી. કહેણી પણ પ્રાણરંત ચિત્ર આપે છે. મેં દમેશાં માન્યું છે, કે જૂના વખતના કાઠિયાવાડી પોલીસખાતાના માણસો એ આ પ્રકારનું સાદિત્ય મેળવવાનાં સારાં સાધનો છે. બદારવટિયા ને ગાડુઓ સાથે હાથેહાથ ધીંગાણું ખેલેલા,

તેમનો પત્તો મેળવવા માથું કારે મૂકીને લયંકર જગ્યાઓમાં ભટકેલા, યુક્તિપ્રયુક્તિઓ ને પ્રપચો વાપરીને તેમનાં રહેઠાણોમાં જઈ પહોંચેલા, અને છેવટે તો બધો જ જથ્થો પોતાના ગોરા ઉપરીને જ ખાટી જવા દઈ રૂપિયા બે પાંચનાં ઇનામો અગર નજીવં પ્રેમોદયનથી સાંત્વન લેનારા આ દેશી પોલીસ નોકરીમાં કાંટીઆ વર્ણના લોકો હતા તેટલા જ પ્રમાણમાં બ્રાહ્મણો વાણિયાઓ હતા. આવાં પાત્રોનો સંપર્ક મને સારા પ્રમાણમાં થયો છે. તેઓનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ એ છે કે બહારવટિયા લૂંટારાની વાતોમાં પોતે સામા પક્ષને ઉતારી પાડી પોતાની જ શેખી ગાતા નથી હોતા, પણ સામા પક્ષની બહાદુરી, નેહી, ઇમાનદારી વગેરે પણ ચીતરે છે. એક જ ધરતીનાં સંતાનો દૈવગતિથી બે સામસામી છાવણીઓમાં વહેંચાઈ ગયાં અને માથે આવેલી કડરી ફરજ બજાવવાની જ હતી, એ આ લોકોની વૃત્તિ હતી.

જૂસો મનરો

રાણાભાઈ પાસેથી મળેલ છેલ્લું ટાંચણ આપીને એમના મૃત આત્માને સન્નામ દઉં છું—

‘ગુરગટના જમાદાર ઉમર આમર બેગો જુસો મનરો નોકરીમાં હતો. જમાદારે હુકમ કર્યો કે ગુરગટના આચર ભીમા કાગાની દીકરા-વહુને, તેડવા ગાહું એટલે આસોટો લય છે તેની સાથે લવ.

વહુને તેડીને ગાહું સોનાડીને પાદર આવ્યું.

મૃણુ માણેક (વાઘેર બહારવટિયા) તે વખતે જખ્મી થઇને સોનાડીના ગરાસીઆને ઘેર રહેલ, પાસે પૈસા ન મળે. એટલે ખરચી મેળવવા માટે વાઘેરોએ એકા બાંધ્યા હતા. ગાહું નીકળ્યું. પ્રથમ,

‘ક્યાનું ગાહું ?’

‘ગુરગટનું’

‘ક્યા ગયું’ ?

‘આસોટો.’

‘કાણ છે સાથે ?’

કારણ કે તેમનો પોરસ હમેશાં હાથોહાથની લડાઈમાં મરદાઈનું પાણી બતાવવામાં હતો. વાત સાચી પણ છે. સામસામા આવીને જે મુકાબલો થતો હતો તેમાંથી પ્રેમશૌર્યના કેટલાક ઉચ્ચ અંશો પ્રકટ થતા. બંદૂકોએ એ અંશો ઓછા કર્યા. લડાઈ જેમ જેમ વધુ યાંત્રિક બનતી ગઈ તેમ તેમ વ્યક્તિગત ખાનદાનીનું પ્રાકટ્ય કર્મતી થયું. હંડે કહેજે માઇલોના માઇલો દૂર રહીને અગર તો આકાશમાં ચડીને ગોળા વરસાવનારાઓને મારે મુખોમુખ માનવતાનું દર્શન અને જેના પોતે ભોગ લઈ રહેલ હોય છે તેના પ્રત્યેનું ઊર્મિસંવેદન અશક્ય છે. મારનાર મરનારને જ્ઞેતો નથી. મૂળુ માણેકની પાસે મશીનગન હોત તો, એની મોટી સંખ્યા સામે એક બંદૂકવિહોણો સિપાહી ફક્ત છરીભર લડી રહેલ છે અને એક આણાત અબળા તરવાર લઈને જિતરી પડેલ છે એથી એને હૈયે અહોભાવ અંકિત જે માર્દવ પ્રકટયું તે પ્રકટત નહિ અને ધરેણું લીધા વગર એ પાછો ફરી જાત નહિ.

વાતડાહ્યાઓ વિદાય લે છે

પાને પાને ઘટનાઓ ટંકાતી આવી છે: ઇતિહાસ જેની એવના જરીકે ન કરે તેવી નાની નાની, ગામટીંબાની, કુટુંબની, ઘરઘરની ઘટનાઓ લોકજિહ્વાએ લખી રાખી. કારણ કે એને તો લોકોને ઉંબરે ઉંબરે જઈને સંસ્કાર સચવાવવા હતા. માનવી માનવી વચ્ચેનો આચારવ્યવહાર ઊજળો રખાવવો હતો. મારાં ટાંચણું નવું પાતું એવી એક જ ગામટીંબાની વાત સાચવી રહ્યું છે—

‘બગસરા ગામનો કાઠી દરબાર હરસુરવાળો. એની સામે માત્રો અને ઓઘડ [બાપ ને ખેટો] નામના બાયાત બહારવટે. બાપ ને ખેટો કેવા ?—

પત્યા પડકારા કરે,
 પૂતર કે' ધન્ય બાપ !
 ઓઘડ માત્રો જિગરીએ
 તે જિગરીએ આપ.

(પિતા અને પુત્ર ધિંગાણામાં સામસામા પડકારા કરી સૌથં ચડાવે)
 એ બહારવટી પાર પડાવવા બીજા બે કાઠી પિતા-પુત્રે માંગા ધાંધલે અને
 ભંતર ધાંધલે જવાબદારી લીધી. હરસુરવાળાનો કાલ મેજનીને બહારવટિયાને
 બોલાવવા બેસ્યા.

બહારવટિયા કહે કે 'મામા! જેમ બોલ્યાને કાપી નાખે તેમ કાપી નખા-
 વવા હોય તો વચમાં પડશો મા.'

કે 'ના બાપ ! ફામાં જિતારીને વરત વાઢવી નથી. સવા-શેર લોઢાનો
 ખીલો તો સૌ વાપરે છે. [અર્થાત્ જરજી કરો !]

પણ ખૂટલનો ખૂટ ને લોટણનો લોટ.

બગાસરે બાણુજી તેં
 સજડે કાઢ્યું ચૂક,
 હે ખૂટલ હરમૂર !
 માર્યા ધાંધલ માંગડો.

હરસુરવાળાએ ખૂરામણ કરીને રાત્રે આવનાર બહારવટિયાઓનું કાસળ કાઢવા
 માટે જમાન બનેલા માંગા ધાંધલને હાર કર્યો. માંગાના પુત્ર ભંતરએ બહાર-
 વટિયાને બચાવવા તકવાર ચલાવી. બીજાઓને માર્યા, પણ જ્યારે હરસુરવાળાને
 હાર કરવાની તક આવી ત્યારે ભંતર પારોઠ કરીને જિતો રહ્યો.

(પારોઠ કરવી એટલે પીઠ દેવી. બમ્મ. પા'નીના પરિત્યાગ અને તિરસ્કારનું
 આ મૌનમયું સૂચન હતું: 'પારોઠ દઈને જિતો રહ્યો.')

ને કશું-

'હરસુરવાળા, તને ન માઉં. 'તું' પાળક કહેવા. પણ હવે તારા જગસરાનું
 પાણી નહિ પીઉં.'

જામ્મી બાપ માંગો મરવાની આખરી પળે દીકરાને કહે કે 'ભંતરા,
 મને પાણી મેલ્ય.'

નંતર કહે કે ‘બાપુ, આંહીનું’ પાણી ન પીવાય. હવે તો પ્રાચીને પીપળે પિવાડીશ.’ (મુઝા પછી પ્રાચીને પીપળે પિત્તને પાણી નખાય છે.)

સૌથી મોટું પાપ ખુટામણુ

મરતા પિતાને મોંઘે પણ એ ધરતીનું પાણી પુત્રે ન મૂક્યું. કારણ કે એ પૃથ્વી ગોઝારી હતી. એના માલિકે ખુટામણુ ક્યું હતું. ને ખુટામણુની તોલે આવે તેવું બીજું એકેય પાપ સોરઠની ધરામાં મનાયું નથી. એક વાર જેને આશરો દેવાઈ ગયો તે ચોર, ખૂની કે ડાકુ હોય તો પણ એના પ્રત્યે ખુટામણુ-વિશ્વાસઘાત ન થઈ શકે. આંપરાજવાળા બહારવટિયાને હાથ કરવા માટે સરકારની જેતપુર વગેરેના કાઠી દરબારો પર લીંસ થતાં એમાંના આગેવાન દરબાર મૂળવાળાએ હામી બની આંપરાજની તલવાર છોડાવી અને પછી તો સરકારે આંપરાજને કાળા પાણીની સજા કરી, એટલે ચારણ પાલસવ ગિયડે ફિટકારનો ઘણો ઉગ્ર દુહો કહ્યો—

વન ગઈ પાલવ વિના,
જનની કે'તાં જે;
દારીને આંધો દેતે
માન્યું સાચું મૂળવા.'

(હે મૂળવાળા ! તમારી કાઠીઓની માતા, લક્ષ વખતે ચારીમાં બેસે છે ત્યારે કાપડું નથી પહેરતી, એ મેં આજે સાચું માન્યું. અર્થાત કાઠીલક્ષની આ ફિટ પર એવો મર્મ કર્યો કે ‘તમે કાઠીઓ નાગીના છો.’

જોગીદાસ ખુમાણને વિશે પણ એમ જ બન્યું. એમના બહાર-વટાનો તાપ ન સહેવાયો એટલે સરકારે અને ભાવનગર રાજ્યે—

ઠેરઠેર ભેનિયાં થાણાં
કાઠી ગળે ઝલાણા કોય;

જસદણ અને જેતપર જખદી

ડરિયા મૂળુ શેલો દોય.

જેતપરના મૂળુવાળાએ અને જસદણના શેલા ખાયરે આ તાપથી અકળાર્થ અંગ્રેજ સરકાર પાસે અરજ કરી. સરકારે કહ્યું—‘જોગીદાસને લઈ આવો તો ઊગરશો—’ પોતાના જાતલાઈઓને ઉગારવા જોગીદાસ શરણે થયા. એ બનાવથી તો આ ચારણી કાબ્યનો કર્તા લાવનગરનો સ્તુતિકાર હોવા છતાં ય એટલી વેદના પામ્યો કે એણે એજ કાબ્યમાં ગાયું—

ખાળા ચાળા મેલ્ય ખુમાણે

વાળાનો કીધો વિશવાસ;

ફડે દગો કાઢીએ કીધો

દોરી લીધો જોગીદાસ !

અરે દગલખાળે ! તમે વિશ્વાસઘાતી બન્યા ! ખુટામણુ કયું ! જોગીદાસને દોરીને સોંપી લીધો !—લાગે છે કે જ્યાં જ્યાં ‘દ્રાહ્યસ લાર્ધક’ હશે ત્યાં બધે જ આ ‘ખુટલાઈ’ વધુમાં વધુ ગંભીર ગુનો ગણાતી હશે. ખેર, તબુ ટાંચણુ—પાતું બિધડે છે અને રક્તપાતમાંથી સૌંદર્યજનિત તત્ત્વજ્ઞાનમાં લઈ જાય છે.

કેક આલ્યા ગયા !

‘કચ્છમાં જસર નદી.

લાખો કુટાણી ત્યાં જોક મહિને નીકળ્યા. મેડું સરવડું આબુ.

સૌના રેડા, દુશાલા, શાહુ આઢેલ તે પલળી ગયાં.

નદીકાંઠે તલખાવળાં ઉપર રેડા દુશાલા, શાહુ સૌએ સૂકવી.

લાખે જોયું : ‘વાહ, તલસનો બાગ હોય એવી નદી લાગી છે રોશન !’

તલસનો એટલે અશીણના ઊડવાનો બાગ. અશીણના પૂલ લીલા, રાતાં, પીળાં, આસમાની હોય.

સાથીઓને કહે કે ‘જુવાનો. હવે લગડું કાઢ લેશો નહિ.’ નદીને એવી રીતે દેખીને લાખો સૂકવેલાં શાહુ રેડા મૂકીને જ સાથીઓ સાથે આવી નીકળ્યા.

વાલજી દેકર

ફરી પાછી ટાંચણમાં સોરડી ઘોડીઓ—

‘જેમ વતાર ધૂમટો તાણીને વધ નય તેમ ઘોડીની કાનસૂરીની પણ અવળ સવળ દોદયું ચડી ગઇ છે.’

એ ઉપમા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નહિ મળે. એ લોકસાહિત્યની સંપત્તિ છે.

ભમોદરા વાજસુર ખુમાણ, દોઢ લઇને ઘોડા પર બેસે : નેટલા ચાલ વગાડે તેટલા ચાલમાં ઘોડો પગના ધૂધરા બળવે.

નવાળ સાહેબ [જીનાગઢના] પ સે કરી દેખાડયું.

‘માગો ધનામ.’

‘ધનામ ન જોઇએ.’

ઘોડેસ્વારીના વિધિવિધ શોખ અને ચાતુરી સાંભળ્યાં હતાં. આ પહેલવહેલું જાણ્યું. ટાંચણમાં ક્યારે પડી ગયું તે પણ ખબર નથી રહી. કેણે લખાવ્યું હશે ? અનુમાન કરું છું કે અકાળા ગામના વાલજીભાઈ દેકરે. અકાળા ગયેલો ૧૯૨૭માં, આસોદર ગામના ગઢવી દાદાભાઈને સંપર્ક કરવા. પણ યજમાન મિત્ર હાથીભાઈ વાંકને કુટુંબમાં મરણ થયું, અમારું મિલન હતું તો જમાવટ પામે તે પહેલાં વિખાણું, લગભગ ખાલી હાથે પાછો વળ્યો. ગામથી સ્ટેશનના બે ગાઉના પંથમાં ગાડામાં બોળ વાલજીભાઈ દેકર સ્ટેશને આવવા સંગાથી બન્યા. ને એમણે એ એક જ કલાકની વાટમાં મારી બોધ, ચારણો પણ પાણી ભરે એવી સોરડી વાંતોથી છલકાવી દીધી. હીપા ખુમાણની વાત, બહારવટિયા ચાંપરાજવાળાની વાત, મામદ જામ મીંચાણાની વાત. દરેક વાત ઘડીબધ અને કડીબધ.

સોરઠના વાતડાલા માણસો એક તરફથી નિરર્થક અલંકાર-હંડરા કર્યા વગર અને બીજી તરફથી સંકલના ચૂક્યા વગર, લોચા વાળ્યા વગર, ગેંગે ફેફે કર્યા વગર, થોથરાયા વગર, પાસાબધી ને સંઘેડા-

કે ‘ચડીને નીકળશે એટલે કાઠીઓ મહર (મરહરી) કરશે કે આની માને ચોર લઇ ગયા. અને કળિયો કરશે તો કહેશે કે અમે તો આ ઘોડીને વિષે કહેતા હતા !’

વાતઘણા સૌરઝિયા

પોતાની યુવાન કાઠીઆણીના આટલા જ શબ્દોએ હીપા ખુમાણને ખાવું પડતું મુકાવી કેવો ખડો કરી દીધો, અને એને કેવાં ભયાનક જોખમમાં ઝંપલાવવા પ્રેરણા આપી આજીવન વીર બતાવ્યો, એ આખી વાત તો વાલજીભાઈએ આપેલા ઠાવકા ચિતાર પરથી મેં સોરઠી રસધાર ભાગ પાંચમામાં (હીપો ખુમાણ) આલેખેલી પડી છે, ને એનાં મુક તો મેં પચીસ વાર વાંચ્યાં હશે. એ વાર્તા મેં જાહેરમાં સંભળાવી પણ છે વારંવાર, છતાં આજે આંખો એનાં આઠ પાનાંનાં ટાંચણ પર ફરે છે અને ક્યારમાં પોઢી ગયેલા ખોળા વાલજી દક્ષરું વ્યક્તિત્વ એ મીટ જેવડા જ મેળાપની ફેમ વચ્ચે મઢાઈને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ધંધે ગામડાનો વેપારી, ન્યાતે ખોળે, વયે પચાસેક વર્ષનો, મોલાદાર અને અડીખમ આ માણસ પોતે એક એમેચ્યુર શિક્ષક હોતો. પણ એ અપવાદ રૂપ કોઈ નિરાળી પ્રતિભા નહિ પણ સામાન્યતાનો પ્રતિનિધિ હોતો. વાતઘણાપણું એ સૌરાષ્ટ્રનો એક સંસ્કાર છે. હમણાં જ એક સ્નેહીનો કાગળ હતો, લખતા હતા કે ‘કાગળ લાંબો લખ્યું છું તેથી કદાચ કંટાળશે. પણ માણસ જેમ વયમાં વધતો જાય છે તેમ તેમ એની garrulous-વાતોડિયા પ્રકૃતિ જોર કરે છે.’ મેં સાચું લખ્યું કે વાતો કરવાની, અવિરામ વાતોના તડાકા હોકે રાખવાની ચાતુરીભરી રુચિને તો હું આપણો એક સંસ્કાર સમજું છું. જો એ સંસ્કાર આપણામાં મજબૂત ન હોત તો વડીલ ઘરઆંગણે ખેડો ખેડો પુત્રવધુઓને કડવો ઝેર લાગત અને બાળકોને ડરકામણો દેખાત. અરધી જિંદગી સુધી જોયેલું જાણેલું, જે સંચિત જ્ઞાન, તેને પહેલદાર વાત-કૌશલ દ્વારા નવી પેઢીને આપતા

‘ભગત, દો બેઠૂન દે !’

‘અરે મહારાજ ! હજી તો પરમને દિ’ રોપ કર્યા છે !’

‘અરે જૂઠં ? મે’ને દેખા.’

‘ક્યાં દેખ્યાં ? જતાવો.’

લઇને ગયા વાડીમાં. રીંગણા વળગેલ દીઠં. પગમાં પડી ગયા.

‘ભગત, માગ !’

‘કોઈ વાંસે સદાવત દેનાર નથી.’

‘જા. બેઠા આવેગા. મગર ફક્કડ રખનાં.’

ભગત, માનખાઈ, ને સાધુઓ, પાંચે જણાં ભેળાં જમ્યાં.

પરતાવો થયો. અરે નરસી મહેતે નિર્વંશ માગ્યો તો ને મે’ દીકરો માગ્યો ! ખાવાને ઘેર લઈ જઈને વેણ પાછું વળાવું.

ઘેર જતાં રસ્તામાંથી જ સાધુ અલોપ.

નવ મહિને દીકરો.

છઠ્ઠીમાંથી માગા આવતાં થયાં. નીગાળે સગપણ કહ્યું. કન્યાતું તામ જૂઠી-ખાઈ. દીકરાને લગનમાં માયરામાંથી વીંછી ફટકાવ્યો. માણસોએ જઈને કહ્યું—

‘ભગત, શામજને વીંછી કરડયો.’

કે ‘ખાપુ, મને ઉતારતાં નથી આવડતું.’

‘પણ ઠાઠોબિળ પડી ગયો છે.’

‘તે હું કાંઈ ભનો થોડો કરી દેવાનો હતો !’

મુસલમાન જ્યાં મરે ત્યાં જ દફનાવવો અઘરો. પણ ભગત કહે, ‘દેરડી લઈ જઈ.’

ગાડામાં સુનાડયો.

ત્યાં અંદરથી કન્યા જૂઠીખાઈ પાંડી સોતી ફટીને ગાડામાં ચડી બેઠી.

આડો હાથ દીધો : ‘બેઠા ! નહિ.’

લાજ ઉઘાડીને બોલી, ‘ખાપુ, તમે મને સાટે લીધી છે. હું તમારો દીકરો.’

દેરડી લઈ જઈને શામજને દફનાવ્યો વાડીએ.

જૂઠીબાઈએ વાડી કરવા માંડી. ગરમર ૨૧. ૩૦૦ ની ઊતરી. પણ અધાદી બીજે કાંઈ અચત નહિ. જૂઠીબાઈ પણ સાધુસંતોને ખવરાવી દે.

બધા એને ભગતની દીકરી જ જાણે.

ભગત જૂઠીબાઈ માટે વર ગોતવા મંડયા. એમાં જાંભેથી જૂઠીબાઈને જોવા મહેમાન આવ્યા.

બાઈ હથાડે સાથે બહાર આવી. મહેમાનોને પૂછ્યું, ‘શું કામે આવ્યા છા ?’
‘તને જોવા.’

‘બાપુ, હું ભગતની દીકરી નથી, હું તો ભગતની દીકરા-વહુ છું !’

મહેમાનો આદ્યા ગયા. પછી કોઈ આવ્યું નહિ.

જૂઠીબાઈ પાંસઠ વર્ષનાં યશને મર્યા.

દાદાભાઈ ગઢવી

વાલજીભાઈ ઠક્કરના જેવું જ મીઠું સ્મરણ ગઢવી દાદાભાઈનું છે. આસોદર ગામનો એ આવેડ ચારણ હતો. ખુશામદ આવડે નહિ. બેસલવે ચાલવે આવળાઈ નહિ, ભાષામાં અતિરેક નહિ, ખોટા મલાવા નહિ, વાતું ચાદ આવતી જાય એમ ઠાવકી દબે કહેતા જાય. પહેલો મેળાપ ઝડપી બન્યો, જમાવટ થતા પહેલાં તો જુદા પડ્યા, પોતાને ઊંડો અફસોસ રહી ગયો. અમને મેળવનાર મિત્ર હાથીભાઈની પણ મનની મનમાં રહી ગઈ. ફરી મેળવ્યા પોતાને ઘેર લુવારિયા ગામમાં. ત્રણ દિવસ સાથે રહ્યા, તેમાં તો ગઢવી દાદાભાઈ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યા. એની કથાઓમાંથી આજે પણ પ્રધાન ધ્વનિ આ રહ્યો છે-ધરધણી માણસની ઠંડી તાકાત અને મરદાષ્ટ : ચમરબંધીની સામે પણ સામાન્ય આમજનતાનો પ્રતિનિધિ અન્યાયનો પ્રતિકાર કરતો ઊભો રહે અને અન્ય સેંકડો મગતરાં માનવીઓની માણસાઈને જાગ્રત કરે. એવો હતો દાદાભાઈએ વળુંવેલો આહિર ભીમો ગરણિયો. (જુઓ રસધાર ભાગ ૫) એનું વ્યક્તિત્વ એક અચ્છા નવલિકાકારની અદાથી દાદાભાઈએ નાની એવી વાર્તામાં આલેખી આપ્યું. ટાંચણમાં

એના જ શખ્દો છે. મૂળ વાત એમ છે કે ભાવનગરના એક ગામ સાતપડાના છેક પાદરમાં પાલીતાણા રાજની સરહદ પહોંચતી હતી. પાલીતાણાના રાજ પ્રતાપસિંહ કેવળ ચડના માર્યા પોતાનું નવું ગામ સાતપડાના પાદર સુધી બાંધવા આવ્યા. લોકોએ વીનવ્યા કે બાપુ, બે ગામ વચ્ચે જવ્યા જ નહિ રહે તો ઢેર માલ ક્યાં બેસશે ! પાદર જેવું સ્થાન જ નહિ રહે, માટે થોડે છેટે તમારા ગામનાં તોરણ બાંધો. જવાબમાં પ્રતાપસિંહે તુચ્છકાર દીધો. તોરણ બાંધવાની તૈયારી છે. પ્રતાપસિંહ પોતે હાજર થયા છે. સાતપડાનાં લોક સ્તબ્ધ બની બેઠાં છે. મોટું અનિષ્ટ થઈ જવાને વાર નથી. પણ ગામમાં પ્રતાપસિંહની સામે બોલવાની કાંઈની હામ નહોતી. બધા કપાળે હાથ દઈ બેઠા છે. એ વખતે ભીમો નામનો એક આયર-

ભીમો: મોઢે પાંખા પાંખા કાતરા, એકદરિયું શીવ, કાખમાં તરવાર, [હાથમાં હોકા, ચોક્ષણત્રું આડસોડિયું ચોદેહું, ગામમાં તો સગાવળોટ (પર-ગામથી) આવેલો. એ કહે કે સૌ હાલતા હો તો બોલીશ હું. હાલો સૌ.

હાલ્યો મોઢા આગળ. પ્રતાપસિંહ દરબારને રામરામ ક્યાં.

પછી પોતે કેવો ધીમે ધીમે દરબારને વાત સમજાવતો ગયો, દરબાર પ્રતાપસિંહ કેવા તપતા ગયા, અને સંવાદમાં ભીમાના બોલ કેવા ઉત્તરોત્તર બળ પકડતા ગયા તે દાદાભાઈ ના જ શખ્દોમાં જોઈએ-

‘બાપુ ! આપને આવું તોહું પેટ ભેવે નહિ.’

‘શત્રુભૂના બાદશાહ ! હેડાનીયું આડકે ત્યારે અગની ઝરે.’

‘પછી કાંઈને તેડાવ્યાત્રું વેણુ નહિ રહે.’

‘ભેંસું ન્યારે માદણમાં પડે ત્યારે ડેડકાં ચોવાળે ચડે, ખખર છે કાકોર ?’

‘હું તો અસ્તૂર થયું છે ને રાત રહ્યો છું, પણ તમે રેવા લો.’

તરવાર કાઢી, તાઠ જેવડો થયો ને બોલ્યો-‘બેભે હો, ટોચો પડ્યો કે કાંઠાં ખડ્યાં સમજાવે.’

‘દરબાર, ત્યાં જ બેઠા રે’ભે. નીકરે ચોખ્ખાત બગડી જશે. હું તો આયર, મરી જશો તો ચપટી ધૂળ ભીંજશે. અને તમને બે આ (તરવાર) અડશે તો.

લાખ તાંસળી ખડખડી પડશે. આ સુખી નહિ થાય. અમારું માથું તો ધરધણી માણસનું, ચાળીનો બાકડો મર્યાં તોય શું !'

દરબાર ભળકડે પાલીતાણા ભેગા થઈ ગયા, બે ત્રણ દી' મેડીમાં જ બેસી રહ્યા. બહાર નીકળે નહિ.

તે પછી દાદાભાઈએ પ્રતાપસિંહજીના મન પર પડેલી ભયભૂતિની છાયા વણીવામાં પણ એવું જ શિલ્પ-કૌશલ દાખવ્યું છે. દરબારના સાળા સમજાવે છે કે—

‘કચારીએ પધારો. ભોંઠામણ શું છે ?’

‘વાળા ઠાકોર ! માળો એક આયર નરપલાઈ કરી ગ્યો.’

‘હવે સાંજે એના કાતરામાં (મૂછોમાં) ધૂળ ભરશું.’

‘વાળા ઠાકોર, ત્યાં સાતપડે જવા જેવું નથી. આયર કોબાડ માણસ છે. બહુ વસમો છે.’

‘હવે હોથા જેલો છે !’

‘વાહ વાળા ઠાકોર ! પણ જળવો તો કીક.’

‘અરે કાતરામાં ધૂળ ભરી દઉં.’

પછી સાતપડા પર ચડેલ પ્રતાપસિંહનો સાળો ભીમાને હાથે માર ખાઈને પાછો વળે છે તે વખતે સાળા બનેલી વચ્ચેનો વાર્તાલાપ પણ દાદાભાઈની રચના છે—

ભાએ દરબારને સલામ કરી,

દરબાર :-ગદાસીઆના પેટનો છો ? નો‘વું ક્યું તને ?

‘પણ શું કરું ? આયર ત્રણ તાડ જેવડો થાય છે—કાઠામાં સમાતો નથી.’

‘તે ન થાય ? નો‘વું ક્યું મેં ? જા, મોહું દેખાડીશ નહિ.’

અને છેવટે, એક પરગામથી મહેમાન આવેલ આયરે પોતાના ગામની રક્ષા માટે આવું પરાક્રમ કર્યાની જાણ લાવનગર ઠાકોર વજેસંગજીને થતાં તેમણે ભીમાને શોભતી રીતે લાવનગર લઈ

આવવા અમીરને મોકલ્યા, ત્યારે સાચો વીર કેવો પ્રસિદ્ધિનો કાયર ને શરમાળ હોય છે તે દૃષ્ટિ દાદાભાઈમાંથી જ મને ભીમાની વાર્તામાં મળી છે. અને ગામ પછી ગામને ચારે વીરનો લોકપરિચય કરાવતા કરાવતા ભીમાને ભાવનગર લઇ ગયા, ત્યાં કચારીમાં—

મહારાજ ગાદી પાસેથી બેઠા થઇ ગયા. ચારે પક્ષા ઝાટકીને મહારાજ બિસા થઇ ગયા.

અઢારસે પાદરના ઘણી આઠ કદમ સામા આવ્યા.

ભીમાએ પગે હાથ નાખતી વખતે મહારાજે ખાવડું પકડી લીધું.

મહારાજ જોઇ રહ્યા. અમીરને કહે—‘ મેરૂ ! ચાર સાંતીની જમીન, બે વાડીના કોસ, રાજની ગાદીએ દીવો રહે ત્યાં લગી ખાય. લેખ કરી આપો ’

લાવો પેશમણી.

ઘોડી લાટલાટાં તૈયાર કરી.

‘ ભીમા ગરણીઆ : વૃદ્ધ અવસ્થા છે, નોકરી કાંઈ નહિ, ખાવપીઓ. ’

આવા શિદ્ધીઓને—આ દાદાભાઈ ગઢવીને અને વાલજી ઠક્કરને છું ફરીવાર કેમ ન મળ્યો, તેમને વધુ પિછાન્યા વગર કેમ આ દુનિયામાંથી જવા દીધા, એ વિચારે પરતાઈ છું ને જે ગુમાવ્યું તેનો શોય કરું છું.

પ ર ક મ્મા

પ્રયાણ ત્રીજું

: યાંચણનાં વધુ પાનાં :

આવવા અમીરને મોકલ્યા, ત્યારે સાચો વીર કેવો પ્રસિદ્ધિનો કાયર ને શરમાળ હોય છે તે દષ્ટિ દાદાભાઈમાંથી જ મને ભીમાની વાર્તામાં મળી છે. અને ગામ પછી ગામને ચારે વીરનો લોકપરિચય કરાવતા કરાવતા ભીમાને ભાવનગર લઇ ગયા, ત્યાં કચારીમાં—

મહારાજ ગાદી પાસેથી બેઠા થઇ ગયા. ચારે પક્ષા ઝાટકીને મહારાજ ભિષા થઇ ગયા.

અઢારસે પાદરના ઘણી આઠ કદમ સામા આવ્યા.

ભીમાએ પગે હાથ નાખતી વખતે મહારાજે બાવડું પકડી લીધું.

મહારાજ જોઇ રહ્યા. અમીરને કહે—‘ મેર ! ચાર સાંતીની જમીન, બે વાડીના કોસ, રાજની ગાદીએ હીવો રહે ત્યાં લગી ખાય. લેખ કરી આપો ’

લાવો પેરામણી.

ઘોડી લાટલાટાં તૈયાર કરી.

‘ ભીમા ગરણીઆ : વૃદ્ધ અવસ્થા છે, નોકરી કાંઈ નહિ, ખાવપીઓ. ’

આવા શિદ્ધીઓને—આ દાદાભાઈ ગઢવીને અને વાલજી ઠક્કરને હું ફરીવાર કેમ ન મળ્યો, તેમને વધુ પિછાન્યા વગર કેમ આ દુનિયામાંથી જવા દીધા, એ વિચારે પસ્તાઈ છું ને જે ગુમાવ્યું તેનો શોચ કરું છું.

પ ર કે મ્મા

પ્રયાણ ત્રીશ્તુ

: સંગજ્ઞાં વધુ પાતાં :

‘ધર રહેશે, રહેશે ધરમ; ખપ જશે પુરસાણ-’

ટાંચણમાં નવી એક ભાત પડે છે. અખૂધ નરની પરખે કવિ-
તાની જાણકાર નારી દેખાય છે-

તેતર દુહો લઈ ગયું !

મેઘા મારૂ : થોરડી ગામનો આહીર માલધારી હતો. નજીકમાં એક
નેસવાઈ (નેસડાંનો વાસી) પરજીએ ચારણ : માલવાસિયું માણસ : સ્થિતિએ
દૂબળો-પોતાને તો કંઈ આવડે નહિ, પણ ધરમાંથી ચારણીએ એક દુહો
રચી આપ્યો :

ચારણ્ય ગોળી સજ્જ કર,
લે નેતર ને રવા;
મારૂ માગાં મેઘડો
સમયે ભીંસ સુવા.

(અર્થ-હે મારી ચારણી ! તું મહી વલોવવાની ગોળી તૈયાર કર. નેતરાં
ને રવાઈ હાથમાં લે, કારણ કે હું મેઘા મારૂને જાણના જાઉં છું ને એ તરખેવ
મને ભેંસ સમપી દેશે.)

હે ચારણ, આ કૃતિ લઈને તું મેઘા મારૂ કને પહોંચ ને દુહો કંઠે રાખજે.
રસ્તે જતો જતો ચારણ દુહો ગોખતો ચાલ્યો. પણ ‘એક તેતર કસરકસર
કરતું વાડમાંથી જાડયું’ ને ચારણ દુહો ભૂલી ગયો. એને લાગ્યું કે ‘તેતર
મેળો દુવો લે ગો. [તેતર મારો દુહો લઈ ગયો.]

હવે ? દુહા વગર હાતારને ઘેર જવું શી રીતે ? પોતાના માણસાઈને ઘેર
રાત રહો. ભેંસો દોવાતી હતી. પોતે પ્રહયું. ‘દોવરાવાં ?’ [દોવરાવું !]

પોતાની ભેંસો નથી. કતાં દોવરાવવાનો આનંદ કેવો ! રોડયો પરતી જાય

છે ને પોતે બોલતો જાય છે : ‘વાહ પાતાળની પદમણી ! વાહ નસૂંદા (સૂંદે વિનાના) હાથી ! તોળાં વધન્ય લાં. [તારાં વારણાં લઉં.]

એ આનંદમાં ચારણને ખુલાયેલો દુહો ચાદ ચડી ગયો. પહોંચ્યો દાતાર પાસે. દુહો સાંભળીને મેઘો માત્ર બોલ્યો : ‘ગઢવા ! આ દુહો તમારો રચેલો નહિ. ’

ચારણ સાચું બોલ્યો. ‘દુહો તો ચારણનો કહેલો છે. ’

‘ગઢવા, માગો. ’

‘માઝું છું એક ભેંસ. ’

‘ના, એમ નહિ; વાંસ લો, ને જ્યેષ્ઠા ભેંસ આ ખાદુમાંથી જલ્લી થાય જ્યેષ્ઠા તમારી. ’

ચારણે વાંસી (સાદ પાડ્યો) ત્યાં તો વીસ જલ્લી થઈ. વીસે વીસ દાતારે ઈઈ ફીધી.

ચારણીએ ખીબે દુહો રચી મોકલ્યો હતો—

વાદળીઓ વણાર, થાનક થોરડી તણો;

કાલરની કાળા, મેઘડા મેની છું.

(અર્થ—થોરડીના રચાનકમાં હે વણાર આહીર, તું તો વાદળીઓ મેઘ છે, માટે હે કાળા મેઘડા ! તું પણ તારા નામ મુજબ વૃષ્ટિ કર.)

પશુધન : ઊર્મિધન

કાવ્યપ્રશસ્તિનો સાહિત્ય-પ્રકાર તો શતકોનૂનો છે. મહારાજાઓ રીઝતા ને લાખોનાં દાન દેતા. સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા માલધારીઓને પણ આ પ્રશસ્તિઓથી પોરસ ચડતો. પશુધનનાં દાન પણ પ્રચલિત હતાં. આ પ્રશસ્તિ, આ પોરસ ને આ દાન, એની વચ્ચેથી આ જીવનનો પ્રધાન સૂર તો એ નીકળે છે, કે પશુધન એ કેવળ પાર્થિવ સંપત્તિ નહોતી, પણ આ નિરિક્ષર અને સંસ્કૃતિથી વેગળાં માનવીઓનું ઉચ્ચ લલિતોર્મિધન હતું. આ પશુધનનાં કાવ્યલાલન વડે એમની લાગણીઓ ધુણ્ટ રહેતી ને સંસ્કાર પકડતી. એ ભેંસો કે ઘોડાં સમર્પતા, પણ દ્વિદા થઈને. એકાદ મોંઘે કરેલો દુહો પણ ભૂલી જનાર ચારણને માટે

૬. દોતાં દૂધની ગાજતી ધારાઓ વહે છે. હાંડા ને હાંડા ભરાય છે. એનાં વલોણાંની ગોળી તો સિંહ શી ગર્જના કરે છે. વીકાનો નંદ (પુત્ર) એવી લલી ભેંસ સમરે છે.

૭. સિંહના પ્રાણુ લેનારી, વાણ્ય (ચીસ) પાડીને સિંહ સામ્રી દોટ કાઢનારી એવી ભેંસ વખણાય છે. એવી દરેક લક્ષણે કર્મી (કર્મી) ભેંસ કંટાળા ગામનો દરબાર રામ તોળ આપે છે.

રાજાને ખોલતો કચેરી

ભેંસને વાંલ (સાદ) દહને ખોલાવી ખડી કરવાનાં જેમ કાવ્ય, દાતારતું દિલ કાળાવવાને જેમ કાવ્ય, તેમ અખોલ માનવીને પણ ખોલતાં કરવાને કાવ્ય કામ લાગતું. આ કાવ્ય-કરામતનો નીચલો પ્રસંગ ટાંચણુમાંથી નીકળે છે.

ગાંડળતા રાજવી સત્રામણ બહુ મૂંગા રહેતા. કેમેય ન ખોલે. ઠમીર ધાપવે ચેતાની છ આંગળીવાળી હથેળીની અંજળી વીરા અશીશુની લેવરાવી તો પણ ન ખોલેલ. એને ખાણીદાસ કવિએ આ ગીત કહીને ખોલાવ્યા—

સિધ જખરા ખોલ જોગંદર સગમલ !

કે કે સાધ્યો કેક કળા ?

પલટણુ દલી સતારા પૂજા

[કે] બહ જૂનાનો થિયો ગળા ?-૧

(આણું) જખરું મત લીધું કિમ જડા ?

ભડ સાચું કરેને સતલાણુ,

દેવાહરા ! કવ્યાં અથ દેવા

(કેના) રાજસું ટહટા લેવા જડુરાણુ ?-૨

ખનરાં ખખી પઢાવ્યાં ખોલે,

દલમાં દૂભ નકે દગા;

કુંલા તણુ પ્રાકમ અંગ કેવાં

(કેના) સિધ જોગારો ખેલા સગા ?-૩

દેવળ તેય પડખંદા દેવે,
કહીએ તેવું તે જ કહે.
મેયત બોલો ખૂબ મનથી
[તો] રાજસભાને મોજ રહે.-૪

કરડા તણી ધર લેવા કાળે
[તું તે] નવ સોરાઈ સામે નાથ ?
આણુ દોઠ ઘોંટ્યા આવ્યો
[મેં.તું] જેવારી કાશી સમરાથ ?-૫

સૂમો જખર, જખર મનસૂખા,
ઘાટ સમજલે કાઠ ધણા,
સગમલ અરથ કયાં જગ સધરે
તું બોલ્યાથી ભાણુ તણા !-૬

સૂંગા રહેવાનું કારણ તો કાકાર સગ્રામજીને ગાય તે હો, પણ ચારણે એને બ્યંગમાં કપકો દીધો : હે સગ્રામજી ! હે જખરા જોગદર સિદ્ધ ! બોલ તો ખરો, કે તું શી શી વિધાની સાધના કરી રહ્યો છે ? તું તે શું દિલ્હી, સતારા કે પૂતાનો રાજપલટો વિચારી રહ્યો છે ? કે શું તને જુનાગઢનું રાજ્ય જીતી લેવાનો સ્વાદ લાગ્યો છે ? આવું મૈનપ્રત શીદ લીધું છે ? કે શું કવિએને કાઈ મોટી પહેરામણીઓ કરવાનું વિચારે છે ? મોટા રાજાઓ સાથે અદ્રજાવાની ધ્રુજ કરજ ? અરે વનનાં પંખીડાં પણ દિલ્હીમાં કશો દગો રાખ્યા વગર આપણા બોલાબ્યાં બોલે છે, તો તું મનુષ્ય કેમ ચૂપ છે ? અરે નિજીવ દેવળ પણ આપણા અવાજની સામે પડખા આપે છે, ને જેવું કહીએ તેવું સામે કહે છે, તો તું શું એ કરતાં પણ ગ્રાણીન છો ? હે મહીપતિ ! બોલતા રહો, તો રાજસભાને પણ મોજ રહે. નહિ તો કહી દે કે તું શું કાઈ કરડા રાજાની ધરતી જીતવા મનસૂમો કરી રહેલ છો ? કે શું તું કાઈ આણુશિખરથી કે કાશીથી ઊતરેલો મહાયોગી છે ?

નવાઈ નથી કે સોરડિયો કાઠિયાર પોતાને 'આરોપવામાં આવેલ આવાં ખુલ્લું બિરુદો અને ઉપમાઓના હાઈમાં છુપાયેલ હાંસીનો માર્ગો મૂકો મરી ગયો હોય. બાકી કવિએ તો ઉપાલંબ અને પરિહાસ દેવામાં કાંઈ બાકી નથી રાખી. પંખીઓ અને પથ્થરોથી પણ રાજા જેવા રાજાને વધુ જડ કહી દીધો.

રાદડિયાનું ખીજડિયું

બિધડો પાનાં—

ચીતળમાં કાઠી દરબાર હમીરવાળો : રામ રાદડિયો નામે એનો કાઠી. રામ રાદડિયાને ઘેર મહેમાનગતમાં સાકરની ડમરીઉં ચડે.

એક વાર ખુમાણો મહેમાન થઇને ચીતળમાં આવ્યા. ગામમાં પેસીને જરા થંભ્યા. ઘોડા ખુદી રહ્યા છે. પણ મસલત કરે છે કે કયે ઘેરે જવું.

'જે દરબારગઢમાં જશું' તો ખાટિયાં [ખાટી કઠી] મળશે. સાકર દૂધની ડમરીઉં તો રામ રાદડિયાને ત્યાં મળશે.'

'હાલો હાકો રામને ઘેર ઘોડાં.'

આ વાતચીત દરબારગઢની ડેક્કીએ જોઈ જોઈ દરબાર હમીરવાળાએ અને એના કાઠી રામ રાદડિયાએ બેઠાં કાનોકાન સાંભળી.

રામને બીક પેઠી : નક્કી દરબાર રત્ન આપશે !

દરબારે મર્મ કર્યો : 'જવ રામ રાદડિયા, સાકરની ડમરીઉં ચડાવો. આઈ તો ખાટિયાં છે !'

રામને ઘેર ખુમાણ દાયરો બિતર્યો, રોજની રીતે ૩ડી ભાતની મહેમાનગતિ માણી ને પછી આગળ બિપડવા ઘોડે પલાણ મંડાય છે ત્યાંજ દરબાર હમીરવાળો આવીને હાજર થયા. રામ રાદડિયાને પૂરો ધારાકો પડયો.

દરબાર મહેમાનોને કહે કે 'ખા ! રોકાઈ જવ.'

કે 'કાં આપા ?'

કે 'રામ રાદડિયાને ખરચ જાડુ છે. એટલે મારે એને ખીજડિયું ગામ દેવું છે.'

તે જ વખતે ખીજડિયું ગામ દીધું.

હવે પણ રાદડિયા ખીજડિયું ખાય છે.

માણસાઇ હજી ઝખૂંકે છે

સોરડી જીવનનો 'સંસ્કાર' 'સંસ્કાર'-એમ હું જે વારંવાર કહું છું, જે સંસ્કારને હું સોરડી સાહિત્યકલાસંપત્તિનું જનક ગણાવતાં થાકતો નથી, તે જ આ સંસ્કાર છે. જેની ગાળો ખાતાં ખાતાં પણ ક્ષુધાર્ત ઠાકાર વળેસંગ ખરા બપોરે જાશની ઘેંશ પામ્યા તે ખેડૂતને મોટું દાન દીધું (રસધાર ભાગ ૧ : 'બોળો' નામની વાર્તા), જે પોતાનો કારમો શત્રુ હતો તે વીરાવાળાં પર વિષપ્રયોગ થનારો જાણીને તુરત ચાતુરી કરીને ખાંટ લાયા મેરે શત્રુને બચાબ્યો, (રસધાર ભાગ ૩ : 'દુશ્મન' નામની વાર્તા) જે પોતાની જીને પરણી ખેડો હતો તે જીવાનને રાતના અંધકારમાં શત્રુહાથે ધવાયેલો પડેલ દેખી કંધે ઉપાડી વાઘેરે ધર ભેગો કર્યો, (બહારવટિયા ભાગ ૨ : વાઘેરોનાં બહારવટાં) પરરાજ્યના જે પટેલને એની પરાણાચાકરી બદલ ભૂલભૂલથી ગોંડળના કુંવર પથુભાએ પોતાની જમીન જાણી પારકી જમીન સરપાવમાં સમર્પી તે પટેલને તે જમીન તેના ધણી કાઠીરાજે ખરેખાત આપી દીધી (રસધાર ભાગ ૫ 'રખાવટ' નામની વાર્તા), એવા પ્રસંગો સોરડી જીવનમાં ઠેર ઠેર પડ્યા છે. સાહિત્યમાં મળે તો તો કલાકૃતિ તરીકે જ સારા લાગે, અને વાસ્તવ-જીવનમાં તો એ સામા મળે તો પણ કાં કલ્પિત લાગે ને કાં બેવફૂરીનાં પરિણામો લાગે, એવી એ ઘટનાઓ છે. માણસાઇ ધસાતી ધસાતી પણ આટલા જમાના પછી જીવનની અનેકવિધ હીનતા વચ્ચે ઝખૂંકે છે, તે જ આવા 'સંસ્કાર'ની જાંડી જડને આભારી છે.

ખેલદિલી

'કરિયાવર' નામની વાર્તા, (રસધાર ભાગ ૫ ની પહેલી) તો યાદ હશે. હમણાં જ ટ્રેનમાં એક ભાઈએ યાદ કરાવી. પરપ્રાંતે વસેલ એ ભાઈએ કહ્યું કે ફલાણા ફલાણા એક ભાઈ આ વાર્તા વાંચી વારંવાર રડ્યા છે. વાર્તા એવી છે, કે એક વૃદ્ધ બની ગયેલા વિધુર

પિતાએ, પોતાને સંતાનમાં જે એક જ હતી તે પુત્રીને પરણાવી કરી, એને આણે તેડવા આવેલ જમાઈ સાથે પોતાના ઘરની કુલઅપટ સંપત્તિ સાથે વિદાય દીધી. જેની બાઈ બધો કરિયાવર લઈને ગામ સોંસરી વેલડાંમાં નીકળે છે તેવા જ ચોરે બેઠેલા પિતરાઈઓ ડાંગો તલવારો લઈ આડા ફેરે છે: ‘નહિ લઈ જવા દઈએ આટલું બધું. વાંસે અમે વારસ બેઠા છીએ.’

બાઈએ કહ્યું-‘વેલડું પાછું વાળો.’

તેડવા આવેલ ધણીને એણે કહ્યું કે ‘ધાધલ, આ લે, તું આ રૂપિયા લઈ જા. ખીજે પરણી લેજે.’

કે ‘કાં ?’

કે ‘હું તો મારા બાપને દીકરો થયા પછી જ આવીશ. તે પહેલા તું મારો લાઈ છો.’

બાપને ખીજે પરણાવ્યો. દૂધના કંદા પાઈ મઈ બનાવ્યો. વરસ દહાડે નવી માને દીકરો આવ્યો એની છટ્ટી કરી, પછી ધાધલ પતિને કહેવરાવ્યું કે ‘હવે તું તારે મને તેડી જાજે.’

પછી તો બધું જ લઈને દીકરી સાસરે જવા નીકળી. ચોરે બેઠેલા પિતરાઈઓને વેલની ફડક જાગી કરીને કહ્યું : ‘હવે આવો આડા ફેરવા.’

‘હવે શું આડા ફરીએ ?’

‘હા જ તો. શું ફેરો ! ઘોડીએ લાઈ રમે છે.’

આંહી સુધી તો મેં વાત આપી છે, પણ તે પછીનો પ્રસંગ ટાંચણમાં જ રહી ગયેલો આજે સામો મળે છે. આ વૃદ્ધ કાઠીના જે બે દીકરા થયા તેનાં નામ સૂરો ને માત્રો. મોટપણે એમણે સાંભળ્યું કે વડાળાના કણુખીએ પોતાના બે બળદોનાં નામ આપણાં નામ પરથી સૂરો ને માત્રો પાડ્યાં છે માટે જમને એને ઠાર મારીએ.

ગયા પટેલને ખેનરે. જુએ તો પટેલે બેઠે બળદોની ગમાણમાં એક કાર બોળ લયો છે ને બીજી કાર કપાશીઆ લયો છે. બેઠેને ખાવું હોય તેટલું ખવરાવે છે ને ‘આપો સુરા !’ ‘આપો માત્રા !’ કરતો જાય છે. પશુ પર પ્રેમથી ઓછો ઓછો ચમ રહ્યો છે.

બેઠે ભાઈઓ ગયા’તા તો પટેલને મારવા, પાછા વળ્યા બન્નેની ઘોડીઓ પટેલને ધનામમાં આપીને.

એની એ જ વાત: સંસ્કાર: આજે આપણે એને બેલદિલી, રમતવીરતા, સ્પોર્ટ્સમેનશીપ વગેરે અનેક શબ્દો વડે ઓળખીએ છીએ.

ખાનખાનાન નવાખ

દાનના પ્રકારો વર્ણવું છું તેજ દાણે દાંચણું નવું પાતું દાનના ઉદાત્ત સંસ્કારનો મર્મ બતાવતો પ્રસંગ રજૂ કરે છે—

ખાનખાનાન નવાખ, એ નામના મોટા અમીર અકબરશાહને રાજદરબારે શોભતા હતા. દાનેશ્વરી હતા. પશુ દાન દેતા દેતા શરમાતા. કવિ પ્રશ્ન લખી મોકલે છે.

સીએ કહાં નખાખ છ,
એ સી દે તે દેન ?
જયું જયું કર બીચે કરો,
ત્યું ત્યું નીચે નેન.

અર્થ—હે નવાખ ખાનખાનાન ! આવું દાન દેવાનું કયાંથી શીખ્યા, કે જેમ જેમ હાથ બીચો કરો છો તેમ તેમ નેણાં નીચાં ઢળે છે ?

ખાનખાનાન જવાખ મોકલે છે. (તે કવિ હતા)

દેને વાલા ઝોર હે,
લેજત સો દિનરેન,
બોઠ ભરમ હમ ચે ધરે
તાતે નીચે નેન.

અર્થ—હે કવિ, દેવાવાળો તો કાઈક ખીજો (અલ્લાહ) છે. દિવસરાત મોકલે છે તો એ. પણ લોકો એનો ભ્રમ મારા પર આરોપે છે, (કે હું આ દહિં છું) તેથી લજ્જા પામીને મારાં નેણાં નીચાં ઢળે છે.

અકબર-દરબારનાં 'રત્ન' ગણાતા એ નેકપાક શાહિર-સેનાપતિ ખાનખાનાન પર, સ્વર્ગસ્થ મહારાણા પ્રતાપસિંહના પુત્ર રાણા અમરસિંહે, મુગલ-સામ્રાજ્યનાં પીડનોથી તોબાહ પુકારતા આ બે દુહા મોકલ્યા તે પણ આજે ટાંચણમાંથી જડી આવે છે ને સ્વ. ગુલામતું રમરણુ તાણું ધરાવે છે.

કમધજ હાહા કુરમ્મા
મહલાં મોહ કરન્તા;
કહજ્યો ખાનખાનાન મેં
ખતચર હુવા ફિરન્ત

અર્થ-રાઠોડો, હાહાએ ને કમધવાહા ક્ષત્રિ રાજવીઓ તો અકબર-સામ્રાજ્યને શરણે થઈ જઈને મહેલોમાં મોજ કરે છે, હું એક જ વનતું વનચર ખનીને ભટકું છું.

ચહવાણી દલ્લી ગઈ,
રાઠોડાં કનવજન;
કહજ્યો ખાનખાનને
એ દન હીધે અજન.

અર્થ-ચહવાણીની દિલ્લી ગઈ, રાઠોડોતું કનોજ ગયું, એજ દિવસ મારા મેવાઈનો પણ આજે દિસે છે.

તેના જવાબમાં ખાનખાનાન લાવિની વાણીથી ભરેલો દુહો મોકલે છે.

ધર રહસી, રહસી ધરમ,
અપ જસી ખુશાણ,
અમર ! ત્રિશંકર ઉપરે
રાખ નહચો રાણ !

અર્થ-ધર રહેશે, ધર્મ રહેશે, ખોરાસાનીઓ (પરદેશી પીટડો) ખપી જશે. હે અમરસિંહ ! વિશંભર પર વિશ્વાસ રાખજે.

રસજમાવટની વિવિધતા

‘ ધર રહસી, રહસી ધરમ...’ એ શબ્દો મારા સ્વ. ચારણમિત્ર ગગુભાઈ નીલાના કંઠેથી બ્યારે પ્રથમ વાર ઊઠ્યા ત્યારેવેળાનું તેમનું મોં અત્યારે પણ નજરે તરવરે છે. એ મોં પર, આ દુહો બોલતાં બોલતાં, ખાનખાનાનું આત્મસંવેદન ઝલકે મારતું હતું. મોં પર પસીનાનાં ટીપાં બાઝતાં. સુંદર ગુલાબી ઝીણી કિનારવાળા દુપ-દાનો છેડો લઈ ને પોતે મોં ઘૂંચતા, હાથના પંબનો ઝટકે મારીને કહેતા- ‘ખપ જસી ખુરસાણુ.’ ‘ ધર રહસી ’ બોલતે ધરણીના પરમ સ્થૈર્યનું મહાસ્વરૂપ હાથની સ્થંભમુદ્રાએ ખડું કરતા, અને આકાશ સામે આંગળી ચિંધાડીને, માનવના તૂટતા મહાસામર્થ્યને રેકવી લેતા હોય તેમ બોલતા: ‘અમર ! વિશંભર ઉપરે રાખ નહચો રાણુ !’ -આશા અને આસ્થાના શા એ બોલ હતા ! થોડાક જ બોલ, પણ ચારણનાં બોલ, ત્રલોવાઈ જતા એક મુસ્તીમના હૈયા-બોલ:- ‘ ધર રહસી, રહસી ધરમ...’

પરિહાસ તો જેની વાણીમાં પગલે પગલે આવતો હતો, એ ગગુભાઈની પાસે આ ત્રણ દુહા ઉચ્ચારતી વેળા નરી પ્રાર્થના, નરી આરજૂ, નરી આપદા ‘જ છવાઈ રહેતી. આંખોમાં જળના ટશીઆ આવતા. વીરોચિત કારુણ્ય વાળી ઘટનાઓને એની ઉત્કટતાએ પહોંચાડવામાં ગગુભાઈ કેટલા પાવરધા હતા તે તો મારી ‘ રડોડ ધાધણ’ની વાત (રસધાર ભાગ ૩)ને યાદ કરનારા વાચકો કંઈપી શકશે. જોગીદાસ ખુમાણે અને રડોડ ધાધણે મળીને એક કાળા બપોરે વીજપડીના ખેતર વચ્ચે સાંડીઓ સૂડતા એક જોખનજોદ્ધ કણુખીને બરછીએ માર્યો, અને ધણીને બચાવવા માટે પોતાના દેહ પર ઠાંસેલાં તમામ આભરણોને ઉતારી દેતી આણાત કણુખણુ યુવતીએ ધણીને મરતો દેખી કોદાળીના જે ધૂસકારા પોતાને કપાળે ખાધા, તેનું વર્ણન

યાદ આવે છે ? એ વર્ણન ગચ્છાધિપતિ કરેલું. એ પાતકની આદ વૃદ્ધ કાઠી રાઠોડ ધાધનને કેવી જલાવી રહી હતી તે યાદ આવે છે ? એ વર્ણન ગચ્છાધિપતિ કરેલું. રાઠોડ ધાધનના વીરમૃત્યુને ‘એપીક’ ઘટના બનાવીને કરેલું આલેખન યાદ આવે છે ? એ શિલ્પ ગચ્છાધિપતિ. એ ચિત્રો આલેખના ટાણે કાણુ કહી શકે કે ગચ્છાધિપતિ રસના-પીછીમાં હળવાશ પણ ભારોભાર હશે !—એ હળવાશનો દાખલો મારા ટાંચણમાં એકલિયા બહારવટિયાના બ્યાન રૂપે મોજુદ છે. છોકરું મોઢડાંડિયે રમતું હોય એટલી મોજભરી બાનીમાં ગચ્છાધિપતિ એકલિયા નામના ચોરને આલેખ્યો—

એકલિયા બહારવટીઓ

ચાલુ હતો. મૂળ નામ પૂનરવ. પહેલાં મીંચાણા મોવર સંઘવાણી મેળો બહારવટે. પણ ભડધું નહિ. એકલું બહારવટું ‘આધ્યું’. એકલે પડે જ. જેથી કહેવાણો એકલિયો.

પાસે એક ટારડી ઘોડી. જસદણ તાબે ભાદર નદીમાં એક દી’ ટારડીને ધમારે છે. ત્યાં દરબારી માણસો કુંવર છત્રા ખાચરની ઘોડિયું ધમારવા આવ્યા. કહ્યું કે એણે તારી ટારડીને બહાર ‘કાઠી લે. યર્ષ’ મોલાચાલી, એકલિયે બહાર નીકળીને દરબારી માણસોને. પોતાની ટારડીની સરકથી માર્યા. કાનફટીલું તોડી નાખી. દરબાર આલે ખાચરે ત્રણ મહિનાની કેદ આપી. છૂટ્યો ત્યારે કહેતો ગયો કે દરબારને કેળે ચેતતા રહે.

*

મોટા અણીઆળા ગામમાં પટેલને ઘેર ઘોડી હતી. જમને કહે કે ‘ઘોડી લેવી છે.’

કે 'રૂપિયા ચારસો પડશે.'

કે 'ચડી જોઈ,'

પટેલે તો આગેવાળ જોરખંધ ચડાવ્યા, ઘોડીને ટાપ્પક ટીપ્પક કરી. એકલિયો ચડ્યો, એકાદ પાટી લેવરાવી પછી ગોથું ખવરાવ્યું ને કહ્યું 'હ્યો રામરામ. આલા ખાચરને કે'જો રૂપિયા ચારસો તમને ચૂકવી દે.'

હરણ ખોડાં કરે એમ ઘોડી ગમ.

આવ્યો જસદણની બજારે. અરીણના ઈજારદારની દુકાને ઘોડી ઉભાડીને કહે 'અરઘો શેર અરીણ જોખ.' જોખ્યું. 'લાવ છેડામાં.' લઈને જાપડ્યો. 'કે'જો દરબાર આલાખાચરને, કિંમત ચૂકવી આપે.'

માંડ્યો જસદણ તાબામાં લુટવા ને ખૂંહટું મારવા. દરબાર કહે 'માજો સાપ બાંડો કર્યો.'

*

રાયપર ને કુંડળ વચાળે ગીડા કાઠીઓનાં ગામ. એક ગાડું હાલ્યું જાય. ભેળા અસવાર. અસવારો ગાડાને આગળ જાવા દમને બેઠા બેઠા હોઠો ભરે.

એકલિયો કહે 'રામરામ'

'એ રામ ! કેવા છો ?'

'કાઠી છું. નામ હમીર બોરીચો. હોઠો પાશો ?'

ઘોડી પર બેઠે બેઠે હોઠો તાણવા માંડ્યો. ગાડાને સારી પેઠે છેડું પડવા દીધું. પછી હોઠો આપી દમને ઘોડી લાંબી કરી. પહોંચ્યો ગાડાને. માંઈ બાધઓ બેઠેલી તેને કહે 'બેન્યું,' ઘરાણું કાઢી આપો, ખરચીખૂટ છું.'

એમાં એક રાંડીરાડ બાઈ. જાતે ગીડા કાઠી. કહે કે 'લાઈ, એક કડલું નીકળવું નથી.'

કે 'ખોન, તારું ખીજું કડલું આમાંથી ગોતીને પાછું લઈ લે. ને કામ પડ્યે લાઇને બોલાવજે.'

એમ કહીને ગયો.

એ બાઈ હતી કુંડળની. એને ગીડા લાયાતોએ દુઃખ દેવા માંડ્યું. બાઈએ એકલિયાને ખબર કહેરાબ્યા. ગયો કુંડળમાં. ૮-૯ ગીડાને માર્યા ને કહેતો ગયો 'ખેનને જીવાઈ કાઢી દેજ્યો. નીકર ગીડો દોડો નહિ મેલું.'

જગો ગીડો જસદણના મોટા અમલદાર. નીકળ્યા એકલિયાની વાંસે. વાંસોવાંસ એકલિયો ચડ્યો. ફરી ફરીને જગો ગીડા ઘેર ગયા. એકલિયો પણ ઠેક એને ઘેર પહોંચ્યો. ગીડો તરવાર છોડી, લાલું મેલી, ઢોલિયા માથે જ્યાં ખેસે છે ત્યાં પહોંચ્યો.

કે 'જગો ગીડા ! લે બંધૂક, હું જ એકલિયો.'

બંધૂક તો શું હ્યે ! ગીડાને ઠાર માર્યો. લાગ્યો. 'ઓ જય ! જય ! જય !'

*

કોટડા દરબારનું ગામ રાયપર. બહાર ચારણનું મવાડું પડ્યું છે. ઘોડાં બાંધ્યાં છે દશરાતો દી.' તે દી' શુકન કરીને ચારણો ઘોડાંની સોદાગરી કરવા બહાર નીકળે. લાપશી રંધાતી હતી. ગઢવા ખેડેલા. ત્યાંથી એકલિયો નીકળ્યો.

કે 'બા ભિતરો. ખાધા વન્યા જય એને પ્રસહ્યા !'

ખેડો સૌ ભેજો ખાવા. એમાં એક ગીડો નીકળ્યો. ભેળું લાલું છે. દેખીને લાપસી ખાવાનું મન થઇ ગયું. ચારણોને કહે-

'રામરામ બા.'

કે 'ભિતરો આપા.'

કે 'ભિતરે ક્યાં આપ ! એકલિયાની વાંસે નીકળ્યા છયેં.'

જ્ય એકસિયો કહ્યો. થોડી પડાણી. પડાર્યો: 'હું એકસિયો.
લે લાલો !'

ચારણો આગ પડ્યા. હં ! હં ! હં.

કે 'ગીડા તો દીકા ન મેલું.'

કે 'ના, આંઈ કાંઈ ન થાય.'

કે 'બૂડી તો મારીયા.'

સાસાની બૂડી ગીડાને મારી; એ નસુ વહી ગઈ.

==

દેવગિયે રાણીગવાળાની હાંડીએ ગોરખો ગીડા બેંડા બેંડા એક-
સિયાની પાંચી બોલે. આંઈ એકસિયાનો પલુ આશરો હતો. જોગાનજોગ
એકસિયો એ સાંભળે. નીકળ્યો બહાર ને બોલ્યો, 'આ લે મારી
તરવાર. હું કહું જોડો. કાઠ, ગીડાની તરવાર ને મારો જોડો.'

ગોરખા ગીડાને ટૂંક વજૂટી.

કુપો ગીડા કાઠી. કીલ એવું જાણું કે દોઢ હાથ હિસારો. માથે
ગાઠું ય ચડી ન શકે. કાંઠા આંચકાને કીસા રહે. આસર જેવી
બુઝબો. ભાયાણી પાડી જેવું કાંધ. બેજો મરમથ કાઠી. ફારીને
કુંવાડે ગયેલા. કાંટનું પાંસળું હોય એવી તરવાર રાખેલી. બેય ચાલ્યા
આવે. એકસિયો વેંકળીમાં થોડીને બાજરો ફરને બેંડા છે.

એક અસ્વાર ચાલ્યા જાય છે, ને કુપો ગીડા બોલે છે. 'ભાયાણ
હજી એકસિયાને બેટ્યા નથી ના !

જ્ય અસ્વાર થાતે. ને એકસિયો પાછળ પડ્યો. 'કુંપા ગીડા !
તૈયાર છું.' ગીડાએ થોડી દોટાવી મેલી. પલુ એકસિયો તો પતંગિયો
હતો. ક્યાં બેળાં. આઠો પડીને હાથ કાંચાં કરી મરમથ કાઠી કહે કે
'રેવા દે.'

કે 'તું ખસી જા.''

કે 'પહેલું મારું માથું વાઢીને ગીડા માથે જા.' મરમલે આહું દીધું. હાથ જોડીને કરગર્યો.

'ડીક ત્યારે જાવા દઉં છું. પણ થોડીના મોવર તો ઉતારી લઈશ, ધાંશીઓ લઈ લઈશ.'

ફૂંપા ગીડાનું એટલું આંચકી લઈને પોતે ગયો. પણ એમાં પોતાનો ચોક્કણ વાંકળીમાં પડ્યો રહ્યો. એ ચોક્કણ લઈ લઈને ફૂંપા ગીડા દેવળિયે રાણીગવાળાને ત્યાં આવ્યા.

'ઓહો ગીડા ! તમે ક્યાંથી !

કે 'બા, એકલિયાની વાંસે ગ્યા'તા, ભેટાં કરી આવ્યા.'

'ઓહો ! રંગ છે.'

કે 'એણે માળે કાણ જાણે કેમ કરીને મારી થોડીના મોવર લઈ લીધો, પણ તો મેં એનો ચોક્કણ લઈ લીધો, આ જુઓ.'

'હા બા, સાચું. આ ચોક્કણ તો એનો જ.'

એ જ વખતે રાણીગવાળાની ડેલીએ સંતાયેલ એકલિયો બહાર નીકળ્યો ને કહ્યું 'લાવ્ય ચોક્કણ. ખોટું બોલ છ ? તેં લઈ લીધો ? હવે તો ખૂડી માર્યા વગર રહું જ નહિ.'

ગીડાને લાલની ખૂડી મારીને લોહી કાઢ્યે રહ્યો.

*

એક દી' આવ્યો સનાળીમાં. એક રેંટો માથે બાંધેલ ને બીજે કડ્યે. લાલે કિનખાપનો રેંજે ચડાવેલ. કહે કે 'ઈ રેંજે તો મારું ખાંપણ છે ખાંપણ.'

બજારમાં ચડતે પહોરે આવ્યો. આલો ચાક નામે કાઢી મળતાં આલે પૂછ્યું, 'ક્યાં રે'વું ?'

કે 'હાલારમાં.'

'કેવા છો?'

'ખોરીયા. હમીર ખોરીયો. આધા રે'ન્ને. ઘોડી પરગંધીલી છે.'
આવ્યો હરજીવન વાણિયાની દુકાને 'શેઠ, બાજરો તોળજો છ શેર.'
પૂછ્યું 'કેટલા પૈસા?'

કલ્યા પ્રમાણે પૈસાનો ધા કર્યો.

ગણીને હરજીવને કહ્યું, 'બે પૈસા વધારે છે.'

'એના કુતરાને રોટલા નીરજો. લાવ્ય બાજરો.'

'કહો છોને ઘોડી પરગંધીલી છે!'

કે 'વાણિયાને કમ કરડે છે!'

'રંગ છે ખુધા ગીડાના લોઈને!'

એમ બોલીને એકલિયો દાયરામાં બેસીને કસૂંબો પીએ.

કે 'કાં એવા રંગ આપો?'

કે 'બા, ખુધો ગીડો શરવીર હતા. એવા શરવીર કે લોઈ ભાળખેને મરી ગયેલા! એટલે હું કસૂંબામાં એને રંગ દઉં છું. ગીડાની તરવાર ને મારું ખાસકું. ગીડાની હારે હું તરવારે લાકડીએ તો લકું નહિ.'

*

મોરખીની જલમાં પોતાને નખાવનાર એક ભગવતસિંહ ગરાસીઓ હતો. લલા ગામમાં રહેતો. ઊપડ્યો એને મારવા. ગામની ખળાવાડમાં ભગવતસિંહ ખળાં ભરે છે. વાડયે ડોડાણો ને કહ્યું, 'કાં, દરબાર, તૈયાર છો ને?'

'હા તૈયાર!' કહેતો ભગવતસિંહ જોટાળા 'બધૂંકે ઘોડે ચડી બહાર નીકળ્યો. ભેળા સંધી સવાર. મંડ્યા સામસામા ઝપટ કરવા.

એકલિયો પાછળ ને પાછળ ખસતો જાય. મનમાં એમ કે ભગવત-
સિંહનો દારુગોળો ખૂટે તો બેળાં કરું. ધકમક ધકમક ચાતું જાય.
આધો નીકળી ગયો. પાછળ અવાજ આવતા બંધ થયા. એમાં ઘાટાં
ગાડ, કળકડી જમીન, નેરું ખળકયે જાય, અને ઘટાટોપ વડ, એવી
જગ્યા દેખી મન થયું કે માણું નાઈએ તો ફીક,

પડખે ભરવાડ ગાડર ચારે. કહ્યું કે ‘એત્રા વડ માથે ચડીને
ખખર રાખ, કોઈ અસવાર આવે છે ?’

નાઈને બહાર નીકળ્યો ને અસવાર નજીક આવ્યા ત્યારે
પછી ભરવાડે ખખર દીધા.

એકલિયો એકલી સૂરવાળ પહેરીને ઘોડીએ ચડ્યો, ભાગ્યો.
ભગવતસિંહે બંધૂક મારી, બરાબર એકલિયાના પગનું બૂચ તોડીને
ગોળા ઘોડી સોંસરવી ગઈ. પછી ઘોડી ચાલી ન શકી.

ફરીને એકલિયે સંધી માથે ઘા કર્યો. હેડો ઉથલાવીને એની
ઘોડી માથે ચડી ગયો ને હાંપી. ભગવતસિંહે બંદૂકને ફરી કેપ
ચડાવ્યો, પણ કેપ પડી ગયો. આંહીં એકલિયો હાંકે પણ ઘોડી ચાલે
નહિ. પગ બંધાઈ ગયા. ઊતર્યો હેડે, વળ્યો પાછો, ખીજ સંધી માથે
ઝાલું કર્યું. એની ઘોડી પર ગયો ને ભાગ્યો. એમાં પોતાની બંદૂક
વડલે પડી રહી.

નવાણીએ પહોંચ્યો. પગનું બૂચ તૂટી ગયેલ, તરવાર નાખી દીધેલ.
ફક્ત એક ભાલો હતો.

દરબાર લોભોવાળો એકેલ, ઝાળખ્યો, ‘આવે વેશે કેમ પના ?’

કે ‘લૂગડાં મગાવી દ્યો. રાટલો ને ગળ લાવો.’

દેવળિયે પાલાત્રા વોંટળામાં વાઘરીઓના વાઝમાં રહ્યો. પાટાપીંડી,
ને ખાવાનું રાણીગવાળો મોકલ્યો. લૂણા ધાધલ રોજ એસ્યા જાય.

પણ રાણીંગવાળો, જે આજ સુધી એકલિયાને સંધરનાર હતો, તેને જ ખીક લાગી પોતાનાં નાણાંની. એના કહેવાથી ગોરખે ગીઠે જસદણમાં બહાર ક્યું. એકલિયો લાગી ન જાય એટલા માટે બ્રાહ્મણ લવા મહારાજનો ભાઈ પાલાવે વોંકળે જઈને ત્યાં વાતોચીતો કરી સુવાણુ કરાવે. એ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે પરમ દિવસ સુધી તો હું વાતોના રસમાં ને રસમાં રોકી રાખીશ.

ત્રીજે દિવસે સવારે એ પહોર દિવસ ચડતાં વોંકળાને કાંઠે બિભેલા વાઘરીએ રાડ પાડી કે ‘પુનરવ ભા, અસવર આવે છે. ભાલાં ઝળકે છે, ભાગો.’

‘ભાગી તો રિયા હવે. ભાગવું લખ્યું હોત તો આજ રોકાણુ જ શીદ કરત ?’

એટલું કહીને એકલિયે પોતાના વાતડાલા વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણ ભાઈ અંધ સામે નજર નોંધી: ‘ભરડા ! ખૂટ્યો કે ?’

બ્રાહ્મણને મોઢે મશ ઢળી ગઈ.

પોતાની આંગળીમાં ચૌદ ગદીઆણાનો હેમનો ફેરવો હતો તે કાઢીને બ્રાહ્મણને કહ્યું: ‘એક અડખોત ભેળો તારા બ્રાણુ કાઢી નાખી શકું. પણ હું એકલિયો. મારું મરણુટાણું ન બગાડું. આ લે આ દક્ષિણા અને માંડ ભાગવા. હમણું આંહી ગોળાઉની પ્રાછટ બેલશે.’

ફેરવો લઈને બ્રાહ્મણ વહેતો થયો અને ખીજ બાજુ ગામમાંથી લુણો ધાધલ નામનો કાઠી એકલિયાને હેડો પીવરાવવા આવતો હતો તે પણ ખીકનો માર્યો ઝાળાં આડો છુપાઈને એસી ગયો. એણે કનોકન વાત સાંભળી.

વાઘરી કહે, ‘આપુ, હાલો. હજી ગામમાં જવાનો વખત છે.’

‘અરે હરિ હરિ કર ભાઈ, હું એકલિયો હવે ભાણું ?’

હથિયારમાં ફક્ત એક ભાણું જ હતું તે ઉપાડીને એકલિયો બિભે

એકલિયો પાછળ ને પાછળ ખસતો જાય. મનમાં એમ કે ભગવત-સિંહનો દારુગોળો ખૂટે તો ભેળાં કરું. ધકમક ધકમક થાતું જાય. આઘો નીકળી ગયો. પાછળ અવાજ આવતા બંધ થયા. એમાં ઘાટાં ઝાડ, કળડી જમીન, નેરું ખજકયે જાય, અને ઘટાટાપ વડ, એવી જગ્યા દેખી મન થયું કે માણું નાઈએ તો ઠીક,

પડખે ભરવાડ ગાડર ચારે. કહ્યું કે ‘એલા વડ માથે ચડીને ખખર રાખ, કાઈ અસવાર આવે છે ?’

નાઈને બહાર નીકળ્યો ને અસવાર નજીક આવ્યા ત્યારે પછી ભરવાડે ખખર દીધા.

એકલિયો એકલી સૂરવાળ પહેરીને ઘોડીએ ચડ્યો, ભાગ્યો. ભગવતસિંહે બંધૂક મારી, બરાબર એકલિયાના પગનું ખૂસ તોડીને ગોળી ઘોડી સોંસરવી ગઈ. પછી ઘોડી ચાલી ન શકી.

ફરીને એકલિયે સંધી માથે ધા કર્યો. હેડો ઉથલાવીને એની ઘોડી માથે ચડી ગયો ને દાંટી. ભગવતસિંહે બંદૂકને ફરી કેપ ચડાવ્યો, પણ કેપ પડી ગયો. આંહીં એકલિયો હાંકે પણ ઘોડી ચાલે નહિ. પગ બંધાઈ ગયા. બિતર્યો હેડે, વળ્યો પાછો, બીજા સંધી માથે આવું કર્યું. એની ઘોડી પર ગયો ને ભાગ્યો. એમાં પોતાની બંદૂક વડલે પડી રહી.

નવાણીએ પહોંચ્યો. પગનું ખૂસ તૂટી ગયેલ, તરવાર નાખી દીધેલ. ફક્ત એક ભાલો હતો.

દરબાર લોભેવાળો બેઠેલ, ઝોળખ્યો, ‘આવે’ વેશે કેમ પના ?’

કે ‘લૂગડાં મગાવી દો. શટલો ને ગળ લાવો.’

દેવળિયે પાલાવા વોંકળામાં વાઘરીઓના ત્રાડમાં રહ્યો. પાટાપીંડી, ને ખાવાનું રાણીગવાળો મોકલે. લૂણા ધાધલ રોજ બેસવા જાય.

પણ રાણીગવાળો, જે આજ સુધી એકલિયાને સંઘરનાર હતો, તેને જ ખીક લાગી પોતાનાં નાણાંની. એના કહેવાથી ગોરખે ગીઠે જસદણમાં જાહેર ક્યું. એકલિયો લાગી ન જાય એટલા મોટે આહ્વાણ લવા મહારાજનો ભાઈ પાલાવે વોંકળે જઈને ત્યાં વાતોચીતો કરી સુવાણ કરાવે. એ આહ્વાણે કહ્યું કે પરમ દિવસ સુધી તો હું વાતોના રસમાં ને રસમાં રાહી રાખીશ.

ત્રીજે દિવસે સવારે બે પહોર દિવસ ચડતાં વોંકળાને કાંઠે બિભેલા વાઘરીએ રાડ પાડી કે ‘પુનરવ ભા, અસવર આવે છે. ભાલાં જળકે છે, ભાગો.’

‘ભાગી તો રિયા હવે. ભાગવું લખ્યું હોત તો આજ રોડાણુ જ શીદ કરત ?’

એટલું કહીને એકલિયે પોતાના વાતડાલા વિશ્વાસુ આહ્વાણ ભાઈ બંધ સામે નજર નોંધી: ‘ભરડા ! ખૂટયો કે ?’

આહ્વાણને મોઢે મશ ઢળી ગઈ.

પોતાની આંગળીમાં ચૌદ ગદીઆણાનો હેમનો ફેરવો હતો તે કાઢીને આહ્વાણને કહ્યું: ‘એક અડખોત ભેજો તારા પ્રાણ કાઢી નાખી શકું. પણ હું એકલિયો. મારું મરણુટાણું ન બગાડું. આ લે આ દક્ષિણા અને માંડ ભાગવા. હમણાં આંહી ગોળાઉંની પ્રાછટ બોલશે.’

ફેરવો લઈને આહ્વાણ વહેતો થયો અને ખીજ બાબુ ગામમાંથી લુણા ધાધણ નામનો કાઠી એકલિયાને હોઠા પીવરાવવા આવતો હતો તે પણ ખીકનો માર્યો જાણાં આડો છુપાઈને બેસી ગયો. એણે કતોકત વાત સાંભળી.

વાઘરી કહે, ‘બાપુ, હાલો. હજી ગામમાં જવાનો વખત છે.’

‘અરે હરિ હરિ કર ભાઈ, હું એકલિયો હવે ભાગું ?’

હથિયારમાં ફક્ત એક ભાગું જ હતું તે ઉપાડીને એકલિયો બિભે

થયો. વાધરીને કહે 'તું હવે ખસી જા.' એમ કહીને વાંકળાને કાઢે ચડ્યો. ચડતાં જ ગીસત સામી દરસાણી. ગીસતની અને પોતાની વચ્ચે આડું એક ખીચોખીચ આળું આવેલું હતું. પણ પોતે ખીજી બાજુ તર્યો નહિ. જરાક તરીને ચાલે તો શત્રુઓને વાંસો દેખાડ્યા જેવું થાય એટલે સામી છાતીએ આળાં સોંસરવો પડ્યો, કાંટા ઉઝરડાતો ગયો ને બહાર નીકળ્યો.

ત્યાં તો ગીસત લગોલગ થઈ ગઈ. ભાલા સોતો એકલિયો છત્રંગ મારીને ગીસતના સરદાર વેળા ખાયરને માથે ગયો. એ ભાલાનો ધા ચૂકવવા માટે વેળા ખાયર ઘોડી ઉપરથી નીચે ખાખક્યો, કે તુરતજ એકલિયે ઘોડીને ભાલું ટેકવી, પેઘડામાં પગ દઈ હને હાથ માંડી ઘોડી માથે ચડવા હલુબો દીધો. દેતાં એવું માથું જીંચુ થયું તેમ તો ધડ ! ધડ ! ધડ ! એકસામટી સાત ગોળીઓ માથાની ખોપરીને વીધતી ગઈ.

તોય એકલિયો પડ્યો નહિ. ભાલાનો ટેકો દઈ ગોઠણીઆંબર એકો. છેલ્લી ઘડીએ ખારવટિયો ભારી રૂડો દેખાયો. ત્યાં તો ગ્રાણુ છૂટી ગયા. એટલે કાડીઓએ આવીને એના મુઠા ઉપર પેટ ભરીને ભાલાં માર્યાં ને ગીડાઓએ એના લોહીથી પોતાનાં કાતર્યા રંગ્યા. એની લાશને જસદણુ લઈ ગયા.

'વેળા ખાયર !' દરબાર આલા ખાયરે ખારવટિયાના શરીર ઉપરના જખ્મો જોઈ ઝીણું અવાજે કહ્યું, 'આ બધા બંદૂકના ધા નો'ય બા ! આ-તો વેરી મુઓ ધ પછીનાં પરાક્રમ લાગે છે !'

'અને ત્રીસ અસવાર થકને એક માંદા શત્રુનેય જીવંતો ન જાવી શક્યા બા ! રંગ છે !'

પાલાવાને વાંકળે રાતોરાત કાઈ એક ખાંભી બીખી કરીને સિંદૂર ચડાવી ગયું હતું. અત્યારે એ ખાંભી ત્યાં છે.

સંતદર્શન કરાવનારા

‘ ગુરમલી ગામમાં, હીવાળી ટાણું હતું. ભેખ્યું ભેખડોમાં આપા પોતે આઈ [ગાયો] ચારવા જાય. ત્યાં કણુળીની એક છોકરી દોર ચારવા આવે. એના માથામાં જાંદરી : માથું ગઈગઈ ગયેલ. આપાએ એના માથા પરથી પૂંચલા જાંચી કરી. ત્રણ વખત માથું ચાટ્યું, છોકરીને નવનિરાંત થઈ ગઈ.

આપા દાના નામના ચલાળાની જગ્યાના કાઠી સંતનું સ્મરણ કરાવતું ઉપલું ટાંચણું મારી પોથીમાં એક દુબળા, પાતળા, ખેડી દડીના, આંખે લગલગ અખમ (નહિ દેખતા) અને દાંત વગરના મોંમાંથી વાતોનાં અખૂટ વહેન ચાલુ રાખતા બુઢ્ઢા સૂરા બારોટની આકૃતિને ખડી કરે છે હડાળાના રૂપાળા દરબારગઢના ખેઠકખાનામાં કયે ઠેકાણે સૂરા બારોટ ખેડા હતા, ગળામાં કેવા રંગના પારાની માળા હતી (કાળા રંગની) અને અવાજ કેવો હતો, તે બધું અઢાર વર્ષો ગયાં છતાં યાદ છે. સોરઠી સંતોના સંશોધનના શ્રીગણેશ એમણે કરાવ્યા. પાંચાળના મોલડી ગામના સિંહ-ભેડ રતા ભગત કાઠીથી લઈ એમણે એ પ્રારંભ કરાવ્યો. ટાંચણું આવે છે—

‘ રામછાળી : ગેબી બાવાનું ભોંયરું : દૂધપાક : ત્રણ લવનની સૂઝી : સૂરજ, વાસંગી, ગેબી, ને રતો, સોગંઢે રમ્યા : આંતરે ગાંઠ્યું : સાધબંધાધ : લાકડી પડે એમ ખગુમાં થડી ગયા.

પંજે નીમજ્યો : આપ સરીખા કર્યા.’

રામછાળી એટલે હરિની બકરી. ચારવા આવતી બકરી પાછી સાંજે ડુંગરામાં ચાલી જતી, કયાં જતી ! રતો પાછળ પાછળ ચાલ્યો. ઘેબી બાવાને ભોંયરે જઈ જીભી રહી. એ બકરી દોહીને બાવાએ રતાને

દૂધપાક ખવરાવ્યો, રતો સંત બન્યો. સંતોના ગેળી ધામ કે દેવનાં પુરાતન થાનકો, હમેશાં વાર્તાઓમાં આ રીતે જ પ્રકટ થતાં બતાવાય છે. કાં તો છાળી ને કાં ગાય એનાં થાનકોનો પતો આપનારાં હોય છે. ચરીને પાછી વળતી ગાય આપોઆપ જ્યાં બિચી રહીને દૂધની ધારાઓ આંચળમાંથી વહેતી. મૂકે તે સ્થાનમાં બેઠા બિતરો તો શિવલિંગ કાં શાલિગ્રામ સાંપડે.

સૂરા રાવળે એ સોરડી સંતોનાં દર્શન કરાવ્યાં. શુકનદાતા સારા મળ્યા, તે આજ પણ સંતો અને સંત-વાણીની નવનવી સામગ્રી લાધે છે. મારા સોરડી સંતો-કાડી, કુંભાર, કાળી. કડીઆ, માળી, રચારી, મુસ્લીમ, અને હરિજન જેવી કામોમાંથી બિડેલા, નિજનિજનાં ધંધાધાપા કરતા કરતા, ખેતરો ખેડના, ઢોરાં ચૂરતા, ચાકડો ચલાવતા, ગાયોનાં છાણના સૂડા શિર પર ધરી વાસીદાં વાળતા, કોઈ ઘેરસંસારી, લોકસમાજની વચ્ચે રહેતા, ધરતીની ધૂળમાં આબોહતા, સાદા ને સરસ આ મારા સોરડી સંતો મને વહાલા લાગે છે. ટાંચણ ખોલે છે કે—

‘રતો ભગવ ખેતરમાં સાંતી હાંકે. સાંતીની કોશ ધરતીમાં દહાયેલ કોઈ ચરનાં કડામાં ભરાય, ત્યારે ભગવ લાખે કે—

‘લખમી, તારે મારી ઘરખા (ઈશ્વરી) હોય તો પેટ પર (મારે ઘેર અવતાર દે,) બાકી હું તો પરસેવાનો પૈસો ખાનારો.’

એવા રતા ભગતને ઘેર માંગખાઈ દીકરી જન્મી, મોટી થઈ, પર-છાપી, પણ જમાઈ જાદરો કંપાતર કાડી, દીકરીને દુઃખ દેવામાં અવધિ કરી, પણ ભગત ખોલે નહિ. જાદરાએ એક દિવસ બેથા-બે સાવત્રોની સાથે ખેતરમાં સસરાના ખેત્ર. ક્વાઈ ગયો. કુકર્મોના પરિતાપ બિપડ્યો, કહે કે ‘મને ઉદ્ધારો !’

‘જા, હું નહિ, તને તો થાનગદમાં કુંભાર મેપો પરમેશ્વરે.’

ગયો થાનગદને કુંભારવાડે, મેપો ચાકડો ચલાવવે, ઠામડાં ઉતારે.

વહુ ઉં દીકરી ઉં હામ લઈ તડકે સૂકવે. કુકર્માં જનરો ટાંપીને બેસે. બાઈઓ ત્રાસે, મેપાએ જનરોને ત્રણ ચાકફેરણી (લાકડી) મેલી, બીકી આવી, જાણ્યું કે બસ આતો માયલો મરી ગયો છે.

પ્રમોદો. (દીક્ષા દીધી.)

એવાં એવાં સંતયરિત્રો સરા બારેટે હડાળા ગામે કંથ્યાં; અને એમણે અધૂરા મૂકેલ ત્રાગડા ફરી પાછા મહિનાઓ ગયે, વડીઆમાં રાવત જેબલીઆએ ઉપાડી લીધા. શુદ્ધ અને સુરદાસ કાંડી રાવતલાઈ, વડીઆના સ્વ. દરબારથી બાવાવાળાના સસરા, એણે મને પાસે બેસારી, પ્રેમથી સંતોની વાતો કરી. ટાંચણ બોલે છે—

‘દાના ભગત કુટલનાં ગામ કરનળે ગાયું ચારે. ભાવનગર મહારાજને છોડ નહિ. ભગતને વાત કરી. ભગતે નાળીએર મોકલ્યું. મહારાજને કુવર અવતર્યો. એ પ્રતાપ ભગતનો જાણીને મહારાજને કરનળા ગામ દીધું.

ભગતનો જવાબ-તો બુઝો—

‘ના બાપ, બાવાને ગામ નહોય, બેહુતોને મારી ગાયુંના સંતાપ હશે તેથી જ ગામ દીધું લાગે છે. અર્થ એમ કે હવે આંધળી વયા નવ લાલો,’ ચાલી નીકળ્યા.

બુડી વા બુડી વા (તસુ તસુ જેટલીયે) જમીનને માટે જ્યાં જાટકા બીડે, ત્યાં, તે જ સોરઠી ધરામાં ગામગરાસનો જાંચો પણ નહિ લેનારા સંતો એ જ ભોંયભૂખી કામોને પેટ પાકયા, માટે જ મને સોરઠી સંતો વહાલા લાગે છે. માટે જ મેં એમને મારાં ‘સોરઠી સંતો’ અને ‘પુરાતન જ્યોત’ માં જાડ લગાવ્યા છે, પણ હજી જરાક આગળ જઈએ, ને રાવત જેબલીઆએ કરાવેલ એક ચોંકાવનારું ટાંચણ ઉકેલીએ:—

વાસના મારીશ નહિ

ગામે ભગત—જતે ગદી. મા ધજીની. નામ લાખુ : રાણપુર પરણા-વેલી. પોતે નડીમોટી. ઘણી છેલબગાવ. કાઢી મૂકી. ચલાળે મોસાળ તેડી

આવ્યા. ઘણીએ બીનું ઘર કયું. મોસાળિયાં કહે કે આપણે લાખુને બીને દંધએ પણ લાખુએ ના પાડી એક વાર ચલાળામાં લાખુ પાડોશણના છોદસને રમાડે. રમાડતાં રમાડતાં મન થયું (સતતિનું.)

અવેડા પાસે થઇને ભગત (દાનો) નીકળ્યા. કહે કે—

‘ભાગે’ લાખુ, વાસના મારવી નહિ, વાસના નડે. ફલાણા બાવાનું ખુંદ લઇ લે.’

લાખુને એક બાવા જોડે સળધ થયો. આશા રહી.

‘શંડ ધરધાવતા ધરધી નહિ, ને આપાના (દાના ભગતના) ખૂંટડાઓમાં જઇને રહી.’

એવી બદનામી થઇ : ‘વિચાપુ’, ‘ફવામાં પડું.’

ભગત રાતે નીકળ્યા, ફવાકાડે લાખુને જોઇ.

‘લાખુ, ફવામાં પડીને હાથપગ ભાંગી નહિ તારા પેટમાં છે બળભદર. ઇ કોઇનો માથો મરે ને.’

જનમ્યો. નામ પાડયું ગીગલો ગીગલો છ મલિનાનો થયો. પોતે મંડય! તેડવા રમાડવા સાત વર્ષની હમ્મર ગીગલો મંડયો વાછડ ચારવા.

ઇથી મોટા થયો એટલે મંડયો ગાહ ચારવા.

બાવીશ વર્ષનો થયો : પાંચાળના સોનગદથી લાખો ભગત આવેલ ન દાનો ભગત ખેડા છે ટેલવા ગાયોનું વાસીદુ કરે છે.

ગીગો છાણુનો સૂડો માથે લઈ નીકળે છે છાણુ આછું છે મે! માથ રેગાડા બીરે છે.

લાખો ભગત:—દાના, ગીગલાનો સૂંડલો બીતરાવ.

દાના ભગત:—તમે બીતરાવો.

‘ગીગલા, આંઈ આવ’

ગીગો કહે ‘બાપુ, હાથ થોઇને આવું’

‘ના, ના, ઇ ને ઇ આવ્ય.’

એમ ને એમ આવ્યો. માથે હાથ મૂક્યો. ‘ગીગલા તારે બાવોજી પર સત. તું અમ જ્યથી મોટો. ને લાખુ પ્રીસે’ (ક્યાં) ગઇ ?

બોલાવી. વૃક્ષ લાખુ આવી. ભગતે રાખ કરાવી. પોતાની ભેળું ગીગાને અને લાખુને ખવરાવ્યું.

રક્તપીતિયાંની સંતસેવા

માનવતાનો આર્થી જાંચો આદર્શ આપણને નહિ જડે. ‘વાસનાને મારવી નૈ, વાસના નડે, ક્ષણા આવાનું બુંદ લૈ લે.’ એ તો આધૂનિકોને યે અદ્યતન લાગે તેવી ઉદારતા છે. ‘કૂવે પડીને હાથપગ ભાંગીશ નૈ, તારા પેટમાં બળભદ્ર છે.’ એવી હામ દેનાર સંત દાનો પાપ-પુણ્યના રૂઢિગત ખ્યાલો લઇને જોડેલા જનસમાજની વચ્ચે જીવતા હતા ને એ જનતાને આધારે નિર્વહતા હતા. તે છતાં તેણે થડકાટ ન અનુભવ્યો, તિરસ્કૃત માતાને માનભેર જિવાડી, એના પુત્રને સંતપદે સ્થાપ્યો, ને એ મુસ્લિમ મા-બેટાની સાથે સતો એક થાળીમાં જમ્યા. આજે ગીરનાં પહાડો વચ્ચેનું ધર્મસ્થાન સતાધાર એ ગીગા ભગતનું કર્મક્ષેત્ર હતું. ધેનુઓની અને પીતિયાં કોઢિયાં માનવીઓની, એ બેની સેવા, સતાધારની આ બે સંત-ધૂણીઓ હતી. ભયંકર રોગ રક્તપીત, એની નિર્બંધ સારવાર કરનારાં સોરઠમાં ત્રણ સંત-સ્થાનકો હતાં; ગદૈ ગીગા ભગતનું સતાધાર, રબારી સંત દેવીદાસનું પરબ-વાવડી, અને મુસ્લિમ સંત જમિયલશાહનો ગિરનારી દાતાર-કુંગરો. હિંદમાં બીજા કોઇ સંતે આ કાળ-રોગની સેવા કરી જાણી નથી.

રાવતભાઈ જેબલિયાની કથનીમાંથી તો સંત-કુળની કલંક-કથા પણ મળી હતી. લોકજન્યાન ફૂડને છુપાવતી નથી. ગુરુ દાનાએ શિષ્યને બુદ્ધિ જગ્યા કરી દધને કહ્યું. ‘ગીગલા, અભ્યાગતોને રાખડી તો જાળે.’ આગો દાનો તો જતિ-પુરુષ, એની પ્રજાડે વંશ ચાલ્યો એના સંસારી ભાઈ આપા જીવણાનો. ચલાળાની ધર્મજગ્યા એ કુટુમ્બવારસે ચાલી ગઈ. દાના ભગત દેવ થયા, ભત્રીજા દેવા ભગતે, પ્રોતાની જગ્યામાં આવનાર અભ્યાગતોને ચીંધવા માંડ્યું: ‘જાવ ગીગલા પાસે.’ એકવાર આખી બાવાની જમાત આવી.

‘લાવ ખે માલપુડા !’ ‘જવ ગીગલો દેશે.’ ગીગો ક્યાંથી છે ? ખાખીઓએ ગીગા લક્તને માર માર્યો. દેવો કહે કે ‘જ અહીંથી.’ ‘ક્યાં જાઉં ?’ ‘જ સાવજના મોંમાં.’—એટલે કે સિંહસરપૂર ગીરના પહાડામાં. ધેનુઓ હાંકીને સંત ગીગો સતાધાર એમ હડધૂત થઈને આવ્યા. સંત-કુળોની વારસામેહિત સ્વાર્થપરતાની એ કાળી કથા છે. માટે જ પરખના દેવીદાસે જરજરીતનાં અર્પણનો અરવીકાર કરી કેવળ આકાશરૂતિનું જ કરકું વ્રત લીધું’તું ને !

‘મારી એખ જોધ !’

રતો, મેપો, જદરો, દાનો ને ગીગો, એ હતા વાણીવિહોણા સંતો. સેવા તેમની મૂંગી હતી. સૌપહેલી સંત-વાણી મારે કાને કાળી સંત રામય્યાની પડી. જાંબુડી ગામતો આ મોટો શિકારી કાળો, નામે રામ ધાંધા. પશુઓના સંહાર સિવાય અન્ય કાંઈ ઉદ્યમ નહિ. એને મળ્યા સંત રૂખડિયો વેલો બાવો. એ પશુ કાળો એની ભાળ પશુ મારા ચારણ મિત્ર ગગુભાઈ પાસેથી મળી. મેં પૂછ્યું હતું, કે અમે એક ગરબો ગાઈએ છીએ—

‘રૂખડ બાવા તું હજવો હજવો હાલ્ય જો,

‘ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ગજબિયો.’

એ રૂખડ બાવો કાણુ, જાણો છો ?

એ કહે કે એ તો વેલો બાવો—

‘વેલા બાવા તું હજવો હજવો હાલ્ય જો,

‘ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ગજબિયો.’

‘એ તો કણુખીઓ કાળીઓનું પ્રિય ગીત છે. આજ ગિરનારની તળેટીમાં વેલાવડ છે, એ એના દાતણની ચીરથી રાપેલો. અને એ તો ‘બેરવનો રમનારો, ગુરુ મારો બેરવનો રમનારો’ કહેવાય છે. બેરવ-જપની ભયંકર ટૂંક પર એનાં બેસણાં હતાં. સંજનીઆ ચાખના કણુખીઓ વેલાને માને છે કારણ કે મૂળ જુવાનીમાં વેલો એક

સેંજળીઆ કણખીને ઘેર સાથી રહી ખેતર ખેડતા, સાંડીઓ સૂડતા. ટાંચણ બોલે છે એના પહેલા પરચાની કાબ્યમય વાત.

‘ખોતે સાંડીઓ સૂડવા જાય, પણ જઈને ખેતરે તો ઝાડવા હેઠે સૂઈ રહે છે એવી વાત સેંજળીઆ કણખીને કાને આવી. ગયો બપોરે ખેતરે જોવા. જુએ તો વેલો ઉઘે છે, ને કોદાળી એકલા ખેતરમાં પોતાની જાણે સાંડીઓ સૂડે છે !’

જગાડયો. પગે લાગ્યો. વેલો કહે કે ‘તે’ મારી એળ જોઈ. હવે ન રહેવાય. લાવ મુસારો.’ પૈસા લઈને ચાલી નીકળ્યા, પૈસા છોકરાને વહેંચતા ગયા.

‘મારી એળ જોઈ-હવે નહિ રહું.’ લોકકથાઓનું આ પણ એક જાણીતું ‘મોટીફ’ છે; દેવપદ્મણી હોથલે પિયુ ઝોઢા જમને વચને બાંધેલો, કે તારા ઘરમાંથી મને પ્રકટ કરીશ તે દી’ હું નહિ રહું. વચન લોપાયું, છતી કરી, ચાલી ગઈ. દેવાયત પાંડિતને દેવપરી દેવલદેએ એતાવેલ-મારી એળ જોઈશ તે દી’ નહિ રહું. ઘરમાં ખેડી. લોકોમાં ચણુલણાટ ચાલ્યો : ભગત, તમે ઘેર, નથી હોતા ત્યારે ઘરમાં કોઈક પુરુષ આવે છે ને વાતું થાય છે. વહેમાયેલા પતિએ એક વાર એળ નિહાળી-

‘હાથમાં કળશ ને વયો જાય અરુવાર,
‘મોલે સમાણું દેવલદે નાર.’

એમ જ ચાલ્યા ગયા સંત વેલો. જગતને પ્રબોધવા લાગ્યા. શિકારી રામડો આવીને કહે, ‘કંઠી બાંધો.’

‘કે બાપ, તારાં પાપને ત્યાગ, પછી બાંધું.’

શિકારનો રસિયો મનને નિગ્રહવા મથ્યો.

પણ ગામપાંદરમાં જખરું એક રોઝ પ્રાણી આવ્યું. બાયડીએ ભોળ-વીને મોકલ્યો. નવ ગોળી મારી. ન મર્યું. ચાલ્યું ગયું. પરગામથી ગુરુતું તેહું આવ્યું. જઈને જુએ તો પથારીવશ વેલાને શરીરે નવ નવ ગોળીના જખમે નીતરે ! બોલ્યા-

‘ જાપ, મને આખો દી’ અધૂરો દીધો !’

અદ્ધક છીપર પર પછાડીને લાંગી રામડો પગે પડ્યો. ગુરુ
છરી લઈને છાતી પર ચડી બેઠો. હુલાવી નાખ્યું.

જવાબમાં રામડાને વાણી ફૂટી. ૩૫૦ ભજન ગાયાં.

અદ્ધક લાંગી : વાણી દાગી

હું એ વાણીની શોધમાં ચડ્યો, વાંચડ મળ્યા કે ખડખડ ગામમાં
વેલાનો સાધુ રહે છે. વડીઆના તે કાળના યુવરાજ અને વર્તમાન
દ. શ્રી સૂરગભાઈએ પોતાની મોટરમાં મને ખડખડ ઉનાર્યો. બુદ્ધો
બાવો, અરીસાના કેદમાં ફૂલી ગયેલ, પુરા શબ્દો પણ ન નીકળે, પણ
મને આસ્થાળુ માનીને એકતારો મેળવ્યો. વેલાના સમાધમાંદિરે બેઠો.
એણે માંડમાંડ ગાયાં પંદરેક રામૈયાકૃત ભજનો. ટાંચણમાં એ કાળી
શિકારીનો ઝોગળેલ આત્મા દેખાય છે—

મનખા જેવડું મહા પદારથ
વેળુમાં રે વેરાણું વેલા ધણી !

ચારે કોરથી વેપારી આગ્યા,
ઈ તો વેપાર કરી નવ જાણે રે વેલા ધણી !

દયા રે કરો ને ગુરુ મેરું કરો
મારા રૂદિયા રે ભીતર જાણો વેલા ધણી !

આ રે શેરમાં બડી બડી વસ્તુ
અંકે ન મળે નાણું વેલા ધણી !

ચારે કોરથી સળગાવી દેશે
ઈ તો સઘણું શેર હુંટાણું વેલા ધણી !

વેલાનાથ ચરણે બોલિયા રામયો
ઝોળે આગ્યાને કિંગારો વેલા ધણી !

સક્તિની વૃદ્ધિ

વેલાએએ ‘ગુરુને ચરણે’ શરણાગતો બનીને ગાયેલ ભજનોનો અંડાર

તો પારાવાર ભયો છે. પૃથ્વ ભગ્નનિકા મોટે ભાગે મળે છે. તે અવાંતી અંદર એક ભાન પડે છે સ્ત્રી ભગ્નનકારિની. લોચણ નામની 'શેલણ-શીની ચેલી' પોતાના પર વિપ્રાસકન અંતર ધૂર્ત રાગવી સાખાને ગાળી નાખે છે તેની દાર્શનિક-વાણી પચાસેક પદોમાં પડી છે. તેના નેવી, પણ વિશેષ નિરાળી ને નવચી ભાન તો ગંગા સતીનાં, પોતાની યુવવધૂ ચેલી પાનઆદને પ્રભોધનાં સંખ્યાબંધ પદો પાડી રહ્યાં છે. એ ચોલાંક ભગ્નોનાંથી અડેકેક ટૂંક આપું છું—

મેરૂં દે હો ને જેનાં મન નો હો દે પાનઆઈ,
મરને ભાંગી દે પડે ભરમાંક દે
વિપત પડે વણસે નહિ દે એ તો
હરિજનનાં પરમાણુ દે—મેરૂં દે હો.

શીલવંત સાધુને વાદે વાદે નમીએ પાનઆઈ
જેનાં અદસે નહિ વતમાન દે;
ચિત્તની વૃત્તિ જેની સદાય નિરમળી દે
જેને મારાજ થયેલા મેરુમાન દે—શીલવંત.

લાગ્યા ભાગ્યાની જ્યાં લગી ભે રહે મનમાં પાનઆઈ,
ત્યાં લગી ભગતિ નહિ થાય,
શરીર પડે વાકો થક તો કડે દે પાનઆઈ,
સોઈ મરણવા કહવાય દે.

મનને સ્થિર કરીને આવો દે મેદાનમાં પાનઆઈ,
તો તો મટાડું સરવે કલેશ,
હરિનો દેશ તમને દેખાડું દે પાનઆઈ,
જ્યાં નહિ દે વરણ ને વેશ દે.

રમીએ તો રંગમાં રમીએ દે પાનઆઈ,
મેલી દે આ લોકની મરજદ,
હરિના દેશમાં ત્રિગુણ નવ મળે
નો હોય ત્યાં વાદને વિવાદ દે.

વાળ ! બેને વાટ
ખીમા ! ઘર રૂંધી ખાતી !

(હિ ખીમા વાળ ! તારાં તો પૃથ્વી પર સૈન્યો ચાલે ને જળ
પર જહાજ ચાલે. બંને માર્ગે તેં ધરણીને રૂંધી રાખી છે.)
શત્રુનો કવિ કહે છે—

ખીમા ! મ કર ખલવણાં,
મ કર મામદ શુ' મેલય;
જાજન તણો જડકાદરો,
કાળ વણુ'ધ્યો કેળ.

(હિ ખીમા ! તું જાજનશાહના બેટા મામદશાહ સાથે યુદ્ધ ન કર,
એ કાળ જેવો તારી જડ'કાદરો.)

ખીમા ઉત્તર વાળે છે—

કાળ વાણુ'ધ્યો કાંઈ કરે
જેને ખાંચાખળ હોય;
તું ખર ને હું ખીમરો
જીલ્લ કરું તે જોય.

(અરે તારો કાળ જેવો બાદશાહ પણ જેને ખાંચમાં-જીખમાં
ખળ છે તેને શું કરશે ? હું જીલ્લ કરું તે જોઈ લેજો.)

પછી બાદશાહનો કવિ કહે છે કે મામદશા તો ફણીધર છે; તો
ખીમાનો કવિ ખીમા વતી પડકારે છે કે,

ફણીધર તેને ઘર ઘર ફેરવું,
ના ક ચ હા વી નથ;
હું ખીમા લખધીરો
જીલ્લ ગારડી સમરથ.

(તારા ફણીધરને તો હું નાકમાં નથ પરાવીને ઘેર ઘેર ફેરવીશ.
હું લખધીરનો પુત્ર ખીમા તો સમર્થ ગારુડી છું.)

મુસ્લિમ બેન દીધી.

આ બાદશાહ મામદશા કોણ ? લોકવાર્તા તો આમ બોલે છે. ખીમો વાળે કાઠ ગાંગડની વાથેલી કન્યાને પરણેલા. કન્યાને લઈને વેલ્લડું ચાલ્યું આવતું હતું. રસ્તામાં કંટાળા ગાંધ પાસે ધોદડવા ગામે થઈને નીકળ્યું. ત્યાં એણે મામદશા બાદશાહનો બગીચો દીઠો. પછી કાટડે આગ્યાં. ત્યાં તો બાઇએ ઉજ્જડ દીધું. પતિને કહ્યું કે ‘ઓહો ! શું બાદશાહનો બગીચો છે !’ આંહી તો તમે કહેલ આંબાઆંબડીને બદલે આવળ ને ખોરડી જ છે ! ખીમો કહે-હા, બગીચો તો ધોદડવે જ છે. જાવ બગીચાવાળા કને !

વાથેલી રાણી ચાલી. હેલ સરીને મામદશાને આંગણે જઈને બિભી રહી.

મામદશા કહે ‘કોણ ?’

કે ‘મેણીઆત.’

કે ‘મેણું ખુદા ઉતારશે. બેન છો.’

બહેન કરી રાખી. બેનને કાલ દીધો કે તારા ઘણીને મારીશ નહિ પણ કાટડા તો પાલટીશ. કાટડે બાદશાહી ફાળે થેરા થાલ્યો. ત્રણ વર્ષ થયાં પણ કાટ તૂટે નહિ. પણ ખીમાએ એક વાર ‘રતનાગરની શાખ’ લોપીને ભર્યના એક વાણિયોને લૂંટ્યો. વાણિયો ગાંડો થઈ ગયો. રતનાગર સ્વપ્નામાં આગ્યા. ‘કહેજે બાદશાહે કે સવા પહેર દી’ ચડ્યે ખીમો પગમાં હથિયાર છોડશે.’ ખીમાએ એ દિવસ એક લાલ વાવટાવાળું વહાણ બેથું. વહાણ દીઠ બેથું સમાઈ ગયું. તે ખીમાએ રતનાગર કડ્યા ગણી તરવાર છોડી.

ખીજ વાન એમ છે, કે ખીમો અજિત હતો, કારણ કે એને મા ચામુંડા તરફથી ચૂડી મળેલી તે પોતે કાંડે પહેરી રાખતો. પાદશાહને આ ખબર પડી. એણે ખીમાને મોથું દીધું—

‘બાઈ છો તે બલોથું પહેરજ ?’

‘મારી મેંદીનો રંગ ભીડી જાય રે!’ ।

કરસનજ તેડાં મોકલે રે
રાધા ! મારે મોલે આવ,
રે રાધા ! મારે મોલે આવ.

ઓતર-દખણ ચડી વાદળી રે
ઝીણા ઝરમર મેલ
રે ઝીણા ઝરમર મેલ

જાઉં તો ભીંજાય ચૂંદડી રે
નીકર તૂટે રે સનેહ
રે નીકર તૂટે રે સનેહ

ધોળી ભીંજાય મારી ચૂંદડી રે
મારે રાખવો સનેહ
રે મારે રાખવો સનેહ

ટાંચણમાંનું આ ગીત ૧૯૨૮ નો ભાવનગરમાં લીધેલો બેએક વર્ષનો વસવાટ યાદ કરાવી રહેલ છે. મકાન-માલિક નવું ચણતર કરાવતા હતા, મજૂરણો ચૂનો ખાંડતી ખાંડતી તાલે-સ્વરે ને કાચે આ ચણતર-મસાલાને રસતી હતી. ગવરાવનારી ૪૫ વર્ષનું વય વટાવી ગયેલ, અર્ધબોખી હતી. કાણું ફાટણું ઓઢણું યાદ આવે છે. દેહ ઢાંકવા નિરર્થક મથતા સાડાંજાની માફક જ દેહની ચામડી તરડાયેલી હતી. અનામત હતો કંઈ એક કંઈ.

‘જાઉં તો ભીંજાય ચૂંદડી રે, નીકર તૂટે રે સનેહ ।’—સનેહ-

જીવનની એ સનાતન સમસ્યા છે. સાચો પ્રેમ પક્ષના પે વિશ્વંજ વિના સમસ્યાનો નિકાલ લાવે છે—

‘ઘોળી બીજનય મારી ચૂંદડી રે
‘મારે રાખવો સતેહ.’

‘ઘોળ્યો’—એ એક જ શબ્દમાં આ પંજળીઓએ, સિંધીઓએ અને સોરઠવાસીઓએ નિઃશવરપણાની કેટલી બધી ઘટ્ટ ઘન તાકાતની જામિં ભરી આપી છે ! સામા પારના વાસી પિયુ મેદારને જેટલી વાર મળવા જતી સુહિણીએ પણ સિંધુનાં મધ્યવહેનમાં મંધરાત્રિએ એગળેલ ઘડાનો આધાર ગુમાવ્યો હતો ત્યારે આ ‘ઘોળ્યો’ શબ્દ જ ઉચાર્યો હતો : ‘ઘરો ભગો ત ગોરેઓ—’ ઘડો ભાંગ્યો તો ઘોળ્યો ! હું આપળજે તરીને આ ભયાનક સિંધુ-પ્રવાહ પાર કરીશ, પાછી તો નહિ જ વળું. મારો પિયુ વાટ જોઈ રહેશે.

મુસ્લિમ સંસ્કારની પ્રસાદી

ભાવનગરને ઘરઆંગણે ચૂનાતી ટૂંડીમાં ઘોઢા પડે છે, અને ખીણું એક ગીત એના તાલ-સ્વર-મોલની ત્રેવડી ધારે સિંચાય છે—

ધૂપ પડે ને ધરતી તપે છે ભલા
ધૂપ પડે તો ધરતી તપે છે ભલા !

સૂરજ રાજા ધીમા તપોને !

મારી મેંદીનો રંગ બીડી જાય !

દેના હાથપગની હથેળીઓ પાનીઓ પરથી સંસાર-સૂરજના ઉચ સંતાપ આ મેંદીનો રંગ લેછેડી લેના હશે ? દોઢક મિંચાંની ખીખીના જ તો ! મેંદીના લાલી-શણગાર સજની, એજન્સી થાણાના પોલી-સોની ગરીબ રસિક સિપારણો મારી શૈશવ-અનિમાંથી તરવરી આવે છે. સાત સાત રૂપિયાના પગારદાર પતિઓની એ સિપારણો એ રીતે લાલી પ્રગટાવતી : મસાલા વાટીને અને મેંદી વાટીને : Food & Sex :

મેઢીનો રંગ, એ તો છે મુસ્લિમ-સરકારની પ્રસાદી. ગીત પણ મિયાંનો
૦૮ નિર્દેશ આપે છે—

મિયાં કે વારુતે દાતણિયાં મગાવું ભલા !

x x x

મિયાં કે વારુતે પોઢણિયાં મગાવું ભલા !

હાં કે મારાં જોખન જાય ભરપૂર,

હાં કે મારાં નેણાં ઝખૂકે જલપૂર.

સૂરજ ગાણા ! ધીમા તપોને,

મારી મેઢીનો રંગ જાડી જાય.

વિવેચનનો સ્થાન-તાપ વધુ તપે તો આ ગીતોનો મેઢી-રંગ પણ
છપટી પડે એ બીકે વધુ કંઈ લખાવું નથી. જોખન જેનાં ભરપૂર
નીરે વ્યર્થ વહી જતાં હશે તેનાં નેણાંમાં જલગિન્દુઓ ઝખૂકી
રહેતાં હશે.

એક ત્રીજી ટાંચણ ટીપણી-ગીત આપે છે—

મોર આદુર દાદુર બોલે છે,

ઝરમર મેવસો વરસે છે.

તમે જેસર ઓરા આવો કે

એક તમારી બરણ કરું.

આંગણીએ હોજ ગળાવું કે

ચોકમાં ચપો રેપાવું.

વીઝણુએ વાહર ઢોળું કે

ફૂલની સેને પોઢાવું

આટલી બધી સુકામળ સારવાર શાને માટે ? આટલા માટે કે—

તમે ઘડીકે સુજ પાસે એસો કે

હેલાં હેલાં મેલીને.

તમને સાચી વાત સુઝાવું છે
તે રૂઢિયામાં રાખો તો.
તમે તે રૂઢિયામાં રાખો તો.
અમરત આજી આપો તો !

સ્વતંત્ર રચનાઓનો જન્મ

તેમાં તેમાં મેલોને મેં એ રીણવી-ગીતો એકાદ પખવાડિયું
સાંભળ્યા છતાં. રૂઢિયામાં જ રાખે ગયો. એમાંથી જન્મ મળ્યો-મારી
સૌપરંકી સ્વતંત્ર ગીતરચનાઓનો. નીકરી ઈંદ્ર મોજે રમતી હતી,
અમેક મરિનાનું ફૂલ, ત્યાં ન્યાં. અત્યવસરમાં 'વેળીનાં ફૂલ' રચાયાં-
લીલા છે મોર કાળી વાદળી છે

એક વાર ઊભાં દા' રંગવાદળી !

વરસ્યા વિષ્ણુ જ્ઞાને વદ્યાં તવ છે

એક વાર ઊભાં દા' રંગવાદળી !

એ ઝવ-ગીત :

‘ નીંદરભરી છે જુલાસે ભરી

‘ એનીયાની આંખડી નીંદરભરી છે’

એ લાલચું; અને

ભેદે બંદે છે તલવાર,

વીરાઈ કેરી ભેદે અંસ છે.

એ દાય-ગીત તો રાત્રિયે ચૂતા પહેલાં રંગીને પ્રવાને રવ. ગિત
અમૃતલાલ દાણીની પાસે હોંશબંદ લખને દોડ્યો ગયેલો તે સાંભરે છે.
એનું પ્રોત્સાહન પાળીને વળતાજ દિવસે ‘ શિવાજીનું લાલચું’
ખતાવ્યું. એકજ એક રંગીને પછી જ ઊઠ્યો, દાણી પાસે પહોંચ્યો.

અમૃતલાલ દાણીએ લાલન કર્યું

ગોરાદકરની કવિતાનું લાલન કરનાર એ અમૃતલાલ દાણી હતા. મારી
આ કવિતા-દૂંપળોને પણ એ જ અમૃતલાલે અમૃતમય કિત્સાહે સિ
છેરેરી. ‘ આવો આવો છે અહાર એ આંદન દિંદવાણી !’

ગીત ભાષ્ય અમૃતલાસના આત્માને સ્વરહિલ્લોલ પર ચડાવી ડોલાવી શકયું હતું. પોતાના મહિલા-વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થીનીઓ-જેમાં કુમારિકાઓથી લઈ સુહાગણો વિધવાઓ પણ હતી-તેમની આગળ આ કૃતિઓ સંભળાવવા પ્રેરીને, આડકતરી તેમજ સીધી ઉભયવિધ ભુક્તિ વડે મારામાં કવિતાસર્જકતાનો આત્મવિશ્વાસ રોપનાર પણ અમૃતલાસ દાણી હતા. દાણીનું એ ઋણ ન ચુકવાય તેવું છે. સામા માણસને પોતાની પ્રભા વડે આંજી દેવો, પોતાના તેજપુંજથી ચક્રિત, મુગ્ધ, સ્તબ્ધ બનાવી દેવો, પોતાનો નમ્ર આશ્રિત ભક્ત બનાવવો, એ સહેલ છે. સામા માણસની સુષુપ્ત શક્તિઓને પારખી લઇને પછી એની લાઘવ-અંધિયું આવરણ ઉખેડી લેવું, એનામાં નિજશક્તિભાન સંચારવું અને એને આ નિજશક્તિનાં અતિભાનમાંથી ઉગારી લેતે લેતે સર્જનપ્રવૃત્તિને પથે પળાવવો એ વિકટ કામ છે. દાણીમાં એ આવડત હતી. મારી કાવ્યસર્જકતાનો રોપ, સીધેસીધી રાષ્ટ્રોત્થાન-ભાવની જેખમભરી ભૂમિમાં પડતો બચી ગયો અને નિસર્ગલક્ષી બાળગીત કૌમારગીત તેમજ દાંપત્યગીતની ક્યારીમાં રોપાયો એ સ્વ, દાણીના પ્રતાપ. પત્રકારિત્વથી હું ત્યારે આજની માફક આવો ખસી ગયેલો હતો. ‘કિલ્લોલ’ ‘વેણીનાં ફૂલ’નો ફાલ એટલે જ સંભવિત બન્યો. રાષ્ટ્રભાવી કૃતિઓનો ઉગમ તો તે પછી, ફરી પત્રકારિત્વે ઊતર્યો ત્યારે, ‘૨૯-’કળાં વર્ષોમાં, ‘જગો જગનાં ક્ષુધાત’ અને ‘કવિ તને કેમ ગમે !’ એ અનુકૃતિઓ વડે સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિકનાં પહેલાં પાનાંને શણગારવા માટે થયો હતો. ‘યુગવંદના’ મને પ્રિય છે, પણ વેણીનાં ફૂલ ને કિલ્લોલ પ્રિયતર છે. જનમેદનીના પ્રાણમાં જલધિ-ધોષ ગળાવતું—

જગો જગનાં ક્ષુધાત

જગો દુર્મલ અરાક્ષ

પૃથ્વીના પાટ પર

કરાલ કાલ જાહે

અગર તો—

જેલ્યા કટોરો ઝરનો
આ પી જલો ખાણ !

એનાં કરનાં મનમાં મનમાં એકલા ગયાતું મારું—

મોરલા દો મુંને થાડી ઘડી
તારો આપ અપાડીલો કંઠ !

ઝોવાયેલી વાદળોને હું
જેલ્યા વાર સાદ પાડી મઉં.

એ ગીતો છવનની વિદલનાઓ વચ્ચે વિશેષ આશ્વાસક બની
રહેલ છે.

ચૂંદડીની રંગઝાલકો

‘૨૭-’૨૮ની આ બે સાલનું એવ આટલેથી સમાપ્ત નથી થતું,
સ્વ. દાણીને ખાતે જમા થયેલ ખીજું એક મહાનકણ છે. ‘મેધા-
ણીલાઈ, તમે લોકગીતોનો ગરબા, રાસડા, લાલરડાં વિ. પ્રદેશ ખેડો
છો, પણ કાવ્યદષ્ટિએ ઘણાં વધુ ચડિયાતાં આપણાં લગ્નગીતોને
તો નપાસો.’ આ હતી લાઈ દાણીની વારંવારની ટીકાર. લગ્નગીતોનો
પ્રદેશ મારે માટે અણુદીઠ હતો. એમાં મને પ્રવેશ કરાવનાર અમૃ-
તલાલ. એમનાં પત્ની જ્યાબાહેને આ ગીત-ભવનનાં આરણ્ય ઉધાડી
આપ્યાં. સ્વ. દાણી સાચા પડ્યા. જ્યાબાહેન જેમ જેમ ગાતાં ગાયાં—

ધરતીમાં બળ સરજ્યાં બે જણાં
એક ધરતી બીજો આલ
વધાવો આવિયો.

આભે મેહુલા વરસાવિયા
ધરતીએ ઝીલ્યા ભાર-વધાવો.

એ પહેલું ગીત;—

દૂધે તે ભરી રે નળાવડી
મોતીડે આંધી પાળ;

ઈસવર ધોવે ધોતિયાં
પારવતી પાણીડાં જાય.

એ ખીજું;—

એક ભીંચો તે વરનો જોજો રે દાદા !
ભીંચો તે નત્ય નેવાં ભાંગશે.

એ પુત્રીહૃદયના આગળા ઉધડાવતુ ગીત;—

કુંવારી ચડી રે કમાડ
સુંદર વરને નિરખવા રે

એ સ્વયંવર ગીત :

ઠાળી રી કોયલ રાખદે સોયામણી
આવે રે કોયલ આપણા દેશમાં

એ લક્ષ્મણનના સાક્ષ્યનું શેષ મંગલ—

તેમ તેમ જીવન-ચૂંદડીનાં ગલફૂલ વણારમાં બિપડતાં આબ્યાં.
'ચૂંદડી' નામના લગ્નગીત-સંગ્રહો પ્રજાને આપ્યા એ તો કીક, પાણુ
એ ગીતોની સંજીવનીએ આ બળતા વેરાન વચ્ચે આતમ-ભૂમિને
રસવાતું જે ચિરકાલીન દામ બજાવે રાખ્યું છે તેની વાત કરવા
બેસતાં વાચા વિરમી જાય છે. કેટલીક વસ્તુઓ તો મૂંગાં મૂંગાં જ
માણુવા જેવી છે, ને પછી તો 'ચૂંદડી'ની રગઝાલકો ક્યાંક્યાંથી
ભીડી તે વાદ કરું છું. એક અગ્નિપ્રયાગ બહેનેછેક પ્રજાદેશ-આકથાબથી
એક ગીત સંગ્રહમાં નહોતું તે કાગળમાં મોકલ્યું—

ત્રાસાં...વડુ તે ...ભાઈને વીતવે,
તારા ગામની સીમડી દેખાડ રાયજાદા રે
જાલ છેડો લટકાં રે.

તમે આલેશાં ઝાલો ત્રારી ઝાલણાં,
મારા છોગલાને જાંચે ચાલીઆવ મારી ત્રારી રે
લાલ છેડો લટકાં કરે.

એ એક જ ગીતે મને વિદાય કરનાર સૌરાષ્ટ્ર અહિંનાં
દર્શન અને સમાગમ ને પછી પંદર વર્ષે '૪૪ માં અચાનક પાળ્યો.
એતું નામ ચણાળાના સાખાણિયારા સૌ. હેમકુંવર અહિં
મગનસાલ. અને બીજો પરિવ્રજ તો એ કરતાં પણ વધુ વિરમવદર
અન્યો. મંગલમૂર્તિ વિજયાબહેન દુર્લભિણ્ણ પરીખ સાથેની
અમારી લેણાદેવીના આગવગીના અખૂટ રહેલ ગોપડામાં
પહેલો આંકડો એક લગ્નગીતથી પડ્યો. નોંધાં તો મને
લખે પણ નહિ એટલાં બધાં અજાણુ, તે એક ત્રીજા રત્નેશી
દ્વારા 'ચૂંદડી'ના એક ગીતની અંતિત પકિતઓ પૂરી પાડી અને
વિશેષ સંખ્યાબંધ ગીતો લખી મોકલ્યાં મારા અને મુજ ગેરો અનેકને
વિસામો બનનાર વિજયાબહેન દુર્લભિણ્ણલાલની દુનિયા જ છેક નિરાળી.
આ લગ્નગીતોએ વચ્ચે સેતુબંધ સરગવચો. ચણાળાવાસી ગં. રત.
મણિબેન પાસેથી મળ્યું અણુકર્યું એક રસગીત—

હાડી ! તમને કેતરિયો બોલાવે હો રંગબીની !

એસાં આવો મુજ પાસ.

પાળી આણું તો મારા પાડુલિયા દુઝે,

હેમ જે આણું વરરાજ !

મોકલાણું જે મારાં અવલ વહેરાં,

એસી આવો મુજ પાસ.

હાજી દ. શ્રી. વાગ્મૂરવાળાનાં પુત્રીઓએ હાડી લગ્નગીતો
અધરાત સુધી જાગીને ગાઈ ગાઈ કીતરાવ્યાં, મિત્ર હાર્યાસાઈ વાંકે
એમનાં (તે વખતે મારી ઓગલ પાળતાં) પત્ની પાસે ગવરાવી
નોટ લરી મોકલ્યાં.

હમણાં જ એક અખબારમાં કવિ શ્રી ન્હાનાસાલના કોષ્ટક
વ્યાખ્યાનનો અહેવાલ બોલ્યો. અંદર હતું કે 'મેઘાણીને મળેલા લોકગીતો
તો બહુધા બરડાની મેઘાણી-દીધાં છે.' વાત દુષિત છે, મારાં

ગીતદાતા માનવીઓનાં નામ તો મારા પ્રત્યેક સંગ્રહની પ્રસ્તાવના-ઓમાં રજુ છે. એટલું સાચું કે શ્રીગણેશ કરાવનાર હતાં મેરાણી બહેન દેવી, બરડાના બગવદ્ ગામનાં. પણ હું ભમ્યો છું પ્રાંતપ્રાંતે. મને સાંપડેલ છે સ્થળેસ્થળના ટહુકાર. ટાંચણ-પાનાંની આ વાર્તા કહેવાનું કહી રહી છે. ખવાસણો ને કાઠીઆણીઓ, વણિક ને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ, ઝાંઝાવાડ, હાસાર અને ગોહિલવાડનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારી અનેકની કતેથી હું પ્રસાદી પામ્યો છું. બધકે મને તો બૃહદ્ ગુજરાતનાં વિચિત્ર પ્રતિનિધિઓ વિલક્ષણ રીતે ભેટી ગયાં છે.

ટેકરાનાં મારવાડાં

એક તો આ ભાવનગર-વાસ વેળાની જ પાત છે. હું રહેતો તેની સામેજ નરોત્તમ લાણુજનો બંગલો. આજે જ્યાં કબૂતરખાનાં જેવા ફૂડીબધ બ્લોક બદ્ધરી રહેલ છે ત્યાં ઊંચો ટેકરો હતો. ટેકરા પર થોડીક ઓરડીઓ હતી. ત્યાં રહેતાં હતાં મારવાડાં. 'મારવાડાં' એવા તિરસ્કારદર્શી શબ્દે ઓળખાવાતાં એ હતાં પાલનપુરની ય પેલી મેરનાં વતનદાર રાજ-સ્થાની મજૂર લોકો. મોટે ભાગે દાણા બખ્ખરમાં અનાજ-થપ્પીઓની ભરેલ રેંકડીઓ ખેતનારાં એ 'મારવાડાં' ઐરાંના ગગને આરાહતા સ્વરો રાતવેળા સંભળાતા ને ઊંધ ઊડી જતી. સ્વરોની એ સીડી પર ચડી જતું મન બાણે કે તારાનાં ઝૂમખાં તોડવા સુધી પહોંચી જતું. સ્વરોમાં લહેરાઈ પણ શબ્દો પકડી શકું નહિ. હતાં તો પાડાશી, પણ પહોંચું શી રીતે ? એ જ ટીંબા પરની સામી ઓરડીઓમાં રહેતા હતાં દક્ષિણામૂર્તિ ભવનનાં થોડાં શિક્ષક શિક્ષિકાઓ. તેમાંનાં એક હતાં કમળાબહેન. (જેણે '૩૨ કે '૩૩માં બોળતબાવમાં જળસમાધિ લીધી. કરુણમૂર્તિ યાદ આવે છે. ચિત્ત ભ્રમિત થયેલું. મને સ્વહસ્તે સ્સોઈ કરી જમાડેલો એવી ચિત્તાવસ્થામાં, ને અરવિંદ ઘોષના ઉપર આરોપ કરતી વિશ્વંખલિત વાતો ક્યાં કરી હતી.) આ બહેનને પૂછ્યું કે આ મારવાડાંનાં ગીતો મેળવવામાં મદદ

પગે પગે વાવડસી ખોદાવું દેા રૂપાળી લાડી !
 પમે પગે વાવડસી ખોદાવું દેા લાખેળી લાડી !

ભાઈ વાત્રાં માફ દેશ !

નિર્જળી મરુબોમનો વાળી વરગજ એ પાણીવિંદ્યાણા પ્રદેશથી
 ભય પામની વધૂને કાત્રવ આપે છે-તારે પગડે પગડે ફૂંચ ગળાવીશ.

મેંદીને વાટકે નોતરાં

એક સાંજે નરોત્તમ બાણકુતે ટેકરે જઈ ચડ્યો. એક ઘરની
 મારવાડી સ્ત્રી અન્ય ઘેરે ઘેરે જતને, પાટેસ મેંદીનો અકેકે વાટકે
 આપની હતી. પૂછ્યું, આ મું ? કહે કે, 'દીકરીને તેડવા જમાઈ
 આવ્યા છે. એ અવસરનાં ગાણાં ગાવાનાં આમ મેંદી દઇને નોતરાં
 કરીએ. ઘરઘરની વડુદીકરીઓ આ મેંદી લઈ મેંદીને પછી રાત્રી
 હથેળીએ ગીતો ગાવા અમારે ઘેર આવે. ચાલો, ખેસો, સાંભળો એ
 ગાણાં.' પછી એમણે આલ-નીસરણી માંડના સ્વરે ભરપૂર જો ગીતો
 ગાયાં તે આ હતો-સ્વરો જાણે કે છેક જિંચે જિંચી કુંજડીને
 સંદેશો પહોંચાડવાના હતા.

ગિડતી કુરુંગડી અંકાશે રે કુરુંગ !

એક સંદેશો લેતી જા !

જાલ જમાયાને ઈલુ કે'જે કુરુંગ !

અમારી ધીડયાં ધાન ન ખાય.

ખાલે ખારેક ટોપરાં રે કુરુંગ !

પીળ્યો જોટયાંરાં દૂધ.

ખારાં ખારેક ટોપરાં રે કુરુંગ !

મચળાં જોટયાંરાં દૂધ.

અર્થ—હે આકાશે ગિડતી કુરુંગડી. એક સંદેશો લેતી જા. અમારા જમાઇને જઈ કહેજે કે હવે તો અમારી દીકરી વિરક્તની મારી ધાન પણ ખાતી નથી. જમાઈ જવાબ વાળે છે કે ધાન ન ભાવનાં હોય તો તમારી દીકરીને ખારેક ટોપરાં ને બેસોનાં દૂધ ખવરાવજો—અરે જમાઈ ! ખારેક ટોપરાં ને દૂધ પણ ખેરવાદ બન્યાં છે. માટે ઝડ તેડવા આવો.

એથી પણ વધુ અગમ ગિચે સૂરે ખીલું ઉપાડું .

(જમાઈ ઘેરે આવ્યો હોય ત્યારે ગવાય છે)

આજ તો ધરાડે પૂંધળો મોરી જેડર !

રે મોટી છાંટાનો, મોટી છાંટાનો વચ્ચે મેધ.

સાસુડી સંદેશા મોકલે મોરી જેડર !

રે સાળીયાં,—સાળીયાં ઉડાડે કાળા કાગ.

રે એકારું, એકારું સાસરીએ પધાર !

માળવણ તો સંદેશા મોકલે મોરી જેડર !

...ગામરે મારગીએ મોરી જેડર !

ઝીલુરી, ઝીલુરી ગીડ ગલાલ.

જવે તો જમાયાં ને આપણુ કે'જે મોરી જેડર !

એકારું, એકારું મેવસીએ પધાર.

રાંયાંડી મોરી જેડર !

ભાખરીઓ, ભાખરીઓ ભેદાણો ઘરે આવ
મારગીઓ, મારગીઓ રેલાણો ઘરે આવ
મારગીઓ, મારગીઓ નીલાણો ઘરે આવ !

ચાંચે તે લખીઆ સાળારા ઓળખ મોરી જેડર !
પાંખડીએ, પાંખડીએ સાળારા જીવાર,

જવે તો જમાઈજને આપણુ કેને મોરી જેડર !
સાળા તો, સાળા સંધેયા આપણુ દેશ.

આજ તો ઘોવારે ઢોલોછ ઘોતીઆં મોરી જેડર !
સવારે, સવારે સાળાંવાળો સાથ.

આપ તો ચડો ગઢા મારુ ! ઘોડલે મોરી જેડર !
મારી રે, મારી રે ખાઈ રે વેલડીયાં ભેનાવ)

અર્થ—આજ તો ધરતી પર ધૂંધળ છવાય છે. મોટે છાંટે
મે વરસે છે.

સાસુ કહાવે છે, ને સાળીઓ બનેલી આવવાની વાટ ભેતી
કાગડા હડાડે છે.

માળવાની પુત્રી સંદેશો કહાવે છે, એક વાર તો સાસરે આવ.

અમુક ગામને માર્ગે ઝીણી ગુલાલ જેવી ધૂળ જીડે છે.

ઓ પ્રવાસીઓ, જમાઈને કહેજો કે એક વાર મેવસીએ
મળવા પધારે.

પહાડ ચોમાસાને નીરે ભેદાઈ ગયો છે. મારગ રેલાઈ ગયો છે,
મારગ નીલાઈ [હરિયાળી વનસ્પતિ વડે] ગયો છે, માટે ઘેરે આવ.

હે કુંજડી ! તારી ચાંચ પર વહુના ભાઈઓના કપડા લખ્યા,
ને પાંખો પર એમના જીહાર લખ્યા છે.

હે જેડર પંખી ! જમાઈને કહેજો કે સવળા સાળા જહારગામના
ધંધાનોકરીથી ઘેર આવી ગયા છે.

‘પછી એ સંદેશો વાંચીને જમાઈશન આજ કપડાં ધોવરાવે છે, ને સર્વ સાળાઓનાં સંગાથમાં પહોંચે છે.

હું જમાઈ, તમે ચડો ઘોડે, ને મારી દીકરીને માટે વેસડી જોડાવો.

લટધૂંધટની છાંય

જમાઈ તેડવા આવે તે અવસર પરનાં ગીતો આ સ્થળે પહેલાં જ જડ્યાં. એ સ્વરોમાં મને વિરહી નવનધૂઓની ઉત્કંઠ મનોદશાનો ચિતાર મળ્યો, મેંદી-નોતરાંની નચીતના મળી, અને ગીતો તો વર્ષાઋતુનાં, લગ્નનાં, હાજાનાં, કૈં મળ્યાં, એક વાર તો પુરુષોએ પણ ગાયું, નાગજીનું ગીત.

નાગજી નામના એક મારવાડી વીરને એની પ્રિયતમા યુદ્ધમાં જતો રોકવા મથે છે. નાગજી નથી રોકતો; લડાઈમાં જ કામ આવે છે.

હો રે નાગજી ! તડક તડક મૂટયો ત્રાગ રે !

વેરીડા ! પાંચ પેરડા ને ઝીલે પૂછી રે

હો રે નાગજી ! ઘડી એક ઘોડલો થ’ભ રે

વેરીડા ! જાણું જાણું તમહીણો દેશ જો.

હો રે નાગજી ! તાવડિયો પાપી પડે ઘોમ તપે રે

વેરીડા ! ધરતી વંખાવશુ તપે હો !

હો રે નાગજી ! લટધૂંધટરી છાંયા કડું રે

વેરીડા ! ઘડી એક ઘોડલો થ’ભ જો !

હો રે નાગજી ! સરને સરને દેવળિયારો દેવ રે

નાગશી સરને દેવળ માયલી પૂતળી રે

હો રે નાગજી ! આપેં એકજી મંદિર લેખાં રેશાં રે

હો રે નાગજી ! સરને સરને હીવડારો હાર રે

હો રે નાગજી ! સું સરજી હીવડારો ડોરડો રે

હોરે નાગજી ! તું સરજે કેળ માયલો કેળિયો
 હો રે નાગજી ! સું સરજું કેવડારી કાંબડી રે
 હો રે નાગજી ! આપે એકણ થાણે ઊગરાં રે
 હો રે નાગજી ! સરજે સરજે વાદળી માયલો શેર રે
 હો રે નાગજી ! સું સરજાં વાદળ માયલો વીજળી રે
 હો રે નાગજી ! આપે એકણ વરસાળે આવરાં રે
 હો રે નાગજી ! થેં મોતી મેં લાલ રે
 હો રે નાગજી ! એકણ હોરે ઓવીયાં રે
 હો રે નાગજી ! થેં ચોખા મેં ડાળ
 હો રે નાગજી ! એકજ ભાણે પરસિયાં રે

અર્થ—હો નાગજી ! તને રોકવા બીડી ત્યાં તો તડ તડ રંટીઆનો ત્રાગ તૂટ્યો. પાંચ ટેરવાં [પેરુડાં] પૂણીને ન ઝાલી રાખી શક્યાં.

હો નાગજી ! આ ધોમ તાપ તપે છે. ધરતી ત્રાંબાવરણી બની છે.

એક ઘડી થોડો રોક, તો હું તારા પેર મારી વાળ-લટોની ને ઘૂંઘટની છાંયડી કરું.

હો નાગજી ! તું સરજાજે દેવળનો દેવ, ને હું સરજાધર્શ દેવળની પૂતળી. આપણુ બન્ને એક જ મંદિરે ભેળાં રહેશું.

તું સરજાજે હૈયાનો હાર, હું સરજાધર્શ એ હારનો મોતી-દોરો. એક જ કદે આપણે જૂલશું.

તું કેળ-ડોડો, ને હું કેવડાની છડી—એક જ ક્યારામાં આપણે ઊગશું.

તું સરજાજે મોટું વાદળું ને હું બનીશ વીજળી. એક જ વર્ષાઋતુમાં આપણે સંગાથે આવશું.

તું મોતી ને હું માણેક : એક જ દોરે પરેવાશું. તું ચોખા ને હું દાળ, એક જ થાળીમાં પિરસાશું.

છે. પશ્ચિમ હિંદ-રાજસ્થાન-સમસ્તની રગરગમાં સંચરતું સંસ્કાર-શોણિત મારાં પિંડને ને પ્રાણને ધબકતાં કરે છે.

‘મેઘાણીનાં લોકગીતો તો અહુધા ‘મેરાણી-દીધાં’ એ વિધાનમાં થોડી ભૂલ ભાણું છું’.

ત્રાગડે ત્રાગડે

ટાંચણમાં પહેલી જ વાર માણસ, મિતિ અને ગામતું નામ નોંધાયેલાં મળે છે.

વિકટર : તા. ૧૬-૧૨-૨૭ : પસાયતો સંધી

યાદ આવે છે: વિકટર મધાસના વહીવટદાર ભાઈ અબ્દુલ્લા ગાગનાણીનો મહેમાન બનેલો. કોલેજ કાળના એ સદાધ્યાયી. ક્રિકેટ ટેનીસના અવસર દરબજના ખેલાડી તરીકે મારા જેવા બિન-ખેલાડીના સન્માનિત ‘૨૭ માં એ વહીવટદાર દરજ્જે હતા. મને ડુંગર રાબુલા વગેરે ગામોમાં ફેરવીને વાતો કહેનારાઓનાં મુયોગ કરાવ્યો હતો. તે વખતે હું હતો બહારવટીઆ જોગીદાસ ખુમાણની કાળી શોધમાં. એ શિયોમણિ બહારવટીઆની લીલામ્મીમાં હું લટકતો હતો. એને નામે જોવાની અકેદ ઘટનાને હું ચકાસતો ચકાસતો નવા નવા સાહેબોને શોધતો હતો. એમાં ડુંગર ગામનો આ દરબારી સંધી પસાયતો ભેટી ગયો. ડુંગરથી વિકટર ત્રણેક ગાઉને માર્ગે, અમે ઘોડાગાડીમાં, અને એ પડખે પડખે પગપાળો દીંડતો વાનો કરતો આવે. છેક વિકટર સુધીના મારા પંથ એ પસાયતાએ જોગીદાસ ખુમાણનાં ઘોડાની રજ-ડમ્મરે જાણે ધૂધળો કરી આપ્યો. હમણાં જ જાણે જોગીદાસ આંડીથી નીકળ્યા હતા : એનાં ઘોડાંના કાબજા

જાણે કે એ રસ્તા પર તાજા પહેલા હતા: મારે તે બદારવટીઆને જાણે કે ઘડી બઘડીનું જ છેલું પગ્યું હતું.

અસ્થિઓ વીણ્યા છે

સિલસિલાબંધ કરીને મૂઢી આપેલી એ જોગીદાસ-કથા બ્યારે તમે રાંચના હશે વાચકો ! ત્યારે નમતે થનું હશે કે અંકાડાબંધ એ ટોર્ક એકાદ માણસે ઉતારવી આપી હશે ! એ મારી કથાને નાટક લેખે વાપરનારાઓ, બદારવટીઆનાં વૃત્તાંતોને રેડીઓ ઉપર કથના-રાઓ, બીછ ત્રીછ રીતે જાહેર પાસે મૂકનારાઓ, સદુ એવો સતેવ ને દાવો ધરાવતા હશે કે આ તો છે પ્રચલિત સાહિત્ય, આ તો છે સર્વકાંઈના સ્વાધિકારની સામગ્રી. નમતેલાગ્યે જ આ સાથ સમગ્રશે કે એ કથાનું સમગ્ર પટ વણવા માટે કેટલે કેટલે કેકાણેથી ત્રાગડ મેળવી મેળવી મારે વાણા-તાણા કરવા પડ્યા છે ગઢવી માધવદાને, પંચિગણશી પાતાભાઈએ, રાજપ્રકરણી અધિકારી મુજરગ નાગર સ્વ. ભૂપત-રાયભાઈએ, ગણભાઈ ગઢવીએ, સૂરા બારેડે, જેઠસૂર બારેડે, ગઢવી દાદાભાઈએ, ખોળ વાલજી હક્કરે, આ કુંગરના સંધી પસાયતાએ-નામે જેનાં નથી સાંભરનાં એવા બીજા પણ કેટલા કેટલાએ, અદેકેક અસ્થિ આપ્યું, આપ્યું કહેવર એ અસ્થિઓને બંધબેસનાં કરી કરીને ઘણું પગ્યું; અને તેના પર જીર્મિની અંગતિ છાંટી પ્રાણ જગાડ્યો.

એર ! અત્યારે તો એક આ સંધી પસાયતાનું જ રમણુ હતું છું. એ એક મુસલમાન હતો પણ એના સાહિત્યરસમાં દોમી બેદલાવ નહોતો. જોગીદાસ બદારવટીઓ એની નજરમાં નહોતો હિંદુ કે નહોતો મુસ્લિમ. એના ચિત્તતંત્રમાં રમતી હતી બદાહરી, માણસની માણસાઈ એ હતો તો દરબારી દાણુનો જમનારો, પણ એનું મગજ ટોર્ક રાજ્યના દફતર જેતું, સત્તમે દ્યાવી રાખી પક્ષહિતોને જ મજબૂત બનાવે તેવા દસ્તાવેજથી ભરેલું નહોતું. ક્રિડાદની ઝાડીમાં

* જુઓ સોરઠી બદારવટીઆ ખરે બીજે : જોગીદાસ ખુમાણ.

પીર ધંતરશાના મોરલાને મારી ખાધ જનાર સધી સિખંદીઓના કુકર્મનો કિસ્સો એ સધી પસાયતાનો જ કહેલો છે. નવલખાના નેરડામાં જોગીદાસને ભેટેલી જુવાન સુતારકન્યાની પ્રેમ-યાચનાની અને એવી પ્રેમયાચનાનો 'તું' તો મારી દીકરી !' એવા બહારવટીએ દીધેલા જવાબની ઘટના પણ એ કંગાલ સંધી પસાયતાએ કહી, તે દિવસથી પરનારીઓનાં લુપ્તકર નેન-કટાક્ષોથી આત્મરક્ષા કરવા માટે જોગીદાસે જનપદના રસ્તા તરફ પીઠ ફેરવીને ચોરા પર ખેસવાનું નીમ લીધાની વાત પણ એણે જ કહી. બહારવટીઆની સામે રાજ્યનાં લુપ્ત હક્ક કરેવા હથિયાર આંધી, પિરસાયલ લાણેથી જિલા થઇ ઘોડે ચડેલા અને ધિંગાણે ખપી ગયેલા નાગર આલુદંડભાઈની વાત પણ એણે કહી; અને નીચલો એક જ કિસ્સો સરતચૂકથી અલુપરાયો ટાંચણમાં જ પડ્યો રહ્યો છે તે પણ એણે કહેલો—

‘રાજુલા ! હુશિયાર !’

કુંગર ગામમાં લાવનગર રાજના આરખ જમાદારનું થાણું. જોગીદાસનો પડાવ મીનીઆળા કુંગરામાં. એક વાર આરખ જમાદારને બહારવટીઆએ મીનીઆળે મહેમાન રોકી ખૂબ ખાતર બરદાસ કરી. પછી કહ્યું કે નાગેશરી માથે ચડવું છે, અમારા ભાઈ હરસૂર ખુમાણને મારનાર એાધડ વડુને માથે વેર વાળવા.

કે ‘લલે, હાલો.’

વાત એમ હતી કે હરસૂર ખુમાણ વિશે ચારણે નીચે મુજબ હૂલો કહ્યો હતો.

વડ, કોટીલા, ને ધાંખડા, સાંભળજો સડ,
મેથાળે હરસો હુખો, લે ગ્યો વડઓની વહ.

(હે વડ કોટીલા ને ધાંખડા નામે ત્રણે શાખાના બાબરીઆઓ !
મેથાળ ગામનો હરસૂર ખુમાણ તમારી વડઓની વડુને લલ ગયો છે.)

મશાલ વખતે જોગીદાસે રાજુલું ધેર્યું. પણ ગામમાં ગરાય નહિ. ચારે દરવાજા ઉપર માણસ. બંદકાની નાળયું છટે છે.

દૂધલીઆ પા માં બેરાઈ દરવાજે ઉમર સામેડો સપાઈ ઉપ માણસે: કુંગરના રસ્તા માથે મામદ જમાદારનું થાણું: વડલીને ઝાંપે પણ પાકો બંદોબસ્ત.

એટલે આરબ જમાદારે કહ્યું: 'તો રાજલીઆના ગાળામાંથી શરીએ.'

પોતે છ જણા ચાલ્યા. એમાં, એ દેકાણે ચોટ્ટીદાર મસૂત સીદી હેકો પંતો બેડો છે, પગરખાંના ખડખડાર સાલળીને મસૂત ઊભો થયો.

'મસૂત ! તું ખસી જા.' બહારવડીઆએ હાક મારી.

મસૂતે જવાબ વાળ્યો: 'ખરયાં ખરયાં ! એમ શું ભાવનગરનાં નગરાં ઊંધાં વળી ગ્યાં છે !'

'ના, ભાવનગરનાં આપ્પાદ, પણ તારાં અવળાં !'

તો પણ મસૂત ન ભાગ્યો, એને બંદક લાગી. પડતે પડતે એણે હાકલો કર્યો: 'રાજુજા ! દુશીઆર !'

આરબો ગામમાં પેદા. બળરે ચાલ્યા. ચોરા માથે ભાયોથી ધાંખડો આઠ માણસે હાક્યો. પણ આરબોએ એ ચંભા કર્યા, આંટને ઉપાડી સીધા. ગામમાં ચાલકા થયા લાગ્યા.

એજ દાણે એક લગન હતું. મામદ જમાદારનો ભાઈ પિયારો જમાદાર માંડવામાં વરરાજા વેગે તૈયાર બેઠો હતો ત્યાંથી દોડ્યો.

ચોટમાં આરબો ત્યાં આરબોએ દોડો: 'અરેરે ! આ તો પિયારો આવે છે ! માથે મોડ છે. એને પકડી લ્યો.'

ચારે આરબોએ હાલો આડી રાખીને દોટ દોધી. પિયારને બથમાં લઈને ઉપાડ્યો. હાલો સોનીના દારમાં પૂરી દીધો.

ત્યાં પિયારાથી નાનેરો ફટીરમામદ દોડ્યો આવે. એણે ભાઈને

જ મોરચો કરી લઈએ.' ઘેલો નદીને કાંઠે ચારખોએ મોરચો ખાંધી લીધો.

પ્રાગટે દોરા દીધા. [પ્રભાત પડ્યું.] નગારું થયું. સામે કાંઠે શત્રુઓની સેના તોપ માંડીને તૈયાર હતી. ચારખોની બંદેક ગોલન્દા-જને છડાડી મૂક્યો. ને પછી જમાદારે હાક દીધી: 'ભેળી દિયો.'

હાથોહાથની લડાઈ ચાલી. દેવાણીઓ ભાગ્યા. પણ ચારખો ન ખર્યા. શત્રુને તગડી મૂક્યો.

મહારાજને શિહોર ખબર પડી, કે મારા દેવાણીને ભાગવું પડ્યું ને આ મને છોડી જનારા ચારખે રંગ રાખ્યો. રાજાની વાતને વિસારી ઈ મહારાજે ચારખ જમાદારને લઈ આવવા મોરો દાદાને મોકલ્યા.

ભૂલું પડેલું માનવહૃદય

મધ્યયુગી માનવ-સિદ્ધાંતો કેવી વિચિત્રતા બતાવે છે! ચારખ જમાદાર એક રાજ્યનો પગાર ખાય છે, પણ ખીજનો રોટલો ખાધો, ભાઈબધી કરી, તેનું નૈતિક બંધન એને એ જ રાજ્યના અન્ય ગામની લૂંટમાં બહારવટીઆનો સંગાથ કરવા એની જાય છે, પછી પાછો એ જ માનવી એક ગામને ઝાંપે સ્વાગત પામે છે, તેટલા જ કારણે ત્યાં તે ગામને ખાતર ખપી જવા તત્પર બને છે, એની ખાનદાની નિહાળીને એ જ રાજ એ ચારખની આગલી ખૂટલાઈને ભૂલી જાય છે અને ચારખને પાછો તેડાવે છે. મૈત્રી, અદાવત, આશરાર્થ, ખૂટલાઈ અને ખાનદાની, બધાં અસ્પર્શ અટવાઈ જઈને માનવીની આંખો સામે અંધકારભરી રાત્રિ ઉતારે છે. ભૂલું પડેલું માનવ-હૃદય એ અટવીની અંદર જ્યાંથી શક્ય હોય ત્યાંથી ઝડપે મારગ કરતું આગળ ચાલે છે. સર્વકાલીન અને સનાતન માનવ-ધર્મની એને ગતાગમ નથી. એ વિચારવા તોળવાની એને વેળા નથી.

કીર્તિલેખ કેના રચાય છે ?

ટાંચણુ-પાનું ફેરે છે અને એક કબર દેખાય છે—

દ્વારકાઃ કબરઃ કિલ્લા પાસે. કબર છે એક ગોરાની. કબરના પથ્થર પર લેખ કાતર્યો છે—

William Henry Mariot. Lieutenant in H. M. 67 regiment and A. D. C. to Elphinstone, Governor of Bombay, 26 years ago died Dec. 1820; first to ascend on the ladder to the Fort.

ફોર્ટ કેના કિલ્લો ? ગાયકવાડ રાજ્યનો. કેના મુલકમાં ? મૂળ માલિક વાઘેરાના. સીડી પર ત્રેથમ ચડી જઈને મરેલો ગોરા. કેની ગોળીએ મુઓ ? કિલ્લાની અંદર કબરને કરી ખેડેલા વાઘેરાની ગોળીએ.

એક ભાડૂતી ફોજના એક ભાડૂતી ગોરાનો આ કીર્તિલેખ છે. કબરની સામે બિલો બિલો મારી પોથીમાં હું આ ‘કીર્તિલેખ’ ટપકાવતો હતો ત્યારે ઈ. સ. ૧૮૫૭ની સાલના એક કાળ-નાટકના પરદા પછી પરદા આંખો સામે બિઘડતા આવતા હતા. દેશી જવાં-મદોનો દાળોવાટો કાઢવા માટે ગાયકવાડે સૌરાષ્ટ્રકાંઠે ઉતારેલી આ ભાડૂતી ફોજના એક ભાડૂતી માણસનો કીર્તિલેખ મારાં નેત્રોને લંબીતી ભરતો હતો. સાચા કીર્તિલેખો ત્યાં કાતરાયા નથી. એજ ગાયકવાડી કિલ્લાને માથે ૧૮૫૮ના ડીસેમ્બરથી થોડા જ મહિના અગાઉ બળવો પુકારી બંધનારા ખેડાલ ચીથરેહાલ ધરતીબળ્યા

નીસરણી માંડી તેનો કીર્તિલેખ ક્યાં છે ? જનતાનાં કલેજમાં. ઓખામંડળમાં હું ૧૯૨૮માં ગયો, જઈને મેં લોકજ્ઞાન પરથી નીચલા કીર્તિલેખો ઉઠાવીને ટપકાવ્યા.

‘કોની માથે શેર સૂંઠ ખાધી છે ?’

બળવો મુકરર થયો છે.

જસરાજ માણેકના પાળીઆ પાસે સમસ્ત વાઘેર જવાંમદો મુકરર સમયે જમા થયા છે. કિલ્લો તોડવો છે.

શુકનાવળીએ શુકન જોયાં, બોલ્યો કે ભાઈ, જુવાન પુંજ માણેક પર ધાત છે.

એને ઘરમાં પૂરીને નીકળ્યા. પુરાયેલા પુંજને બાઈઓએ તાનું દીધું : ‘અસાંજ લૂગડાં પેરી ગીતો ! (અમારાં લૂગડાં પહેરી લ્યો)

—તે પુંજે કમાડ ભાંગીને નીકળ્યો અને છપન પગથીઆંવાળી સરગદુવારી પર ચડી કિલ્લો તોડવા પહોંચ્યો. ગાયકવાડી દુર્ગરક્ષકોની પહેલી શત્રુ-ગોળીએ પુંજે પડ્યો.

એ કીર્તિલેખ ક્યાં ફાતરાયો છે ?

‘નીસરણી હાય એક દૂંડી પડી. ગઢ એક જ હાય છેટો રક્ષો હાકલ પડે છે—’

‘કીનજ મા શેર સૂંઠ ખાધી આય !’

એના જવાબમાં, મોંમાં તક્તવાર પકડી નીસરણી માથેથી ગઢ માથે ટેક મારીને પહોંચનાર વાઘેર પતરામલ મીંચાણીનો ‘કીર્તિલેખ ક્યાં છે ?’ પથ્થરના ટુકડામાં નથી. જનતાની જ્ઞાન પર છે.

રતનશીલાઈ

સત્યો, અર્ધસત્યો ને અસત્યોનાં સંમિશ્રણ પર કલ્પનાના રંગો લગાવીને વસ્તુસ્થિતિની બદનામીમાંથી છટકાારી મેળવતી જ્ઞાનોત્તી

આ વાત નથી. આ તો એક પ્રત્યક્ષ સાહેબે પૂરો પાડેલ પુરાવો છે. દ્વારકાથી આગળ વધી હું એટ શંખોદ્ધાર ગયો હતો. પોણોસો વર્ષના ભાટીઆ રતનશીભાઈનું ઘર મને લોકોએ ચિંધાડી દીધું. છૂટી પાટલીએ પહેરેલ પોતડી, કસોવાળી સફેદ પાસાઈડી, ખભે ઘડી પાડેલ ખેસ, માથે ગાંધી ટોપી: પાતળી ઊંચી દેહ-કાઠી અને રણકા કરતો કંઈ આજે પણ સાંભરે છે. એકલ પડેલે હતા. દીકરા દેશાવરે. રાટલા કરી દેવા માટે, હજુ તો ફક્ત વાગ્દત્તા સ્થિતિમાં હતી તો પણ દીકરાની વાહુ સાસર-ધેરે આવી રહી હતી. રતનશીભાઈએ ઊઞળી ઊઞળીને, નજરે દીઠેલી વાઘેર-બળવાની પ્રવાહબદ્ધ વાત કહેવા માંડી. નજરે દીઠેલ, કારણ કે પોતે, પોતાના પિતા લઘુઆ, ને પોતાના દાદા રામજીઆ, ત્રણે એ કાળ-નાટકનાં પાત્રો હતાં. પાંચ-સોત વર્ષનું એનું બાળપણ વાઘેર-બળવાની, વિગતો સંઘરીને સીતેર સંવત્સરોથી એ બુઢ્ઢા દેહમાં લપાઈ હતું. એ પાંચ વર્ષના શિશુની આંખો અને સ્મરણ-શક્તિ નીચે મુજબ બોલી બિડી ને મેં ટપકાવી લીધું:—

‘સેન નાંઈ થિન્દો ?’

મારા દાદા રામજીઆઈનાં ખેરડાં દ્વારકામાં હતાં. વસન્ધિવાળા વાંધેરોએ અમરાપર વાળા જોધા માણેકની અને બાપુ માણેકની વિરુદ્ધ ગાયકવાડના મરાઠા વહીવટદાર બાપુ સખારામને કાન લાંબેરી ચડાવ્યો, કે અંમે પહેલીવાર તો એ જોધા અને બાપુના ચડાવ્યા તમારી સામે જિંદગા હતા. વહીવટદારે અમરાપરવાળાઓની રાજી બંધ કરી દીધી. એના લશ્કરીઆઓએ અમરાપર જઈ તોફાનો માંડ્યાં. મેરજા મારે ને બાઈઓને કાંકરીઈ નામે. બાઈઓએ મદોને કહ્યું કે ‘અસાંજ’ થેપાડાં આંઈ પર્યો, ને આંજ પાઘડી અસાંકે ડયો. (અમારા ઘાઘરા તમે પહેરો ને તમારી પાઘડીઓ અમને આપો.)

જોધો આ બધું સહન કરે, પણ બાપુને ઝનૂન ચડ્યું. એણે જોધાને કહ્યું: ‘તોંથી કીયે નાંઈ થીંલું. અસાંથી સેન નાંઈ થિન્દો.

દ્વારકાં તો પાંજ આય, પાંજ રોજ બંધ કરી છડ્યું આય, પાણુ પાંજે ગામ ગીની ગીડો. (તારાથી કંઈ નહિ થાય. અમારાથી હવે સહન નહિ થાય. દ્વારકા તો આપણી છે. આપણી રોજ બંધ કરી છે. આપણે આપણાં ગામ પાછા લઈ લેશું.)

નેધો કહે—પાણુ રામજલાજ સલાહ ધીનું. (આપણે રામજલાની સલાહ લઈએ.)

આવ્યા મારા દાદા પાસે. રામજલાએ કહ્યું— ‘વસઈવાલેજ ચડાવ્યા મ ચડો.’

પણુ નેધાને મિટીનો સલેમાન (હોળીનું નાળીએર) બનાવ્યો. આડસરની નીસરણી તૈયાર કરાવી કિલ્લે માંડી. નીસરણી ન પહોંચી. ફાળીઆં નાખી વાઘેરાને દીવાલ પર ઉઠાવી લીધા. પુંજ દેવાડીઆએ ભોં તોડી. એમાંથી નારણુ રૂગનાથને કુટુંબ સાથે કાઢી જમપરે પહોંચાડી દીધું.

બાપુ સખારામ (ગાયકવાડી વહીવટદાર) બોલ્યો કે ‘વાઘેરાત મંજે કાય આહેત !’ (વાઘેરો આપણી શી વિસાતમાં છે !)

બાપુ સખારામ સૈન્ય લઈ ભેરી ફૂંકતો આવ્યો. વાઘેરાએ કહ્યું : ‘વયો રે. નીકર મરી વીંજે. (જતો રહે, નીકર મરી જઈશ.)

લડવીર લધુલા

બાપુ સખારામ સૈન્ય લઈ લાગ્યો. જમપરામાં પેટો. ત્યાં અનાજ પહોંચે નહિ. ૩૦૦-૪૦૦ જણા ભૂખે મરે. હરિભાઈ કુંવરજીએ મારા દાદાને સદેશો પહોંચાડ્યો કે ‘ભૂખે મરીએ છીએ.’ કિલ્લાની બહાર અમારી વખારો. પણુ ત્યાંથી દુશ્મનોને ખોરાક પહોંચાડવાનો છે એવી શંકાથી વાઘેરાએ બંને વખારો લૂંટી લીધી. તો પણુ વખારોમાંથી દાદાએ જમપરે માલ મોકલ્યો. વાઘેરાને ખબર પડી. વખારો તોડી. એ વખતે મારા બાપુ લધુલા આવ્યા ને તેણે વાઘેરાને કહ્યું : ‘લ

માછીઆરાવ ! આંકે રાજ ખપે ! જાંને આવતા તીંને જ ખોદોતા !
(હરામી માછીમારો ! તમારે રાજ જોઈએ ? જેનું આવ છે
એનું જ ખોદો છે ?)

એ રીતે મારા બાપ લઘુલાએ ખૂબ ગાજો દીધી. ત્યારે વાઘેરો
ઝનૂનમાં આવી ગયા ને કહ્યું, ‘લઘુલા ! તું ખસી જ, નીકર મારી
પાડશું.’

પણ મારો બાપ ન માન્યો. ગાજો જ દીધે રાખી. ઉપાડ્યો.
પગમાં ખેડી પહેરાવી મંદિરના કિલ્લામાં દુશ્મનોનાં મુઠ્ઠાં રાખેલાં તેની
સાથે પૂર્યો.

(વાઘેરોએ મંદિરો ફરતો ગાયકવાડી કિલ્લો ‘સર કરી પોતાનો
વિજય-વાવટો ચડાવી દીધો છે તે કાળની આ હકીકત છે. દક્ષિણીએ
તો ભાગી નીકળ્યા હતા તેજ ખૂખી છે !)

આગેવાન જોધો માણેક આ બળવો ચલાવતી વખતે ખીજે ન
જમતો-ઝેર અપાય તેની ખીકે. રામજીલાને ઘેર જ જમે. આબ્યાં
જમવા. ‘ચાલો રામજીલા ! ઝટ કરો.’

ખાવા ખેસવા ટાણે લઘુલા ન મળે. ‘લઘુલા ક્યાં ?’ ખબર
પડી કે જીલ કુહાડા જેવી તેને કારણે કેટ પુરાણા છે, ખાધા વગર
જોધોલા કિલ્લે ગયો, કાટડીનું તાળું તોડ્યું, લઘુલાને કાઢ્યો. પગ
લોહીવાળા જોયા. પૂછ્યું ‘આ કેમ ?’

લઘુલા:-આ તારે વાઘેરોએ ખેડી નાખી છે, તું હવે
હાથકડી નાખ.

જોધો:-લઘુલા ! તોજી જીલ હેડી આય, કે મુકે ગુડીને ટીલો
તુંજ ડીને. હીન ટાણે વનવનજી લકડી આય. તોજી જીલ મેરઆની
કરીને વસ રાખ. (તારી જીલ એવી છે કે તું જ મને ગળીની કાળી
ટીલી દઈશ. મહેરઆનીથી તારી જીલને વસ રાખ. કારણકે અત્યારે

તો આંહી વનવનનાં લાકડાં જોવા કૈંક જાણ્યા અજાણ્યા, નરમ ને ખુન્નસભર્યાં વાઘેરો ભેગા થયા છે.)

લઘુભા કહે: ‘મૂકે તો ઝેર અચેતો. મુંજ વખાર ખાતી કરી વીની.’

એ પછી જોધા માણેકે અમરાપરથી બે ગાડાં મગાવી જસરાજ માણેકના પાળીઆ આગળ ગુપ્ત બિલાં રખાવ્યાં અને પછી અમારા કુટુંબ સહિત પાંત્રીશ મ.ણસોને ખરચુ જવાને બહાને નાળીએરના ઉત્તકા (કાછડી) પકડાવી કિલ્લા બહાર કઢાવ્યા, ગાડાંમાં બેસરાવી અમરા-પર પોતાના ઘર ભેગા કર્યા. ત્યાં ચારપાંચ દિવસ ગુપ્ત રખાવ્યા, એને ઘેર બેસો હતી તેના દૂધનો રોજ દૂધપાક કરી અમને એની આપઝોઝે જમાડ્યા. એ દૂધપાક મને હજી પણ સાંભરે છે. પછી અમને સૌને જમખંભાળીઆ તરફ લઇ ચાલ્યા. મારા ડાડા રામ-જીભા તો દારકામાં જ રહ્યા, ને મારા દાદાના ભાઈ જેરામભા, દાદી વગેરે બેટમાં હતા.

લૂંટારો લજવાયો

ચાર ગાડાં જોડાવી મારા પિતા લઘુભા ચાલ્યા જય ત્યાં રરતે છુપાઇ રહેલા વાઘેરો બિલા થયા. પહેલા ગાડાને જવા દીધું, પછી બીજા ગાડાના બળદની નાથ પકડી લૂંટવા માટે.

એટલે તુરત મારા બાપે પાછલે ગાડેથી બિતરી દોડતાં આવી હાક દીધી: ‘કેર આય ? અચો પાંજે ગડે.’ (કાણુ હો ? આવો મારે ગાડે.)

જવાબમાં લૂંટારો બોલ્યો નહિ. મોંઝે તો મોસરીયું વાળેયું, પણ ફક્ત આંખો તગતગે.’

મારા બાપે કહ્યું: ‘હાં, તોજી અખનાં મું મુઝાણ્યો આય કે તું વરજાંગ અચે.’ (તારી આંખો પરથી જ મને મૂઝી આવે છે કે તું બીજો કોઈ નહિ, વરજાંગ છે.)

હુંટારો જવાબમાં, શરમાઈને બોલી ઊઠ્યો: ‘મુઠો અને લધુલા ! ચાર ગાઉ દોડી દોડીને અસીં મરી વિંચાસીં ! હણે તો અસાંથી લુંટાય ન.’ (પકડી પાડ્યો અને લધુલા ! બહુ કરી ! ચાર ગાઉ દોડી દોડીને અમે તો મરી ગયા, પણ હવે તો અમારાથી લુંટાય નહિ ને !)

લધુલા કહે: ‘નિશ્ચ પાસે તો જસો ચારસો ફારીયેંજે માત્ર હુંદો, પણ મું આગર બ.હનર ફારીઉં આય. આંકે ખપે તો ગીની વીંજ.’ (એ ગાડાવાળાઓની પાસે તો જસો ચારસો ફારીઓનો માલ હશે. પણ મારી આગળ એ હનર છે. આવને લેવા.)

હુંટારો વરજાંગ:-હણેં તો લધુલા, સરમાઈ વિંચાસી. તોજે મેંતે કે લુંટણા વા. ચોપડમેં અસાંજે ખાતેમેં ખૂબ કલમેંજ ઘોદા માયું. અય. (હવે તો લધુલા, અમે શરમાઈ ગયા. અમારે તો તારા આ મહેતાને લુંટવા હતા. ચોપડામાં અમારાં ખાતામાં ખૂબ કલમના ઘોદા લગાવી લગાવી બ્યાજ ચડાવ્યાં છે.)

લધુલા:-હણે કુરો ? (હવે તમારે શું કરવું છે ?)

હુંટારો:-હણે હલો. આંકે રણજી હુન કંધી છડી વંલુ. નક આંકે બીઆ કાક અચીને સંતાપીતા. (હવે હાલો, રણને ઓલે (સામે) કાંકે તમને મૂઠી જાઉ, નીકર તમને કાક બીજા આવીને સંતાપશે) પણ લધુલા ! ભૂખ લગી આય.

લધુલા:-તો ડીયું. જોધે માણેકને પરતાપ આય. (તો ખાવાનું દઉં. જોધા માણેકનો પ્રતાપ છે.)

પાંચ છ વર્ષનો બાળક રતનશી ગાડામાં બેઠો બેઠો આ ઘટનાનો સાક્ષી હતો. એના અહેવાલમાં હુંટારાની જે શરમીદારી જલકે છે તે મને રવિશંકર મહારાજના બેડા જીલ્લાના પ્રસંગનું સ્મરણ કરાવે છે. *હુહાણાના ઘીના ડબ્બા ચોરનાર પાટણવાડીઓ ગોકળ પોતેજ એકરાર

*જુઓ માણસાધના દીવા : ‘કોણ ચોર, કોણ શાહુદાર’નો કિસ્સો.

કરીને કહે છે કે ‘શું કરવું મહારાજ ! બધું કમૂલ કરું છું કારણ કે તમે આટલે મુઠ્ઠી જશો (અપવાસો કરશો) એવું નહોતું ધાયું.’ પાટણવાડીઓ ઘીના ડાઘા કાઢી આપે છે, ને અહીં સોરઠીઓ હાંટારો-શરમાઈ જઈ ઉઘટાનો સૌ ભાટીઆઓને રણને સામે પહોંચાડવા બળ છે.

જેરામભાની મદાઈ

બાળક રતનશીએ દીલ્લ આ દૃશ્ય એક વેપારીની વીરમૂર્તિને ખડી કરે છે. વડોદરા જેવા અડીખમ રાજ્યની શસ્ત્રસજ્જ પક્ષતોને ભૂંછ નાખી વાઘેરો કિલ્લો સર કરી ખેડા હતા તેવા ધગતા કાળમાં એ જ વિજેતા વાઘેરોને મોઢામોઢ ગાળો ચોડતો ભાટીઓ યુવાન કધુભા મધ્યયુગની જે માટીનો બનેલો હતો તે માટી વિચારમાં નાખી છે છે. પણ રતનશીભાઈની સાહેલીને સાંભળતા હજી આગળ વધીએ—

મારા દાદા રામજીભા દ્વારકામાં જ રોકાયા, ને એના ભાઈ જેરામભા ખેટ શંખોદાર ગયા. એણે વાઘેરોની વિરૂદ્ધમાં ગાયકવાડી વહીવટનો પક્ષ લીધો. સિપાહીઓને કહ્યું કે ‘તમે ખૂટશો નહિ. ખેટનો કિલ્લો ન સોંપજો.’

સિપાહીઓ:—અમારે ખાવું શું ?

જેરામભા:—હું સગવડ કરી દઈ. મંદિરમાં તૂટે નથી.

પોતાનાં છોકરાંને શંખનારાયણના મંદિરમાં મૂકી દઈને જેરામભા ખેટનો કિલ્લો ઘેરી લેનારાં વાઘેર-દળોની વચ્ચે, કિલ્લા પર ચડી ‘ખખરદાર ! ખખરદાર !’ એવી હાક દેતા રાતે ચોટી કરે, કપાસીઆ અને તેજ સળગાવી કિલ્લા પર દીવા માંડે, કિલ્લા પર વાઘેરો ચડી શકતા નથી, વાઘેરો સમજ્યા કે જ્યાં મુઠ્ઠી જેરામભા છે ત્યાં મુઠ્ઠી કિલ્લો નહિ લઈ શકાય, માટે દ્વારકા જઈ જોવા માણેકને અને રામજીભાને તેડી લાવીએ ને જેરામભાને સમજાવી બહાર કાઢીએ.

લેખકે માણેક મે સમજાવ્યા આજા. નીચેથી દિલ્લાવાલી નેરામ-
બાને સાદ કાઢો: 'નેરામબા, તું જતરી ના.'

નેરામબા વચ્ચે પાડે છે: 'ના લેખકે માણેકે ન કાતરું.
તું મે વગરની કાતર કાઢીને દિલ્લા બસે છતી લે. આજી તો હું
જતરી રહ્યો.'

લેખકે:-નેરામબા, હું તને સરમાવવા આગ્યો છું. પછી વેળા
નહિ રહે.

સમજાવ્યા:-નેરામ, હવે ફરજત ન કરે.

નેરામબા:-લેખકબા, આંક્ર મુંકે વડદી બાંધધરી દિનાં? [તમે
મને એક બાંધધરી દેશા?]

'કરે?' [શું?]

'કે દિલ્લામાંના કાકા પાળુ આદમી પદ અવાજ ન કરવો. બધાને
સજામન આપ્યા જ્યા દેવા.'

નેરામબાએ જર્મ સિપાઈઓને કહ્યું, 'હવે બધી સકાશે નહિ.
વાવેરા કાપી નાંખશે. દિલ્લા છાડવો પડશે. ચાલો તમને હું સજામન
બદાર કાઢી જાઉં.'

સિપાઈઓને સમને મુપચાપ નીકળી ગયા. કાંખા નળાવની પાસે
પહોંચતાં તો બીજા વાવેરા આગ ક્યાં. કહે કે એક ધાંગાણું તો અમે
કરશું; કેમકે આ સિપાઈઓએ અમારા એક આદમીને માર્યો છે.

નેરામબાએ આગ કીટી કરીને કહ્યું: 'લે આ કીટી વળાડીને
તમે આવો તો તમને લેખા માણેકની આણુ ! રજુહોડરાયછની આણુ !'

બસ થઈ ગયું. લોહીના તરસ્યા વાવેરા પાછા વળી ગયા. જર્મને
તેઓએ લેખા માણેકને વાત કરી. લેખકે શું કહે છે !

'હું બેંબે કુતાઓ ! કી કરે દેખા ! ભણ વિનો.' (હે કૂતરાઓ !
આ શું કરે છે તમે ? ભાગી જવ.)

રામજીભા કહે ‘જોધાભા, ચાલ્યા જવ.’

સાહેબે જવા દીધા. ગયો. કોડીનાર ભાંગ્યું. પછી તો મુઓ તેનું બચાવ તો સો. બ. લાગ બીજામાં આપ્યું છે.

તે પછી એક દી’—

‘જોધા માણેકની દીકરી નામે ગગીબાઈ. પડછંદ. બહુ રૂપાળી. પોલીટીકલ એજન્ટ કીટીન્જ સાહેબે જોધાની વહુઓને પૂછ્યું, ‘મહારાજ ખડેરાવ ગાયકવાડ સાથે દીકરીનું સગપણ કરાવીએ તો વાઘેરોનો પ્રશ્ન સરસ રીતે પતે ને વળી બાધના પેટના બહુ જોરાવર પાકશે.’

બાધઓએ ખુલાસો ન દીધો.

આખરે એક દિવસ, વાઘેરોનું બહારવટું નિર્મૂલ બન્યા પછી, રામજીભાના કહેવાથી ગાયકવાડે જોધા માણેકની બેઉ સ્ત્રીઓને રૂ. ૩૦-૩૦ ની જીવાઈ બાંધી આપી, ઘર ચણાવી દીધાં, વાડી દીધી.

ઢેક મૂરૂ ટાપુ

‘ત્રણેક કલાક ધારાવાહી રહેલી રતનશી ડોસાની કથા અહીં અતમ થઈ. એ સમાપ્તિભાગને સહન કરવા માટે જે વજ્રહૃદય જોઈએ તે મારામાં નહોતું. બળવાની લીલાભુમિ નિહાળી, થાનકો જોયાં, સમુદ્ર-કાંઠો જોયો, એ કાંઠેથી જળજંતુઓએ કસબ કરેલા નાનકા પાણકા અને જળ-ઝાડવાનાં ડાંખળાં વીણ્યાં. પંજા પીર, સુણી-મેહારના ડુંગરા નામનું બે ખડકોનું જળતીર્થ, બ્યાંથી વાઘેરો વગર વહાણે ઊતરી ગયાં તે શંખોલીઓ કાંઠો, કયુ નામનો ખેટ, માનમરોડી ટાપુ, ધબધબા ટાપુ, સાવજ ટાપુ, લેકામૂરડી ટાપુ, એ દૂરદૂરથી દીઠાં. પ્રથમ આરંભડા ગામથી મંછવામાં ખેસી ખેટમાં ગયો ત્યારે જળમાં ઊભેલા સાતમુરૂ, પારેવો ને ઢેકમૂરૂ નામનાં ખેટડાં પણ જોયાં. ઢેક-મૂરૂ નામ અર્થપૂર્ણ છે. ખેટ શંખોદારની એ છેલ્લામાં છેલ્લી અણી : ઢેક લોકોને ખુદ ખેટની ધરતી પર પગ મૂકવાની મનાઈ હતી મંદિ-

રેના માલિકો તરફથી ! અરુપૂરોએ તો દેવની ઝાંખી એ દેહમૂઝ નામના ખડક પરથી જ કરીને પાછા વળવાનું હતું. જેઓએ દેવને આટલા બધા આલસહેટીઆ બનાવ્યા તેઓ આખરે શું કમાયા ? રા ઝોના દાથથી મંદિરોનો મુરંગ-ધ્વંસ ! દૈવી ન્યાયને ચોપડે તો પાપપુણ્યનાં અકર્ષણ વ્યાજ ચડે છે. પણ આ પ્રારબ્ધ-લેખાં સમજતાં નથી એટલે જ આ દેવમંદિરોના રક્ષકોએ હજુ તો પાંચેક વર્ષ પર અરુપૂર—સેવક હજીરખાપાને ગોમતીરના ન કરવા નહોતું આપ્યું.

‘હું’ પંદર વર્ષની હતી’

બેટમાં રતનશી શેઠ મળ્યા, તેમ આરંભડામાં દાદીમા મળી ગયાં. મને ઝોખામંડળમાં લઈ જનાર શ્રી ભૂપતસિંહલાઈ વાઢેર (તે વખતે ભાવનગર રેલ્વેના ગાર્ડ) હતા. ઝોખામંડળના જમીનધણી બે : વાઢેરો ને વાઢેરો. બેઉને ગાયકવાડે જીવાઈદારો બનાવી દીધા. આ ભૂપતસિંહલાઈને પણ જીવાઈલાગ હતો. દર વર્ષ ચડત જીવાઈ લેવા પોતે આરંભડે જાય. ત્યાં વાઢેર દરબારોના ગઢમાં પોતે મને લઈ ગયા અને એક નેચુંકે વર્ષનાં રાજપૂતાણી દાદીમાની સામે લઈ જઈ બેસાડ્યો. વાઢેર-બળવાનાં સગી નજરનાં આ ખીજાં સાક્ષી દાદીમા બોલતાં ગયાં ને હું ટાંકતો ગયો—

‘અમારા વડવા રાણા સગ્રામજી સં. ૧૮૦૦ પૂર્વે થઈ ગયા. એમની બેટમાં ગાદી. દરિયાનાં વહાણ લૂંટે. એક વાર એક સાહેબનો ખરછો લૂંટી એમાંથી સાહેબની મદમને લઈ ગયા, બેન કરી રાખી. પછી અંગ્રેજોની ચડાઈ આવી. મદમને પાછી લઈ ગયા, અને સગ્રામજીને પકડીને સૂરતમાં રાખ્યા. પોતે ફળકૂલનો જ આહાર કરતા. મદમના જ કહેવાથી એમને ગોરા પાછા આંહીં મૂકી ગયા. આરંભડામાં જ એ ગુજરી ગયા.

‘એના અભેસંગજી. એની પછી જલમસિંગજી. વાઢેરોએ રાજપાણી

પરક્રમ્માનો પહેલો પોરો

કડીનો મહારરાવ

યુરોપના અનેક દેશોમાંથી નાસતા બળવાખોરો ખ્રિસ્તને ખોળે શરણું મેળવતા. સોરઠદેશે પણ મહાન રાજસત્તાઓના બહારવટીઆને ઓશીકું આપ્યું કહેવાય છે. મુગલ શાહજહા દ્વારા શિકાઈને કરાળકાળ આલમગીરથી સંઘરનારો મીતીઆળાનો કિસ્સો આજે ઊભો છે. દારાએ શસ્ત્રો ધડવા ત્યાં લોઢાં ગાળ્યાં હતાં તેવું ત્યાંનાં લોક, હજીયે ખોદાઈ નીકળતો ખેરીઓ બતાવીને બોલે છે. સમ્રાટ અકબરશાહનો બળવાખોર ગુજરાતનો છેલ્લો સુવ્રતાન વીર નહરૂ મુઝફ્ફર પણ સોરઠમાં જ સંઘરાયો અને એને ખાતર ભૂયર મોરીના ભયાનક સંઘ્રામમાં કાઠિયાવાડના કલૈયા રાજપુત્રો ને બુજરગો તોપે ધ્રુંકાયા. એવો ત્રીજો અંડખોર હતો કડીનો મહારરાવ. મૂળ તો ગાયકવાડ કુળનો જ કુમાર. કડી પર સૂઆગીરી લખતે આવ્યો. પ્રગતે સુખી કરતો ને પોતે રંગ-રાગ માણતો. એવો તો બળવાન બની બેઠો કે વડોદરાને ‘ફિરંગીની ફેજ’ લઈ કડી પર ઊતરવું પડ્યું. વિક્રમશાળી મહારાવ જુદામાં દીપતો છેવટે નાડો અને સોરઠદેશમાં ઊતર્યો તેની એક સાહેલી મારા ટાંચણમાં પડી છે:—

‘કળમોદર ને કોટીલું’ એ ગામ : તેના ધણી ઓપડ ને માત્રા :
જન્મીતો મહારાવ પાલખીમાં : પાલખીને ભોધ ઉપાડયે આવે : વાંસે
નિડેબાની ફેજ.

કરના કરતા પહોંચાડ્યા. પછી મહારાવ ઓઘડ-માત્રાને કહે કે
' તમે નાસી છૂટો. મને મારશે નહિ, તમને તો મારશે. '

' અરે ના, ના, તો તો કરી કમાણી ધૂડ ને ! મારો વિચાર તો
તમને બરડે ને હાંગે ડુંગરે વર્ષ જવાનો છે. '

(પછી મહારાવનું ' શું થયું ' તે વિશે ટાંચણ ચુપ રહીને
આગળ ચાલે છે.)

પરીક્ષા થઇ ચૂકી

માત્રાવાળાને દીકરો નહિ. ઓઘડને બે -દીકરા. ભાગતાં ભાગતાં
બહારવટામાં દસ વરસ થઈ ગયાં. માત્રો કાપો. (ધાક્યો.) ચામડાનાં
પખાંમાં (પડાવમાં) કુટુંબ વધને સંતાઈ ગયાં.

ઓઘડની બાઈ બોલ્યાં : 'આપો .પેટખોટા છે. અમારું પણ
નિકંદન કાઢશે !'

માત્રાએ સાંભળ્યું. એણે કહ્યું કે 'તો હું જમને તરવાર છોડું.'

પોતે જેતપર આવ્યા. કાડી ડાવરાની સલાહ લીધી. ગયા અમરેલી.
છડીદારે જમને વિડોળાને ખબર આપ્યા. : 'સાહેબ, માત્રો નાબાણી,
હાલરીઆનો ધણી, આવ્યો છે તરવાર છોડવા.'

વિડોળા બથ્રમાં ધાલીને મળ્યા. કહ્યું કે 'તારા હજાર શુતા માફ.
પણ હું માત્રાવાળા ! આદમીંગ પાસે તમે મને બરછી મારી તે
ઓળખીને કે ન ઓળખતાં ? '

માત્રો : -જે ઓળખ્યા હોત તો તમે છવતા ન જાત. એવી
મારત કે ઓઘડે પડખે વેંત નીકળત.

વિડોળા પાસે રહેનારો જેતમલ નામનો માણસ બોલ્યો, 'સાહેબ,
ઈ કાડી ફૂતરાંની જાત છે.'

માત્રો ઉભો થઈ ગયો : સાહેબ, આ રજપૂત અમને કાડીને

ફૂતરાની ત્રાસ કરે છે. પણ આ પટસાળ છે, હુકમ કરો, જો મને જેતમાલ મારે તો કાઢી એટલા ફૂતરા, ને જો હું એને મારું તો કાઢી સાવજ.

વિદોષા:—માત્રાવાળા, તું સાવજ ખરો. પાંચસો ઘોડાં વચ્ચે મને ખરડી લગાવી, દેવે વળી પરીક્ષા થી !

ફિરંગીઓને ઉતારવાનું મહાપાપ

‘ફિરંગીઓની ફેજ’ને ઉતારવાનું મહાપાપ આ ટાંચણમાં ઝળે ઝળે ડોઢાય છે. ગાયકવાડે પોતાના દુશ્મન મહાવરાવ પર ગોરાં કરેલા ઉતાર્યાં, ઓખાના વાઘેરા ઉપર પણ કંપની સરકારનાં સૈન્યોને નિમંત્ર્યાં, અને એ જ પ્રમાણે કાઠિયાવાડના નાનાં મોટાં રાજપૂત રાજ્યોએ ગાયકવાડી ફેજને પાડોશીઓને જેર કરવા બોલાવી. ટાંચણમાં એવા પ્રસંગ મોરખી-માળીઆ વચ્ચેનો આવે છે અને એવા વિવેકભ્રષ્ટ સંઘર્ષોની વચ્ચેથી વ્યક્તિગત શૂરાતનનાં છેલ્લાં સોરઠ-તેજ ચમકી ઉઠે છે :—

દોઢસો વર્ષ પર : માળીઆ ઠાકોર ડોસાણને મોરખી ઠાકોર જિયાણએ કેદ કરી રાખેલ તે વખતે માળીઆના મિંચાણા સરમાળ લધાણી વગેરે છ જણા મોરખી ગયા, નળ પર ઘર્ષ ને મેડીએ ચડ્યા, ડોસાણના ચોરડામાં જઈ એને ઉઠાડ્યા. કહું કે ‘આલો.’

કેદી ડોસાણ કહે: ‘મારાથી ન અવાય. તમે પલંગ ઉંપાડી જવ.’

ડોસાણ સૂતા હતા તે સહિત પલંગ નીચે ઉતારી, એને ચારે પાયે માટલાં બાંધી, બે કાંઠે પૂરમાં આવેલ મચ્છુ નદીમાં મિંચાણા તરાવતા તરાવતા ડોસાણને લઈ ગયા માળીએ.

પછી જિયાણ ઠાકોરે દગાબાણ કરી નાગડાવાસથી મુખીઓને ગોઠ કરવા બોલાવ્યા. એંશી જણા હતા તે ગોસ ખૂબ ખવરાવ્યું, પછી એક મોટો ખાડો કરી

પાંદડાં નાખેલ હતા તેમાં એ ખેત્રાન મહેમાનોને નાખી દઈ દારી દીધા. એક જ માણસ અચ્ચે એણે જઈ સરમાળ લધાણીને વાત કરી. સરમાળની ફેજ નીકળી. ગામડાં ઉજ્જડ કર્યાં. મોરખીએ વિહોળાને ઉતાર્યાં. માળીઆનો કિલ્લો તૂટ્યો. સરમાળ ધવાયો. એક બાઈ એને સૂંડલે નાખી વાંઘીએ લઈ ગઈ. પછી સાંજે થઈને સરમાળ બારપટે નીકળ્યો. મોરખીના પાદરમાં આવી, બાઈએને ભેગી કરીને તેમની પાસે 'હાકાર જિયાણનો આજો' લેવરાવ્યો. અર્થાત છાણમાં લેવરાવ્યાં, અને પછી કારી કારી કાપડાની દીધી: 'ભેણું' હી ગતો. કારી કારી આંકે મોઈ ઘીણું, આંચોસી કાપડેછ દિયાંતો. (બહેનો, આ કારી કારી કાપડાની દહં છું.)

(અળખામણા હાકેમની કે પ્રતિરપર્ધાની હાંકડી કાઢીને બાળવાનો અર્વાચીન રિવાજ મૌલિક નથી જણાતો ત્યારે તો !)

સરમાળે વાગડ-કાનમેરના કુંગર પર કિલ્લો બાંધ્યો, પાણીનો હોજ રચાવ્યો. ત્યાંથી કચ્છનો મુલક લેવા ગયો. અંજર માંડવી કબજે કર્યાં. માત્ર ભુજ રહ્યું. રાવ ભારાણ્યે સરકારની મદદ માગી. સરકાર હળવદથી રણમાં જાય ત્યાં કાનમેરના કિલ્લામાંથી સરમાળ ને ચાંદોછ (પળાંસવાના) બિતરીને કાપી નાખે.

પછી ભારાણ્યે સરમાળને કહેવરાવ્યું કે નીચે મળવા આવો. ત્યાં લશ્કર ગોઠવેલું. કુંગરથી બિતરતાં બન્નેને ગોળીએ દીધા. ત્યાં બન્નેની ખાંભીઓ છે. દુહો રચાયો ને ગવાયો.

ભારા ! ભૂપ ન મારીએ

ચાંદો ને સરમાળ;

જીવતા હતા જમરાણ

તો ફિરંગી દેશમાં ફરત ને.

આત્મવંચના નહોતી

ફિરંગીઓ-ગોરાઓ-ખાસ કરીને અંગ્રેજો આ દેશમાં ફરી વળ્યા

તેની શરમ અને વેદના સોરડી લોકજીભેથી વારંવાર ગવાતી રહી છે. ધ્યનિ એકજા ઊંડે છે કે ભાઈ, આપણે સામસામા ભરી પીત; પણ આ પરદેશી ગોગને શીદ આપણા ખેડનાં નખખેદ વાળવા મોઢાઝ્યો ? ઓગણીસમી સદીના સોરડી ઇતિહાસગાનનું એ ધ્રુવપદ બન્યું છે. ગોરી ફેજીનેથી કે એનાં મહાસંહારક શસ્ત્રસાધનોથી ડરવા ગભરાવાની કે શેહમાં-અંજવાની તો આ મુકાબલામાં મરતે મરતે પણ વાત નહોતી કાઢી વ્યક્તિતે. હરએક નાનામોટા બહાદુરે ગોરાની સામે મદાઈનો પડકાર જ દીધો છે. એ પડકારના પડધા સોરડી કવિતાસાહિત્યમાં પડ્યા છે. મરણાન્તે પણ ગોરાને શરણે ન જવાતો મુઠ્ઠો સચવાયો છે. ગોરામાં મદાઈગી કે ખેલદિલીનું આરોપણ કાઢી ફેંકાણે થયું નથી. 'ગોરો આપડો શું કરી નાખવાનો હતો !' અને 'ગોરાને શરણે ગયા તો લ્યાનત હજો !' એ બે તેમના સુદ્ધબોધ હતા. ગોરો કાઝ્યો તે તો ઘરના કુસંપથી, કાવાદાવાથી અને સંહારસામગ્રીની સરસાઈથી, એ તેમની નિશ્ચય માન્યતા હતી. એ દૃષ્ટિએ સોન્દનું જૂનું માનસ નિરોગી હતું. ગોરો ન કિતર્યો હોત તો વ્યવસ્થા કાણુ સ્થાપત, વિદ્યા કાણુ વિસ્તારત ને રેલગાડી તારટપાલ કાણુ ચલાવત, એ અહોભાવના પડદા હેઠળ છુપાઈ રહેલી હિંચકારી આત્મવચન તો તે પછીની નવી પેઢીની પેદાશ છે.

ખડ વાઢનાર

ટાંચણ-પાનું માળીઆના મિંચાણની એક વધુ વાત આપે છે—

મિંચાણો પરચત જેડો માળીઆનો ગરીબ માણસ હતો. અચુઅકર નામનો કાઢી વડોદરાનો માણસ પણ માળીઆમાં રહેતો. બન્ને ગરીબ મિત્રો ઘાસની ગાંસડી વાઢવા સીમમાં રોજ જાય. પાછા આવતી વખત થકે ત્યારે ગાંસડી નીચે મૂકીને પરચત બોલે કે 'ભાઈ, ભારી કે પાણુ ઉપાડુ=અંધ, હણે પાણુ હન મથે વિથે. હન પાંજ ઘોડા.' (અન્યાર સુધી આપણે ભારીને ઉપાડી છે, તો હવે આપણે એને માથે બેસીએ. આ આપણા ઘોડા કહેવાય.)

મારેલા. એક દિવસ લાખણુસીલાઈ સણોસરા પાસે સાંઢીડા મહાદેવ નજીક સૂતેલા ત્યાં રાજની વાર ચડી પણુ સુરો મોરી, કે જેના છ દીકરાનો લાખણુસી કવિના બહારવટાએ ભોગ લીધેલો તેણે પોતે જ ચારણુની હત્યા લાગશે એવી લાગણી થઈ આવવાથી પોતાની થોડી મોખરે કરી, જઈને લાખણુસીલાઈ ને જગાડ્યા, ‘ભાગો, આ છે મારી થોડી.’

લાખણુસીલાઈ:—તારા દીકરાનાં મોતનાં નેવળ મારા પગમાં પડી ગયાં. હું લાખણુસી હવે ન ભાગું.

પોતાનો ભાણેજ હતો સાથે, એને કહે કે તું ભાગી છૂટ. ભાણેજ કહે, ન ભાગું. મામે ભાણેજ વારની સામે તરવાર ખેંચી ઊભા રહ્યા. વચ્ચે ઊભો સુરો મોરી, વારને કહ્યું, ‘પહેલા મને મારો, પછી ચારણુને.’

વારમાંથી ખંઢૂક છૂટી. સુરાના પગમાં ગોળી વાગી. લાખણુસીલાઈ પણુ મરાણા. એના બે દીકરાને સુરા મોરીએ પાળ્યા ને ભણાવ્યા.

(પોતાના છ દીકરાનો પ્રાણુ લેનારના બે દીકરાને આવું રક્ષણ આપનાર રાજપૂતી સોરઠના પ્રાણુબોલ સંભળાવે છે.)

એ બે ચારણો, વળે ગઢવી અને ભાયો ગઢવી ગારીઆધાર છોડી સંવત પંદરમાં ઉમરાળે ઠાકોર વીસાળ ગોહિલ પાસે આવી રહ્યા.

એક દિવસ વીસાળ ઠાકોર ઘેરે નહિ. કાઠીઓએ ધણુ વાળ્યું. વળેલાઈ દોડ્યા, હાક મારી કે ‘કાઠી, મેલી દે માલને.’

કે ‘તારાં ચારણુનાં બે હોય ઈ લઈ લે.’

કે ‘ના, ના, તમામ પાછાં વાળ. મારો ધણુ ઘેરે નથી.’

‘નહિ મળે.’

એટલે વળેલાઈ ચારણુ ત્રાગા રૂપે ગળે તીર નાખ્યું.

કાઠી લૂંટારો હતીને કહે કે ‘ફિકર નહિ, એટલું વીધ તો ચારણુના ગળામાં હોય !’

જવાબમાં ચારણે ગળામાં બરછી પરોવી. પછી પેટ તરવાર નાખી. દેહ પાડી નાખ્યો.

એ ખાંભી રત્ન. પીંગળશી પાતાલાઈની.

પૂંછ ન મેલાય

જૂના સાવર ગામના ખુમાણ દરબારને ઘેર બગસરાનો દેશો વાળો બરોબર બપોરે મહેમાન થયો છે. રોટલા ખાય છે. દરબારને દૂધની ટેવ છે. પણ બપોરવેળાએ દૂધ ક્યાંથી હોય ?

દેસોવાળો કહે છે : ‘આ ભેંસું બેડી. દોષ લ્યોને !’

‘આપુ ! કટાણે કાંઈ ભેંસું મળે ?’

‘તો પૂંછ મેલીને દોષ લ્યો.’

‘પૂંછ મેલીને’ એટલે કે ભેંસનાં પૃછડાનો છોડો ભેંસના પોતિ-ભાગમાં મૂકીને. ભેંસને દૂધનો ગ્રાસવો મુકાવવાની એ એક જુક્તિ છે.

ખુમાણોએ બેઠા દર્શાવ્યો : ‘આપ ! કાઠીનો દીકરો, હિંદુનો દીકરો પૂંછ મેલીને દોયેલું દૂધ ખાય ?’

‘દોષ લ્યો આપણા જણુમાંથી કાઢ.’ એવી સૂચના દેસાવાળાએ પોતાના જોરના મદમાં પોતાનાં માણસોને આપી, એટલે દુડે કલેજે ખુમાણોએ સંભળાવ્યું : ‘ન દોવાય.’

‘કેમ ?’

‘કાંડાં હેઠાં પડે !’

‘હીક તો જોજો, જૂના સાવરમાં હરણાં બેસારીશ.’

‘હરણાં બેસારીશ’ એટલે ઉજ્જડ વેરાન બનાવીશ.

‘ખુશીથી.’

‘દેસાનું તો દાટણું એવું મુલકમાં ઓહું દેવાતું. એટલે કે દેસો-

વાળો જ્યાં ત્રાટકે ત્યાં દાટ જ વાળી દે.

એક દિવસ એચીતો દેસોવાળો ચડયો દોઢ હજારનું કટક લખ. એમાં ત્રણ આરબોની બેરખ હતી.

મીર બોલ્યો : 'બાપ, સાવરને માથે ન જવાય. હ પાણી નોળું છે.'

ન માન્યા. ચાલ્યા. બાવળની ગીચ કાંટય વચ્ચે આવી. એમાં રસ્તો ભૂલ્યા.

કાંટયમાં વાધરી ને વાધરણ કળઓ કરે. વાધરણે કટકવાળાંને પૂછ્યું : 'કેને માથે જાય છે બાપુ ?' કે 'જૂતા સાવરને માથે. ચાલ, કેડો બતાવ.'

વાધરી-વાધરણે કટકને ખોટો રસ્તો ચિંધાડ્યો.

વાધરણ ચોંકી ઊઠી. ધણીને કહે કે 'પીટ્યા, જૂનું સાવર તો મારું પિયર; ધને આ દાટ વાળી દેશે, ક્રોડ, હડી કાઢ અટ.'

અને વાધરી કળઓ મૂકી, મૂકીઓ વાળાને દોડતો સાવર પહોંચ્યો. કટક અલે છે એવી જાણ કરી.

હવે શું કરવું ? ગામમાંથી જીવાન મરદો ગેરહાજર હતા.

એક આપો : બુઢો એવો : આવ્યો. ભુક્તિ બતાવી. એક મોટો બાવળ કપાવીને એક ઝાંપે આડો ભીડી દીધો. ખીજે ઝાંપે ગાડાંની હેડ એકત્રી દીધી. બુઢા કાઠીઓ ગામમાં હતા તેમાંથી અકેકે જણ એક એક ગાડા નીચે બેસી ગયાં. દુકાનો ઉપર બંબે બુઢા લપાઈ ગયા : અને એ બધું બતાવનાર મુખ્ય બુઢાએ કટકની સામે જઈ, રાતવેળા આવતા કટકમાં આરબની બેરખની મસાલ બોલવી નાખી.

અધારામાં જે ધીંગાણું થયું તેમાં દેસોવાળો ભૂડો દેખાઈને પાછો ફરી ગયો.

હવનું મીઠું લાગતું

એસને પાંચ મેહીને દોવાની સારી ખાખત પણુ જે સમાજમાં સદાચાલતી વિધાતક ગણાતી હતી તે સમાજની નીતિરક્ષાનો આ પ્રશ્ન થયો; ધર્મોની એવદાવરીમાં એવું થયું એવાય તે દાણે આશરવાગી ચારણને મરી મરવાનું મંત્ર એ રાધર્મનો પ્રશ્ન નિર્દાણો; કેઈ પણ એક દિરસો ઉપાદેશ. એકજ મદામતતાં એ પાસાં હતાં. માનવી તો તે સમયનો પણ, હવનને મીઠું ગણતો. એવને ખાખત એ કંઈ એવો જ કટક થઈ જતો નીકળતો ! ધર્મોધના અગર દેહ સામાનિક માન્યતા પર એ દારાદરી નહોતો કરતો. પણુ હવનની મીઠપને એવાદ ગલાવી મૂક તેવું કંઈ થતું ત્યારે પછી મૃત્યુથી આતરીને ધૂખા દિક્કા હવનને વગવડું એને નિર્થક લાગતું. હવનની પાસેથી તો એ માનવી પણુ ચારે દાધિ મોજ ને મીઠાશ માગતો. જિહ્વિયાના એ વિયુપને ત્રીજનું આ ટાંચણુપોથીનું જેલું પાતું, એક રાજવણુ કહીઆણી પાસેથી મજેસા શૃંગાર-ગીતને હણીવરયામાંય જળવી એકું છે. એ પીણીને ખીજ ટાંચણુપોથીને વિદાય દઈ છું ને એક પરકમ્મા પૂરી કરું છું

પોપટી રે તોરલો કંથ
કાં રે પોપટ ફળળો ?

દિવારે રે વનકળ લેટલાં જથ
રાતે પોપટ પાંજરે.

હાથણુકો રે ! તોરલો કંથ
કાં રે હાથી ફળળો ?

દિવારે રે દરમાર ઝૂલવા જથ
રાતે હાથી સાંકળે.

નાની વહુ રે ! તોરલો કંથ
કાં રે --ભાઈ ફળળો ?

દિવારે રે ચોટલાં જોલવા જથ
રાતે રમે સોગડે.

૧૧૧

વાળો જ્યાં ત્રાટકે ત્યાં દાટ જ વાળી દે.

એક દિવસ ઝોચીતો દેસોવાળો ચડયો દોઢ હજારનું કટક લઈ. એમાં ત્રણ આરખોની ખેરખ હતી.

મીર બોલ્યો : ‘બાપ, સાવરને માથે ન જવાય. છ પાણી નોખું છે.’

ન માન્યા. ચાલ્યા. આવળની ગીચ કાંટય વચ્ચે આવી. એમાં રસ્તો ભૂલ્યા.

કાંટયમાં વાધરી ને વાધરણ કળઓ કરે. વાધરણે કટકવાળાંને પૂછ્યું : ‘કાને માથે ખાય છે બાપુ ?’ કે ‘જૂતા સાવરને માથે. ચાલ, દેડો બતાવ.’

વાધરી-વાધરણે કટકને ખોટો રસ્તો ચિંધાડ્યો.

વાધરણ ચોંકી ઊઠી. ધણીને કહે કે ‘ખીટ્યા, જૂતું સાવર તો મારું પિયર; છતો આ દાટ વાળી દેશે, ધ્રોડ, હડી કાઢ ઝટ.’

અને વાધરી કળઓ મૂકી, મૂકીઓ વાળાને દોડતો સાવર પહોંચ્યો. કટક આવે છે એવી જાણ કરી.

હવે શું કરવું ? ગામમાંથી જુવાન મરદો ગેરહાજર હતા.

એક આપો : બુઢો એવો : આવ્યો. જુકિત બતાવી. એક મોટો બાવળ કપાવીને એક ઝાંપે આડો બીડી દીધો. બીજે ઝાંપે ગાડાંની હેડ મેઠરી દીધી. બુઢા કાઠીઓ ગામમાં હતા તેમાંથી અડકેક જણ એક એક ગાડા નીચે ખેસી ગયાં. દુકાનેા ઉપર બમે બુઢા લપાઈ ગયા : અને એ બધું બતાવનાર મુખ્ય બુઢાએ કટકની સામે જઈ, રાતવેળા આવતા કટકમાં આરખની ખેરખની મશાલ ઓલવી નાખી.

અંધારામાં જે ધીંગાણું થયું તેમાં દેસોવાળો બૂટો દેખાઈને પાછો ફરી ગયો.

હવનું મીઠું લાગતું

બેસતે પૂંછ મેલીને દોવાની સાદી આબન પણ જે સમાજમાં સજાવારની વિધાતક ગણાતી હતી તે સમાજની નીતિરક્ષાનો આ પ્રશ્ન થો; ધર્મીની ગેરહાજરીમાં એનું ધણ ચોરાય તે ટાળે આશરવારની ચારણુને મરી મટવાનું સૂઝે એ સંધર્મનો પ્રશ્ન નિહાળો; 'કર્મ' પણ એક કિસ્સો ઉપાડો. એકજ ગદાપ્રશ્નનાં એ પાસાં બતાં. માનવી તો તે સમયનો પણ, હવનને મીઠું ગણતો. શાખને ખાતર એ કંઈ એછો જ કટકા થઈ જવા નીકળતો ! ધર્મીધના વ્યગર રૂઢ સામાજિક માન્યતા પર એ હારાછીરી નહોતો કરતો. પણ હવનની મીઠપને ખેરવાદ બનાવી મૂકે તેનું કંઈ થતું ત્યારે પછી મૃત્યુથી ચાતરીને ઝૂખા ફિક્કા હવનને વળગતું એને નિરર્થક લાગતું. હવનની પાસેથી તો એ માનવી પણ ચારે બાંધે મોજ ને મીઠાશ માગતો. નિહાવિયાના એ વિયુપને ઝીંકતું આ ટાંચશુપોથીનું 'કેહલું' પાનું, એક રાજવાણુ કાઢીઆણી પાસેથી મળેલા શૃંગાર-ગીતને હણીવરયામાં ય જળવી બેઠું છે. એ પીરસીને બીજી ટાંચશુપોથીને વિદાય દઉં છું ને એક પરદમ્મા પૂરી કરું છું

પોપટ રે તોરલો કંથ

કાં રે પોપટ ફળળો ?

દિવારે રે વનફળ વેલ્યાં બંધ

રાતે પોપટ પાંતરે.

હાથશુકા રે ! તોરલો કંથ

કાં રે હાથી ફળળો ?

દિવારે રે દરમાર ઝૂલવા બંધ

રાતે હાથી સાંકળે.

નાની વહુ રે ! તોરલો કંથ

કાં રે ..ભાઈ ફળળો ?

દિવારે રે ઘોડાં ખેલવા બંધ

રાતે રમે ફોગડે.

ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં પંચોતેર પુસ્તકો

લોકકથાઓ

હોશીમાની વાતો
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૧-૫)
કંકાવટી (ભાગ ૧-૨)
હાહાજની વાતો
સૌરાષ્ટ્રી બહારવટીયા (ભાગ ૧-૩)
સૌરાષ્ટ્રી સંતો
સૌરાષ્ટ્રી ગીતકથાઓ
પુરાતન ગ્યોત
'રંગ છે બારોડા!'

લોકગીતો

મડિયાળી રાવ (ભાગ ૧-૪)
ચૂંદડી (ભાગ ૧-૨)
હાલરડાં
શ્વેતુગીતો

મતકથાઓ

કંકાવટી (ભાગ ૧-૨)

અવાસ

સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમા
સોગંદને તીરે તીરે

વિવેચન

લોકસાહિત્ય
પગદંડીનો પંચ-લોકસાહિત્ય
ચારલો અને ચારણી સાહિત્ય
ધરતીનું ધાવણ
હંકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો

ઈતિહાસ

એશિયાનું ક્લંક
હંગેરીનો તારણહાર
મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ
સળગતું આયર્લેન્ડ
ભારતનો મહાવીર પાટોશી
બ્રજ-મિલાપ

જીવનકથા

હંકર બાપા
બે દેશદ્રીપક
દયાનંદ સરસ્વતી

સાહિત્યસર્જનનાં પચીસ વરસ

નવલકથા

સત્યની શોધમાં
નિરંજન
વસુધેવાનાં વહાવાં દવહાં
સૌરઠ તારાં વહેવાં પાણી
સમરાંગણ
અપરાધી
ત્રિશાળ
રા' અંગાળગિયો
ખીરલાં દ્વાર
સુગંધાતનો જય (ખંડ ૧-૨)
તુલસી-ક્યારે
પ્રભુ પધાર્યો

નાટકો

રાણો પ્રતાપ
રાત્ન-રાણી
રા'હજહાં
વહેલાં

ગીતો-કાવ્યો

વેણીનાં પૂલ
કિલ્લોલ
યુગવન્નના
એકતારો
બાપુનો પારણાં
રવીન્દ-વીણા

વારતા

કેરવાનીની કથાઓ
વર્તમાન યુગના બહારવટીયા
લેવ ઓદિસની બારી
પ્રતિમાઓ
પલકારા

મેઘાણીની નવલિકાઓ (ભાગ ૧-૨)
મણસ ઇના દીવા

લેખસંગ્રહ

વેરાનમાં
પરિભ્રમણ
સંમિશ્રાનાં સુગંધ
પરકરમા